

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
імені В.Н.Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 58

Започаткована 1967 р.

Харків - 2015

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

VISNIK
V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 58

Founded 1967

Kharkiv - 2015

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №10 від 26.10.2015р.)

Міжнародна редакційна колегія:

О.Ф. Іванова, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (відповідальний редактор), Україна; **О.С. Кочарян** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Н.І. Кривоконь**, доктор психологічних наук, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **І.В. Кряж**, доктор психологічних наук, завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Т.В. Сергєєва**, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна; **Н.В. Белканія**, доктор психологічних наук, професор, професор факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, Грузія; **Л.І. Дементій** доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Омського державного університету імені Ф.М. Достоєвського, Росія; **М. Папірова**, доктор філософських наук з психології, викладач Денверського університету, клінічний супервайзер психотерапевтичної клініки Денверського університету, штат Колорудо, США; **Дора Капоцца**, доктор філософських наук з психології, професор соціальної психології департаменту філософії, соціології, навчання та прикладної психології Університету Падуї, Італія; **О.В. Тімченко**, доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України; **Л.Ф. Шестопалова**, доктор психологічних наук, професор, завідувач відділом медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»; **С.Г. Яновська**, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (відповідальний секретар), Україна.

Міжнародна наукова рада:

А.Б. Коваленко, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; **О.П. Саннікова**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Україна; **В.В. Гриценко**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Смоленського гуманітарного університету, Росія; **Джузеппе Еллеро**, доктор філософії, професор, експерт історичного архіву Венеціанського соціального інституту освіти, Італія; **Граціано Серрадждотто** доктор філософії, професор Департаменту культурних та лінгвістичних досліджень Венеціанського університету Ка' Фоскарі, Італія; **Гвидо Балдассарри**, доктор філософії, професор Департаменту лінгвістичних та літературних досліджень Університету Падуї, Італія; **Паоло Торрезан** доктор філософії, професор кафедри лінгвістики та іноземної літератури Університету Катанії, Італія; **Джан Луїджі Пальтрінєри** доктор філософії, професор кафедри філософії та культурної спадщини Венеціанського університету Ка' Фоскарі; **Сальваторе Чрійасоно** доктор філософії, професор кафедри історико-географічних досліджень і античності Університету Падуї, Італія; **Марія Апаресіда Кардозо Сантос**, доктор філософії, професор кафедри Неолатинських мов Державного Університету міста Ріо-де-Жанейро, Бразилія.

Адреса редакційної колегії: 51022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 441, тел. 8-057-707-56-32.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України за № 747 від 13.07.2015)

The "Visnik" contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical psychology, behavior which do not meet the norm. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V.N.Karazin Kharkiv National University (Protocol №10 of 26.10.2015)

International Editorial Board:

O. Ivanova, Doctor of Psychological Science, Professor, Head of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, (editor-in-chief), Ukraine; **A. Kocharyan** Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **N. Kryvokon**, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **I. Kryazh**, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **T. Sergeyeva**, Doctor of Psychology, Professor of the Department of General Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine; **N. Belkaniya**, Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Faculty of Social and Political Sciences of Tbilisi State University named after Ivan Dzhavakishvili, Georgia; **L. Dementiy** Doctor of Psychology, Professor, Dean of the Faculty of Psychology of the Omsk State University F. M. Dostoevsky, Russia; **M. Papirova**, Ph.D. in Psychology, Lecturer of Denver University, Clinical Supervisor of Psychotherapy Clinics Denver University, the State Kolorodo, USA; **D. Capozza**, Professor of Social Psychology at the Department of Philosophy, Sociology, Education, and Applied Psychology of the University of Padova, Italy; **O. Timchenko**, Doctor of Psychology, Professor, Senior Fellow Research Laboratory of Extreme and Crisis Psychology National University of Civil Defense of Ukraine; **L. Shestopalova**, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Medical Psychology SI «Institute of Neurology, Psychiatry NAMS of Ukraine»; **S. Ianovska**, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, (Chief Secretary), Ukraine.

International Scientific Council:

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **A. Sannikova**, Doctor of Psychology, Professor, Head of Department of General and Differential Psychology South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine; **V. Gritsenko**, Doctor of Psychology, Professor, Head of General and Social Psychology Smolensk Humanitarian University, Russia; **G. Ellero**, Professor of Philosophy, Expert in the Historical Archiving at the Social Institution for Education of Venice, Italy; **Gr. Serragiotto**, Professor of Philosophy at the Department of Cultural and Linguistic Research of the Venice Ca' Foscari University, Italy; **G. Baldassarri**, Professor at the Department of Linguistic and Literature Research of the University of Padova, Italy; **P. Torresan**, Professor at the Department of Linguistic and Foreign Literature Research of the University of Catania, Italy; **G. L. Paltrinieri**, Professor of Philosophy at the at the Department of Philosophy and Cultural heritage of the Venice Ca' Foscari University, Italy; **S. Ciriaco**, Professor at the Department of Historical, Geographical Research and Antiquity of the University of Padova, Italy; **M.A. Santos Cardoso**, Professor of Philosophy, Professor of Neo Latin of the State University of Rio de Janeiro, Brazil.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 441, tel. 8-057-707-56-32.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology
E-mail address: yanovskaya_s@mail.ru

Articles were internally and externally reviewed.
The certificate of state registration KB № 11825-696 ИП from 04.10.2006

"Visnik" is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine № 747, of 13.07.2015)

Зміст**Психологія особистості**

<i>А.М. Горянська</i>	Психологічні особливості розвитку суб'єктних характеристик толерантності майбутніх вчителів	11
<i>І. В. Кряж</i>	Зміни ціннісних орієнтацій суб'єкта в умовах економічної кризи	17
<i>І.М. Лукашенко</i>	Лінгвістичні здібності: історія дослідження	23
<i>О.А. Невоснна, Д.О. Денисенко</i>	Особливості зв'язку перфекціонізму із копінг-стратегіями у студентів	29
<i>Т.О. Перевозна, О.М. Харчій</i>	До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості	33
<i>О.Є. Фальова, Л.М. Рисована</i>	Особливості взаємозв'язку рівня суб'єктивного контролю і актуального емоційного стану жінок з кризисних сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей	37
<i>Г.С. Філоненко, Л.М. Яворовська</i>	Соціальний інтелект як чинник психологічного благополуччя особистості	41
<i>Є.В. Фролова</i>	Психолого-педагогічний супровід навчальної діяльності: вектори трансформації та евристичний потенціал	46
<i>Б.І. Фурманець, О.О. Сегеда</i>	Концептуальний підхід до визначення психологічного захисту особистості від терористичних проявів	50
<i>С.Г. Яновська, Р.Л. Туренко, Ю.Е. Яновська, В.К. Манаєнкова</i>	Особливості українських мультфільмів як засобів формування установки щодо благодійності (на прикладі мультсеріалу «Котигорошко»)	55
<i>Н.С. Ярош</i>	Аналіз досліджень внутрішніх предикторів стрес-долаючої поведінки	60

Психологія пізнавальних процесів

<i>Є.В. Зайка</i>	Феноменологія пам'яті в творах С.О. Єсеніна (до 120-річчя з дня народження поета)	65
<i>І.М. Мельник</i>	Вплив спілкування на створення загальної «скарбнички» групової пам'яті представників різних соціально-професійних груп	72

Психологія здоров'я та клінічна психологія

<i>О.П. Архіпенко</i>	Результати емпіричного дослідження комунікативних характеристик залежних від алкоголю жінок з розладами статевої ролі	76
<i>Ю.О. Гончар</i>	Особливості емоційного стану дітей, які страждають на дитячий церебральний параліч	84
<i>А.М. Лісеная</i>	Принципи та підходи до роботи зі сновидіннями в психотерапії	91
<i>О.С. Марута</i>	Особливості сенсожиттєвих орієнтацій та сприйняття майбутнього часу у хворих на різні форми невротичної патології	97

<i>О.Н. Сукачева</i>	Причинні чинники розвитку розладів адаптації у військовослужбовців, звільнених з армії	103
<i>Н.М. Терещенко</i>	Особливості синдрому «емоційного холоду» в подружніх стосунках (на прикладах із консультативної практики)	107
<i>Д.В. Штриголь, О.Г. Шахова, Т.В. Борисенко, М.В. Ніколаєвський, М.С. Ямпілець</i>	Особливості переживання травматичних подій студентами із зони проведення АТО	112
Психологія праці і професійної діяльності		
<i>Н.В. Оніщенко</i>	Використання сучасних інформаційних технологій в оцінці підготовленості психолога до роботи в умовах надзвичайної ситуації	117
<i>І.Є. Штученко</i>	Емоційний компонент кар'єрної спрямованості студентів технічних ВНЗ	122
Політична психологія		
<i>Г.О. Кириленко, О.Л. Луценко</i>	Психологічні механізми вибору політичних лідерів	128
Соціальна психологія		
<i>Н.В. Лучанінова</i>	Особливості соціалізації дівчат з різними типами психологічної готовності до материнства	136
<i>Т.І. Сила</i>	Психологічний сенс громади в системі соціально-психологічних категорій	143
Юридична психологія		
<i>А.В. Сорока</i>	Системний підхід щодо ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання	147

CONTENT

Psychology of Personality

<i>A.M. Goryanska</i>	PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF SUBJECTIVE CHARACTERISTICS OF FUTURE TEACHERS' TOLERANCE	11
<i>I.V. Kryazh</i>	CHANGES OF PERSONAL VALUES AS A RESULT OF ECONOMIC CRISIS	17
<i>I.N. Lukashenko</i>	LINGUISTIC ABILITIES: RESEARCH STORY	23
<i>E.A. Nevoennaya, D.A. Denisenko</i>	CONNECTION PECULIARITIES OF PERFECTIONISM WITH COPING STRATEGIES AMONG STUDENTS	29
<i>T.A. Perevoznaya, E.M. Harziy</i>	ON THE QUESTION OF RESEARCH OF IMPORTANT SPHERES FEATURES AN INDIVIDUAL LIFE	33
<i>H.Y. Falyova, L.M. Risovannaya</i>	PECULIARITIES OF INTERCONNECTION OF SUBJECTIVE CONTROL LEVEL AND ACTUAL EMOTIONAL STATE OF WOMEN FROM THE CRISIS FAMILIES, DIVORCED WOMEN AND WOMEN FROM ORDINARY FAMILIES	37
<i>A.S. Filonenko, L.N. Yavorovskaya</i>	SOCIAL INTELLIGENCE AS PSYCHOLOGICAL WELL-BEING FACTOR	41
<i>E.V. Frolova</i>	PSYCHO-PEDAGOGICAL SUPPORT OF TRAINING ACTIVITIES: TRANSFORMATION VECTORS AND HEURISTIC POTENTIAL	46
<i>B.I. Furmanets, A.A. Segeda</i>	CONCEPTUAL APPROACH TO THE DEFINITION OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF AN INDIVIDUAL AGAINST TERRORIST ACTS	50
<i>S.G. Ianovska, R.L. Turenko, J.E. Ianovska, V.K. Manayenkova</i>	FEATURES OF UKRAINIAN CARTOONS AS MEANS OF CHARITY INSTALLATION FORMATION (ON THE EXAMPLE OF ANIMATED SERIES «KOTYHOROSHKO»)	55
<i>N.S. Yarosh</i>	THE ANALYSIS OF THE INTERNAL PREDICTORS OF COPING BEHAVIOR RESEARCHES	60

Psychology of Cognitive Processes

<i>E.V. Zaika</i>	PHENOMENOLOGY OF MEMORY IN S. A. YESENIN'S WORKS (TO THE 120TH ANNIVERSARY OF THE POET)	65
<i>I.M. Melnyk</i>	THE INFLUENCE OF COMMUNICATION ON THE FORMATION OF GENERAL "MEMORY BOX" OF A GROUP MEMORY IN DIFFERENT SOCIALLY PROFESSIONAL GROUPS' REPRESENTATIVES	72

Psychology of Health and Clinical Psychology

<i>E.P. Archipenko</i>	RESULTS OF EMPIRIC RESEARCH OF DEPENDENCY DESCRIPTIONS UPON ALCOHOL WOMEN WITH DISORDERS OF SEXUAL ROLE	76
<i>Y.O. Gonchar</i>	PECULIARITIES OF EMOTIONAL STATE IN CHILDREN, SUFFERING FROM CEREBRAL PALSY	84

<i>A.M. Lisenaya</i>	PRINCIPLES AND APPROACHES IN THE WORK WITH DREAMS IN PSYCHOTHERAPY	91
<i>O.S. Maruta</i>	LIFE SENSE AND PERCEPTION OF THE FUTURE IN PATIENTS WITH VARIOUS FORMS OF NEUROTIC DISORDERS	97
<i>O.N. Sukachova</i>	CAUSAL FACTORS OF ADJUSTMENT DISORDERS IN MILITARY MEN DISMISSED FROM THE ARMY	103
<i>N.N. Tereshchenko</i>	SYNDROME OF «EMOTIONAL COLD» FEATURES IN MARITAL RELATIONSHIPS (THE EXAMPLES OF CONSULTATION PRACTICES)	107
<i>D. Shtrygol, O. Shakhova, T. Borysenko, M. Nikolaievskyi, M. Yampilets</i>	THE PECULIARITIES OF THE EXPERIENCE OF TRAUMATIC EVENTS BY FIRST-YEAR STUDENTS FROM ATO-ZONE	112
Psychology of Labour and Professional Activity		
<i>N.V. Onishchenko</i>	THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE ASSESSMENT OF PSYCHOLOGISTS TRAINING FOR WORK IN AN EMERGENCY SITUATION	117
<i>I.E. Shtuchenko</i>	EMOTIONAL COMPONENT OF TECHNICAL STUDENTS' CAREER GUIDANCE	122
Political Psychology		
<i>H.O. Kyrylenko, O.L. Lutsenko</i>	PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF SELECTING POLITICAL LEADERS	128
Social Psychology		
<i>N.V. Luchaninova</i>	FEATURES OF SOCIALIZATION OF GIRLS WITH DIFFERENT TYPES OF READINESS FOR MOTHERHOOD	136
<i>T.I. Sylva</i>	PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF COMMUNITY IN THE SYSTEM OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CATEGORIES	143
Law Psychology		
<i>A.V. Soroka</i>	SYSTEMATIC APPROACH TO INDIVIDUAL RESOCIALIZATION AFTER RELEASE FROM PUNISHMENT	147

Содержание

Психология личности

<i>А.М. Горянская</i>	Психологические особенности развития субъектных характеристик толерантности будущих учителей	11
<i>И.В. Кряж</i>	Изменение ценностных ориентаций субъекта в условиях экономического кризиса	17
<i>И.Н. Лукашенко</i>	Лингвистические способности: история исследования	23
<i>Е.А. Невоенная, Д.А. Денисенко</i>	Особенности связи перфекционизма с копинг-стратегиями у студентов	29
<i>Т.А. Перевозная, Е.М. Харций</i>	К вопросу исследования особенностей системы значимых сфер жизнедеятельности личности	33
<i>Е.Е. Фалёва, Л.М. Рисованая</i>	Особенности взаимосвязи уровня субъективного контроля и актуального эмоционального состояния женщин из кризисных семей, разведенных женщин и женщин из обычных семей	37
<i>А.С. Филоненко, Л.Н. Яворовская</i>	Социальный интеллект как фактор психологического благополучия личности	41
<i>Е.В. Фролова</i>	Психолого-педагогическое сопровождение учебной деятельности: векторы трансформации и эвристический потенциал	46
<i>Б.И. Фурманець, А.А. Сегеда</i>	Концептуальный подход к определению психологической защиты личности от террористических проявлений	50
<i>С.Г. Яновская, Р.Л. Туренко, Ю.Э. Яновская, В.К. Манаенкова</i>	Особенности украинских мультфильмов как способа формирования установки на благотворительность (на примере мультсериала «Котигорошко»)	55
<i>Н.С. Ярош</i>	Анализ исследований внутренних предикторов совладающего поведения	60

Психология познавательных процессов

<i>Е.В. Заика</i>	Феноменология памяти в произведениях С.А. Есенина (к 120-летию со дня рождения поэта)	65
<i>И.М. Мельник</i>	Влияние общения на создание общей «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп	72

Психология здоровья и клиническая психология

<i>Е.П. Архипенко</i>	Результаты эмпирического исследования коммуникативных характеристик зависимых от алкоголя женщин с расстройствами половой роли	76
<i>Ю.А. Гончар</i>	Особенности эмоционального состояния детей, страдающих детским церебральным параличом	84
<i>А.М. Лисеная</i>	Принципы и подходы в работе со сновидениями в психотерапии	91

<i>О.С. Марута</i>	Особенности смысложизненных ориентаций и восприятия будущего времени у больных с различными формами невротических расстройств	97
<i>О.Н. Сукачѐва</i>	Причинные факторы развития расстройств адаптации у военнослужащих, уволенных из армии	103
<i>Н.Н. Терещенко</i>	Особенности синдрома «эмоционального холода» в супружеских отношениях (на примерах из консультативной практики)	107
<i>Д.В. Штрыголь, Е.Г. Шахова, Т.В. Борисенко, М.В. Николаевский, М.С. Ямпилец</i>	Особенности переживания травматических событий студентами из зоны проведения АТО	112
Психология труда и профессиональной деятельности		
<i>Н.В. Онищенко</i>	Использование современных информационных технологий в оценке подготовки психолога к работе в условиях чрезвычайной ситуации	117
<i>И.Е. Штученко</i>	Эмоциональный компонент карьерной направленности студентов технических ВУЗов	122
Политическая психология		
<i>А.А. Кириленко, Е.Л. Луценко</i>	Психологические механизмы выбора политических лидеров	128
Социальная психология		
<i>Н.В. Лучанинова</i>	Особенности социализации девушек с разными типами готовности к материнству	136
<i>Т.И. Сила</i>	Психологический смысл общины в системе социально-психологических категорий	143
Юридическая психология		
<i>А.В. Сорока</i>	Системный подход к ресоциализации личности после освобождения от исполнения наказания	147

Розділ: Психологія особистості

УДК 371.132

Психологічні особливості розвитку суб'єктних характеристик толерантності майбутніх вчителів

А.М. Горянська
pesotskie@mail.ru

У статті розглянута суб'єктна основа толерантності майбутніх вчителів-гуманітаріїв. Викладено результати емпіричного дослідження таких суб'єктних характеристик студентів як самоприйняття (ауто толерантність), саморозвиток, самоактуалізація, відповідальність (локус контролю), виявлено їх рівень і динаміку розвитку на різних курсах, гендерні відмінності. Констатовано, що більшість досліджуваних приймають себе лише частково і це негативно позначається на стані комунікативної толерантності. Кореляційний аналіз засвідчив, що типовим для студентів усіх курсів є зв'язок суб'єктних характеристик з локусом контролю, який фактично утворює розгалужену систему зв'язків з усіма іншими суб'єктними характеристиками.

Ключові слова: комунікативна толерантність, ауто толерантність, локус контролю, самоактуалізація, суб'єктність.

В статье рассмотрена субъектная основа толерантности будущих учителей-гуманитариев. Изложены результаты эмпирического исследования таких субъектных характеристик студентов как самопринятие (ауто толерантность), саморазвитие, самореализация, ответственность (локус контроля), выявлены их уровень и динамика развития на разных курсах, гендерные различия. Констатировано, что большинство исследуемых принимают себя лишь частично и это негативно сказывается на состоянии коммуникативной толерантности. Корреляционный анализ показал, что типичной для студентов всех курсов есть связь субъектных характеристик с локусом контроля, который фактически образует разветвленную систему связей со всеми другими субъектными характеристиками.

Ключевые слова: коммуникативная толерантность, ауто толерантность, локус контроля, самоактуализация, субъектность.

The subjective basis of future humanities teachers' tolerance is observed in the article. The results of the empiric research work of such students' subjective characteristics as self-perception (auto tolerance), self-development, self-actualization, responsibility (locus of control) have been set forth, their level and dynamics of the development in different years of studies, gender differences have been shown. It has been stated that most students under study accept themselves partly and it negatively influences the state of communicative tolerance. The correlative analysis has certified the fact that the connection of subjective characteristics with locus of control which particularly makes ramified system of connection with all other subjective characteristics is typical for students in all years of studies.

Key words: communicative tolerance, auto tolerance, locus of control, self-actualization, subjectivity.

З огляду на радикальні зміни у суспільній свідомості та кризові соціально-політичні явища, з якими зіткнулася українська громадскість, гостро відчувається дефіцит конструктивної толерантності та взаєморозуміння. Щоб ефективно протистояти насильству та іншим руйнівним соціальним і психологічним наслідкам для особистості й суспільства, вища школа, як і вся наша освіта, у перехідний період від тоталітарної системи до демократії має активніше впливати на формування демократичної свідомості суспільства та особистості. У драматичних ситуаціях зіткнення протилежних цілей, думок, інтересів, переконань, світоглядних орієнтацій сучасний освітянин має стати виразником ідеї гуманності, виробити в собі тверду етичну позицію протистояння злу ненасильницькими засобами. Від кожного вчителя, викладача зрештою залежить, чи стане толерантність як розширення власного досвіду та поваги до іншого, інакшого нормою нашого життя. Фундаментальна зміна в царині освіти авторитарної парадигми на особистісно орієнтовану вимагає шукати шляхи ефективного формування та самовиховання толерантної особистості, розвитку її гуманістичної спрямованості і культури спілкування, утвердження дієвої толерантної позиції, готовності до розуміння, прийняття іншого та самоприйняття.

Метою статті є вияв взаємозв'язку рівня комунікативної толерантності студентів – майбутніх вчителів з їх суб'єктними характеристиками. Ми передбачаємо, що високі показники суб'єктних характеристик утворять основу для активної комунікативної толерантності, тоді як посередні їх значення свідчатимуть про пасивно-приспосувальницьку толерантність.

Толерантність вчителя ми визначаємо як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, яка передбачає мотиваційну готовність до її актуалізації, здатність розуміти і приймати самого себе та інших, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, здатність суб'єкта до перебудови неадекватних установок і стосунків, уміння аналізувати й регулювати емоційні стани, уміння використовувати теорії й технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення.

Із цього визначення випливає, що повноцінна толерантність – це обов'язково суб'єктне

явище. Суб'єктність як системна якість особистості, втілення її внутрішнього світу є базовою характеристикою, що має свої специфічні життєві функції (цілісність, активність, саморегуляція, саморозвиток, автономність, відповідальність, цілеспрямованість, унікальність), свої закони існування та розвитку. Суб'єктність, у тому розумінні, в якому ця ідея розвивається школою С.Л. Рубінштейна, може розглядатися як основа толерантності у співвіднесенні з екзистенційними уявленнями про себе як незвершеної істоти і відповідно, з продуктивною орієнтацією на самозміну.

До суб'єктних характеристик, обраних для нашого дослідження, увійшли самоприйняття (ауто толерантність), саморозвиток, самоактуалізація та відповідальність. Приймаюче ставлення до самого себе (ауто толерантність) передбачає здатність суб'єкта до рефлексії власних цінностей і установок та готовність до їх зміни. Поєднуючись з прийняттям іншого, воно лежить в основі конгруентності (за Роджерсом) і є визначальним для толерантності вчителя. На думку І.Беха [1], самоприйняття не заперечує факту функціонування негативних утворень та їх негативного емоційного оцінювання. Виникаючи на основі знань про себе, детального аналізу своїх сильних та слабких якостей, їх усвідомленої оцінки, це емоційне явище значною мірою стимулює особистісний саморозвиток.

Повноцінна толерантність вчителя також передбачає прагнення до самовдосконалення, саморозвитку, максимальної реалізації свого особистісного і професійного потенціалу, тобто усього того, що містить поняття самоактуалізації. А.Маслоу трактує самоактуалізацію як «можливість вибору, особистісного росту, можливість приймати себе та інших такими, які вони є, можливість у налагодженні з оточенням доброзичливих стосунків» [2, с. 187]. У процесі самоактуалізації поєднуються дві лінії людського буття – самопізнання та саморозвиток. Самоактуалізація сприяє найбільш повному розкриттю особистісного потенціалу вчителя, усвідомленню і прийняттю свого «Я», вияву особистісних якостей, які активізують цілепокладання, подолання труднощів і ефективне вирішення життєвих і професійних проблем.

Відповідальність здійснює внутрішню регуляцію толерантної особистості, опосередковуючись її ціннісними орієнтаціями. У гуманістичній традиції відповідальність розуміється як усвідомлення людиною своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) у довкіллі та власному житті, а також як свідоме управління цією здатністю. За А.Реаном [3], відповідальність (інтернальний локус контролю) є показником особистісної зрілості, так само як і свобода, терпимість та позитивне мислення. Інтернальний локус контролю пов'язує відповідальність із прагненням до дії та передбачає активне переживання власного «Я». Локус контролю відіграє важливу роль у педагогічній діяльності, адже інтерпретація успіхів своїх учнів, взята на себе частини відповідальності за їх невдачі тісно пов'язані з толерантністю вчителя, його соціальною і професійною зрілістю.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку суб'єктних характеристик толерантності майбутніх вчителів проводилося на базі НДУ імені Миколи Гоголя. Загальна вибірка складала 398 студентів I – V курсів.

Для дослідження особливостей самоприйняття була використана «Методика визначення міри згоди з собою» [4], яка діагностує рівень суб'єктивних перешкод, що заважають повноцінному самоприйняттю та самоповазі. У цілому, наведені у табл. 1 результати показують, що найчисельнішою є група студентів, які приймають себе тільки частково (72 % від загальної кількості). Вони не завжди живуть у згоді з собою, зазвичай мають певні сумніви, невдоволення собою, витрачають свою енергію на неконструктивну боротьбу з собою, прагнуть будь-що перебудувати себе, відчують суб'єктивні перешкоди для повного самоприйняття.

Таблиця 1

Психологічні особливості самоприйняття майбутніх вчителів

Рівні самоприйняття	I курс (n=130)		II – III курси (n=133)		IV – V курси (n=135)	
	N	%	N	%	N	%
Неприйняття себе	23	17	19	14	21	16
Часткове прийняття	89	69	103	78	93	68
Самоприйняття	18	14	11	8	21	16
Середнє арифметичне	72		71		71,3	

Другою за чисельністю (16%) є група студентів, у яких майже повністю відсутні прийняття себе та згода з собою. Переживаючи гострий внутрішній конфлікт, вони знаходяться у полоні стереотипів і забобонів, сумніваються у власних силах, схильні до самокартання та самозвинувачення.

Найменшою (12%) є група студентів, які приймають себе. Вони живуть у згоді з собою, знають себе та довіряють собі, володіють цінним умінням знаходити вихід з важких ситуацій як особистісного характеру, так і у взаємовідносинах з людьми, можуть бути джерелом сили та підтримки для себе навіть тоді, коли інші цю силу вважають слабкістю. Їх толерантне самоприйняття позитивно позначається на прагненні до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Статистичний аналіз показує відсутність значущої динаміки самоприйняття майбутніх вчителів упродовж їх навчання у ВНЗ та значущих відмінностей між рівнем самоприйняття юнаків та дівчат.

Самоприйняття особистості сприяє ефективному розвитку комунікативної толерантності, якщо воно поєднується з прагненням особистості до саморозвитку та самовдосконалення. Готовність до

саморозвитку, бажання пізнати себе та прагнення до самовдосконалення досліджувалися за методикою «Готовність до саморозвитку» В.Павлова [4]. Вона має три шкали, які відображають рівень готовності (високий, середній та низький) до самопізнання, самовдосконалення та сумарну шкалу готовності до саморозвитку.

Отримані дані (таблиця 2) свідчать про недостатнє зростання рівня розвитку цих показників.

Таблиця 2

Психологічні особливості готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення майбутніх вчителів

	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	N	%	N	%	N	%
Готовність до саморозвитку						
I курс (n=130)	6	5	81	62	43	33
II – III курси (n=133)	7	5	89	67	37	28
IV – V курси (n=135)	7	5	79	58	49	37
Готовність до самопізнання						
I курс (n=130)	15	12	62	48	53	40
II – III курси (n=133)	13	10	67	50	53	40
IV – V курси (n=135)	15	11	66	50	54	39
Готовність до самовдосконалення						
I курс (n=130)	42	32	44	34	44	34
II – III курси (n=133)	33	25	64	46	39	29
IV – V курси (n=135)	35	26	52	39	48	36

Як і у випадку із самоприйняттям, найбільший відсоток студентів відповідає середньому рівню готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Динаміка цих показників є дуже низькою, що підтверджується відсутністю статистично достовірної різниці між показниками готовності до саморозвитку. Разом з тим виявляються деякі відмінності у їх динаміці. Так, рівень готовності до самовдосконалення студентів II – III курсів виявився значно нижчим за той самий показник у студентів як у першого так і IV – V курсів. Відповідно й готовність до саморозвитку (як сумарний показник) студентів II–III курсів виявляє певне зниження свого рівня. У цілому найбільше виявляють готовність до саморозвитку саме за рахунок самовдосконалення студенти IV–V курсів. Як випливає з таблиці 2, готовність до самопізнання студентів упродовж їх навчання не виявляє чіткої динаміки.

Статистичний аналіз відмінностей між прагненням до саморозвитку юнаків та дівчат виявив вищу готовність юнаків до самовдосконалення (I курс: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$, II – III курси: $t = 2,5$ при $p \leq 0,05$, IV – V курси: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$), а також готовність до саморозвитку (I курс: $t = 2,0$ при $p \leq 0,05$, II – III курси: $t = 2,1$ при $p \leq 0,05$, IV – V курси: $t = 2,4$ при $p \leq 0,05$).

Самоприйняття особистості, її прагнення до саморозвитку, самовдосконалення тісно пов'язані з самоактуалізацією як потребою особистості максимально розвинути і втілити в життя усі свої здібності та таланти. Дослідження самоактуалізації проводилося за допомогою методики «Короткий індекс самоактуалізації». За даними І.Шемелюка [6], показники цієї методики негативно пов'язані з тривожністю, сором'язливістю, агресивністю і позитивно корелюють з інтернальним локусом контролю, емоційною стійкістю, соціальною активністю, наявністю смисложиттєвих орієнтацій. Результати дослідження потреби в самоактуалізації майбутніх вчителів відображені у таблиці 3.

Таблиця 3

Психологічні особливості вияву потреби у самоактуалізації майбутніх вчителів

Потреба у самоактуалізації	I курс (n=130)		II – III курси (n=133)		IV – V курси (n=135)	
	N	%	N	%	N	%
Не виявлена	0	0	0	0	0	0
Нестійка	0	0	12	9	10	7
Посередня	85	66	95	71	82	61
Стійка	45	34	26	20	43	32
Середнє арифметичне	58,7		54,9		56,8	

Як бачимо, тенденція до самоактуалізації у студентів виявляється переважно на рівні посередньої та стійкої потреби, тобто більшість студентів прагнуть до реалізації власного особистісного потенціалу. Особливо це стосується студентів першого курсу, які щойно прийшли до вузу, сповнені високих надій та прагнень. Серед них відсутні студенти з невиявленою та нестійкою потребою у самоактуалізації.

У досліджуваних студентів II – III курсів спостерігається максимальний (порівняно зі студентами інших курсів) відсоток із середнім рівнем потреби в самоактуалізації і найбільший відсоток студентів

з нестійкою потребою, а відсоток студентів зі стійким рівнем потреби у самоактуалізації помітно менший. У студентів IV – V курсів показники потреби у самоактуалізації вищі, ніж у студентів II – III курсів, але не перевершують показників першого курсу. Зазначимо, що виявлені відмінності не підтверджується статистичним аналізом. Як бачимо з таблиці 3, для певного відсотка студентів потреба в самоактуалізації взагалі не актуалізується як значущий мотиваційний фактор. Цей тривожний симптом говорить про певне «приземлення» інтересів і прагнень студентів, їх захисну й відсторонену позицію, а також свідчить про недостатньо сприятливі умови для її розвитку в навчально-виховному процесі.

Локус суб'єктивного контролю студентів визначався за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (модифікація Є.Бажина, Є.Голинка, А.Еткінд). Виходячи із завдань дослідження, для вивчення ми використали загальну шкалу інтернальності/екстернальності. В результаті було виявлено такі особливості розвитку відповідальності студентів різних курсів: при тому, що переважна більшість студентів має середній (невизначений) рівень локусу контролю, інтернальний локус контролю має невелику позитивну динаміку, проте екстернальний локус також виявляє тенденцію до зростання (табл. 4).

Таблиця 4

Психологічні особливості локусу контролю майбутніх вчителів

	Сер. арифм.	Екстернальний		Невизначений		Інтернальний	
		N	%	N	%	N	%
I курс (n=130)	23,4	1	0,8	125	95,9	4	3,3
II – III курси (n=133)	24,8	1	0,9	124	92,8	8	6,3
IV – V курси (n=135)	24,8	3	1,9	118	87,6	14	10,5

Загалом студенти-екстернали складають найменший відсоток досліджуваних, що є позитивним фактом, оскільки схильність до зовнішнього локусу контролю пов'язана з рисами, які не сумісні з повноцінними толерантними стосунками. Зокрема, це невпевненість у своїх здібностях, неврівноваженість, прагнення на невизначений термін відкласти реалізацію своїх намірів, тривожність, підозрливість, конформність та агресивність. З огляду на це привертає до себе увагу збільшення відсотка екстерналів у студентів IV – V курсів (хоча статистично воно не підтверджується).

Кожна підвибірка представлена певним відсотком студентів-інтерналів, що, як правило, краще ознайомлені з ситуацією, ніж екстернали, користуються більшою популярністю й займають кращі позиції в системі міжособистісних стосунків, більш упевнені в собі й терпиміші до недоліків і помилок інших. Перевірка статистичної різниці виявила зростання рівня інтернальності студентів II – III курсів порівняно з першокурсниками ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Хоча кількість інтерналів серед студентів IV – V курсів також зростає, статистичний аналіз цю динаміку не підтвердив, проте виявив, що юнаки у цій підвибірці більше схильні до інтернальності, ніж дівчата ($t = -2,9$ при $p \leq 0,01$).

Загальна картина особливостей розвитку суб'єктивних характеристик толерантності майбутніх вчителів представлена на рис. 1. Для цього було здійснено порівняння відсотків середніх арифметичних величин від максимально можливого для відповідного показника значення.

Рис. 1. Розвиток суб'єктивних характеристик толерантності майбутніх вчителів

Як бачимо, жодна з суб'єктивних характеристик толерантності не виявляє чіткої позитивної динаміки. Як було вже зазначено, статистично значущими є зміни лише в розвитку потреби в самоактуалізації та в готовності до самовдосконалення. Проте динаміка цих показників також не послідовна: порівняно з першокурсниками у студентів II – III курсів спостерігається різке зниження потреби в самоактуалізації, а її показники у студентів IV – V курсів не перевищують той рівень, з яким приходять студенти у ВНЗ. Зафіксовано підвищення рівня відповідальності у студентів II–III курсів порівняно з першим курсом, але цей показник на IV–V курсах не зростає. Найбільші труднощі з огляду на розвиток ауто толерантності виникають у зв'язку із низьким самоприйняттям, властивим для усієї вибірки. Як позитив слід відмітити загальні високі показники готовності до самопізнання та саморозвитку, яку за відповідної мотивації можна спрямувати у русло розвитку толерантних якостей особистості.

Кореляційний аналіз засвідчив, що типовим для студентів усіх курсів є зв'язок суб'єктних характеристик з локусом контролю, який фактично утворює розгалужену систему зв'язків з усіма іншими суб'єктними характеристиками. У першокурсників локус контролю поєднується з самоприйняттям ($r = 0,49$ при $p \leq 0,01$); прагненням до саморозвитку ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$). Показники методики «Готовність до саморозвитку» також мають свої внутрішні зв'язки: прагнення до саморозвитку першокурсників пов'язане з їх готовністю до самопізнання ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,77$ при $p \leq 0,01$). З готовністю до самовдосконалення позитивно корелює їх самоприйняття ($r = 0,41$ при $p \leq 0,01$). У студентів II – III курсів, порівняно з першокурсниками, зв'язки локусу контролю з суб'єктними характеристиками зберігаються: із самоприйняттям ($r = 0,38$ при $p \leq 0,01$); з готовністю до саморозвитку ($r = 0,35$ при $p \leq 0,01$) та самовдосконаленням ($r = 0,36$ при $p \leq 0,01$). Показники методики «Готовність до саморозвитку» у студентів II – III курсів також мають свої внутрішні зв'язки: зокрема, прагнення до саморозвитку пов'язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,53$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,71$ при $p \leq 0,01$). У старшокурсників знову посилюються зв'язки локусу контролю з готовністю до саморозвитку ($r = 0,55$ при $p \leq 0,01$), готовністю до самовдосконалення ($r = 0,54$ при $p \leq 0,01$) та самоактуалізацією ($r = 0,30$ при $p \leq 0,01$). Інтернальність студентів IV – V курсів також позначається на їхніх комунікативних установках ($r = -0,39$ при $p \leq 0,01$), а також на відносно невисокому рівні відкритої жорстокості ($r = -0,42$ при $p \leq 0,01$). Типовою є наявність внутрішніх зв'язків між показниками методики «Готовність до саморозвитку»: прагнення до саморозвитку прямо пов'язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,73$ при $p \leq 0,01$).

Аналіз психологічних особливостей розвитку поведінкового компонента толерантності (методика В.Бойка «Комунікативна толерантність»)[5] показав, що загальний рівень поведінкового компонента толерантності (ЗКТ) студентів не виходить за межі середнього (46 – 90 балів): 58 балів – перші курси, 63 бали – середні курси, 57 балів – старші курси. Проте, порівнюючи ці дані з результатами, що наводить В.Бойко (вихователі – 31 бал, медсестри – 43 бали, лікарі – 40 балів), мусимо констатувати істотний зсув до інтолерантних значень.

Серед окремих показників поведінкового компонента толерантності, які наведені у таблиці 5, високими балами вирізняється невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікбельними якостями партнерів.

Таблиця 5

Психологічні особливості поведінкового компонента толерантності майбутніх вчителів

Показники поведінкового компонента	I курс (n=130)	II – III курси (n=133)	IV – V курси (n=135)
Схильність підганяти партнерів під себе	6,2	7	6,4
Нетерпимість до дискомфорту у партнера	5,3	5,9	5,2
Невміння приховувати неприємні почуття	8	8,1	7
Схильність перевиховувати	6	6,7	6,2
Невміння вибачити іншому його помилки	6,6	7,3	7,1
Адаптивні здібності у взаємодії з людьми	6,5	7,5	6,3
Сумарний показник (ЗКТ)	58	63	57

Брак стриманості як здатності придушувати імпульсивні емоційні реакції при зустрічі з суб'єктом ускладненого спілкування є загальною проблемою для досліджуваних усіх курсів, що вказує на недостатній рівень розвитку умінь і навичок саморегуляції майбутніх педагогів. Зазначимо, що «емоційно-реактивна поведінка» на некомунікбельні риси особистості та манеру спілкування від першого до IV – V курсів дещо знижується, але не суттєво. Відносно терпимо, без осуду студенти здатні ставитися до партнера, який перебуває у стані фізичного або психічного дискомфорту (коли партнер недобре себе почуває, жаліється, нервує або шукає співчуття). Інші показники поведінкового компонента майбутніх вчителів мають середні значення.

Аналіз відмінностей показав, що порівняно з першокурсниками, студенти II – III курсів мають інтолерантніші показники ЗКТ ($t = -2,4$ при $p \leq 0,05$) та невмінням вибачити партнера по взаємодії ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Від студентів IV – V курсів вони відрізняються в гірший бік за показником «невміння приховувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікбельними якостями партнерів» ($t = 3,2$ при $p \leq 0,001$), характеризуються менше вираженими адаптивними здібностями ($t = 2,0$ при $p \leq 0,05$) та нижчим рівнем сумарного показника поведінкового компонента толерантності ($t = 3,4$ при $p \leq 0,001$).

Гендерний аналіз виявив специфічні відмінності у поведінці юнаків та дівчат на різних курсах: юнаки IV – V курсів більше, ніж дівчата, схильні проявляти нетерпимість до дискомфорту, який переживає партнер ($t = 2,4$ при $p \leq 0,05$). Дівчатам усіх курсів притаманне більше бажання підганяти партнера під себе, зробити його зручним (I курс: $t = -2,6$ при $p \leq 0,05$; II – III курси: ($t = -2,4$ при $p \leq 0,01$; IV – V курси: ($t = -2,3$ при $p \leq 0,05$).

Таким чином, дослідження комунікативної толерантності студентів виявило, що поведінковий компонент переважної більшості студентів знаходиться у зоні нестійкої адаптивної толерантності, яка характеризується амбівалентністю ставлень до іншого. На це можуть впливати труднощі адаптативного

характеру, які переживають першокурсники, негативний досвід спілкування з певними категоріями людей та недостатній розвиток у більшості студентів усіх курсів навичок свідомого вольового контролю емоційних реакцій і почуттів (брак стриманості у контактах). Позитивної динаміки показників комунікативної толерантності від першого до старших курсів не виявлено. Найгірші результати за більшістю показників, значення яких свідчать про гостроту проблеми толерантності, зафіксовано у студентів II - III курсів. Отже, на всіх етапах навчання поведінкова складова комунікативної толерантності студентів не зазнає істотних позитивних змін, а її рівень не відповідає вимогам професійної толерантності вчителя.

Кореляційні зв'язки суб'єктивних характеристик з показниками комунікативної толерантності досить поширені. У загальній вибірці самоприйняття позитивно корелює із сумарним показником комунікативної толерантності ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$), а також з такими її показниками, як уміння приймати й розуміти індивідуальність іншого ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$), терпимо ставитися до індивідуальності партнера і не намагатися підганяти його під себе ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$). Сумарний показник комунікативної толерантності (ЗКТ) позитивно корелює з прагненням до самоактуалізації ($r = -0,32$ при $p \leq 0,01$), терпимістю до фізичного і психологічного дискомфорту, в якому знаходиться партнер ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$). Прагнення до самовдосконалення, яке передбачає орієнтацію на певний ідеал, негативно корелює з Я-еталоном ($r = -0,31$ при $p \leq 0,01$), що свідчить про можливість змінювати. Кількісний аналіз кореляційних зв'язків показує незначне зростання внутрішніх зв'язків від першого до старших курсів.

Найбільш показовими і типовими для усіх груп є показники невміння розуміти та приймати індивідуальність іншого, а також невміння приховувати неприємні почуття при зустрічі з некоммунікбельними якостями партнерів. Окрім цих загальних ознак кожна вибірка має свої специфічні особливості поведінки. Так, для першокурсників особливої актуальності набувають адаптивні здібності; студентам II-III курсів притаманне невміння приховувати неприємні почуття при зустрічі з некоммунікбельними якостями партнерів; а старшокурсники більше схильні перевиховувати партнера.

Високі значущі кореляції відрізняють групу толерантних студентів (5 % від загальної вибірки). Вони демонструють високий рівень самоприйняття, який негативно корелює з неприйняттям іншого та прагненням перевиховувати партнера ($r = -0,84$ при $p \leq 0,05$), а їх інтернальний локус контролю дає негативну кореляцію з невмінням приймати індивідуальність іншого ($r = -0,66$ при $p \leq 0,05$). Отримані результати в цілому підтверджують нашу гіпотезу про те, що внутрішню основу активної комунікативної толерантності будуть забезпечувати достатньо сформований рівень суб'єктивних характеристик особистості, який створює можливість конструктивно-перетворювального ставлення до ситуації та втілення його в суб'єкт-суб'єктивних стосунках, тоді як посередні їх значення свідчать про пасивно-приспосувальницьку толерантність слабого типу. Така закономірність має бути врахована при побудові програми розвитку толерантності майбутніх вчителів, де першочергову увагу слід приділити роботі з самоприйняттям. Це відправна точка для самовдосконалення, саморозвитку, що виступає одночасно і як етап самопізнання, і як спосіб досягнення єдності та гармонійності особистості, і як механізм саморозвитку.

Література

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2000. – № 2. – С. 62–65.
2. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу ; пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухиной. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
3. Реан А. А. Акмеология личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 3. – С. 88–95.
4. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. – К. : Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с.
5. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 368 с.
6. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26–27.

Literatura

1. Bekh I. D. Osobystisno zoriientovane vykhovannia: shliakhy realizatsii / I. D. Bekh // Pochatkova shkola. – 2000. – № 2. – S. 62–65.
2. Maslou A. Motyvatsiia y lichnost / Abrakham Maslou ; per. s anhl. T. Hutman, N. Mukhynoi. – 3-e yzd. – SPb. : Pyter, 2003. – 352 s. – (Seriya «Mastera psykholohyy»).
3. Rean A. A. Akmeolohiia lichnosti / A. A. Rean // Psykholohycheskyi zhurnal. – 2000. – T. 21, № 3. – S. 88–95.
4. Semychenko V. A. Psykholohiia lichnosti / V. A. Semychenko. – K. : Vydavets Eshke O.M., 2001. – 427 s.
5. Tolerantnoe soznanye y formirovanye tolerantnykh otnoshenyi (teoriya y praktyka) : sb. nauch.-metod. st. – 2-e yzd., stereotyp. – M. : Yzd-vo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnoho ynstytuta ; Voronezh : Yzd-vo NPO «MODЭК», 2003. – 368 s.
6. Shemeliuk I. Ia. Korotkyi indeks samoaktualizatsii ta shkala yasnosti Ya-kontseptsii yak pokaznyky osobystisnoi zrilosti / I. Ia. Shemeliuk // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – 2000. – № 6. – S. 26–27.

УДК 159.9.072.43:316.752

Изменения ценностных ориентаций субъекта в условиях экономического кризиса

И. В. Кряж
kryazh@gmail.com

Рассматриваются результаты исследования индивидуальных ценностей, проведенного в г. Харькове в 2008-2010 гг. на выборке 637 человек. Обсуждается роль ценностных ориентаций в осмыслении изменяющейся социальной действительности. Анализируются особенности ценностей у представителей разных возрастных групп, обусловленные мировым экономическим кризисом и его последствиями в Украине. Выявлены общие и различные тенденции в динамике мотивационных типов ценностей у респондентов разных возрастных групп.

Ключевые слова: индивидуальные ценности, мотивационные типы ценностей, смысловая регуляция, осмысление макроэкономических изменений

Розглядаються результати дослідження індивідуальних цінностей, проведеного в м. Харкові в 2008-2010 рр. на вибірці 637 осіб. Обговорюється роль ціннісних орієнтацій в осмисленні соціальної дійсності. Аналізуються зміни цінностей у представників різних вікових груп, обумовлені світовою економічною кризою та її наслідками в Україні. Виявлені загальні й різні тенденції в динаміці мотиваційних типів цінностей в респондентів різних вікових груп.

Ключові слова: індивідуальні цінності, мотиваційні типи цінностей, смислова регуляція, осмислення макроекономічних змін

Results of the individual values research carried out in Kharkov in 2008-2010 on the sample of 637 persons are considered. The role of group values in the meaning of social reality is discussed. Changes of values at representatives of different age groups, caused by a world economic crisis and its consequences in Ukraine are analyzed. The general and various tendencies in dynamics of motivational types of values at respondents of different age groups are revealed.

Key words: individual values, motivational types of values, meaning regulation, meaning of macroeconomic changes

Предметом данной статьи являются изменения в системе ценностных ориентаций субъекта, обусловленные макроэкономическими изменениями. Основу данной работы составило исследование индивидуальных ценностей, проведенное нами в г. Харькове в 2008-2010 гг., отдельные результаты которого были отражены в ряде публикаций [1; 2; 3, с. 248-285]. Исследование было начато в ситуации относительно устойчивого экономического развития в стране, сменившегося резким экономическим спадом и ростом безработицы (осень 2008 – весна 2009), и продолжено в условиях последовавшей за этим экономической стагнации. Таким образом, макроэкономические изменения в стране стали фактором, влияние которого проявилось в особенностях ценностных ориентаций респондентов, находящихся в той или иной макроэкономической ситуации. Такое не планируемое заранее исследование дает возможность глубже рассмотреть регуляторную функцию ценностей в их связи с процессами смыслообразования.

Ш. Шварц и В. Билски (1987) указывают на пять особенностей ценностей, отмечаемых разными исследователями: ценности – это убеждения или мнения; относятся к желаемым конечным состояниям или способам поведения; не привязаны к специфическим объектам или ситуациям; определяют выбор и оценку поступков и событий; упорядочены по важности в систему ценностных приоритетов [17]. Билски и Шварц подчеркивают, что все эти формальные характеристики ценностей не раскрывают «критическую особенность... – мотивационное содержание ценности. Ценности – когнитивные репрезентации важных человеческих целей или мотивов, относительно которых люди должны общаться, чтобы координировать свое поведение. Содержание, которое отличает одну ценность от другой – это тип мотивации или цель, которую она репрезентирует» [7, с. 164]. Шварц выделяет 10 мотивационных типов ценностей, содержание каждого из которых определяется центральной целью: доминирование, достижение, гедонизм, стимуляция, самостоятельность, универсализм, доброта, традиции, конформность, безопасность, и предлагает концептуальную модель динамической связи универсальных мотивационных типов ценностей [7; 14-18]. Ценностные типы объединяются Шварцем в круговую схему, раскрывающую совместимость и конфликтность базовых ценностей. Ценности, расположенные в смежных секторах, связываются отношениями дополнительности (в силу их мотивационной близости), а те ценности, что расположены в противоположных секторах, находятся в конкурентных отношениях (из-за антагонизма соответствующих им побуждений).

По Шварцу, отношения мотивационных типов ценностей раскрываются в системе двух основных измерений: «самовозвышение – самотрансцендентность» (ценности власти и достижения противопоставлены ценностям универсализма и доброты) и «открытость изменениям – консерватизм» (ценности самостоятельности и стимуляции создают оппозицию ценностям безопасности, конформности и традиции). Первое из этих двух измерений по своему содержанию перекрывается с оппозицией материалистических и постматериалистических ценностей, постулируемой Р. Инглхартом [10]. Распространенность в социуме постматериалистических ценностей Р. Инглхарт связывает с уровнем экономического развития и демократизации общества. В пользу такого утверждения свидетельствуют

результаты кросскультурных исследований ценностей, проведенных в 1990-х гг. и выявивших более высокую значимость материалистических ценностей (ценностей самовозвышения, по Шварцу) и более низкую значимость ценностей постматериалистических (ценностей самопреодоления) в постсоветских и постсоциалистических странах по сравнению с другими европейскими странами [10; 4; 6].

Вместе с тем, в исследовании Ш. Шварца [16] показано, что в 20-ти развитых капиталистических странах значимость ценностей самовозвышения (власть и достижение) тем выше, а значимость ценностей универсализма тем ниже, чем более выражены в этих странах институты и идеология американского корпоративного капитализма, который «получил в настоящее время наиболее широкое распространение» и «с наибольшей вероятностью будет влиять на людей в будущем» [там же, 52]. По результатам этого исследования индивидуальных ценностей, самые низкие показатели ценностей универсализма (постматериалистические ценности) и самые высокие значения ценностей власти (материалистические) были выявлены у граждан США.

В другом исследовании, проведенном в 1988-1993 гг., Ш. Шварц обратился к системной организации ценностей на уровне культуры [15]. Им были выделены семь базовых культурных ценностей, которые задают три основные ценностные измерения: консерватизм – автономия (интеллектуальная и аффективная), иерархия – эгалитаризм, гармония – мастерство. При анализе на уровне культуры определяется место ценностей, характерных для представителей каждой из изучаемых культур, в системе этих трех измерений. Согласно Ш. Шварцу, ценности учителей из России и из стран восточной Европы тяготели к полюсу консерватизма, занимая промежуточное положение между ценностями иерархии и эгалитаризма, а ценности студентов из восточноевропейских стран были смещены к полюсу ценностей гармонии с окружающим миром (в отличие от северо-американских студентов с выраженной ориентацией на ценности контроля над окружением и иерархии). Таким образом, по результатам данного кросс-культурного исследования, выраженность ни материалистических ценностей, отражающих ориентацию на власть и деньги, ни ценностей постматериалистических, к которым относятся эгалитаризм и ориентация на защиту окружающей среды, не предопределяется уровнем экономического развития страны.

Как видим, на уровне культурных ценностей проявляется различие между эгалитаризмом и гармонией, иначе говоря – между социально-альтруистическими и биосферными (экологическими) ориентациями, которые на уровне анализа индивидуальных ценностей объединяются Шварцем в одном мотивационном типе «универсализм». Вопрос о соотношении социально-альтруистических и биосферных ценностей в последние десятилетия дискутируется в зарубежной инвайронментальной психологии [8]. И хотя результаты ряда исследований служат аргументом в пользу раздельного анализа биосферных (экологических) и альтруистических ценностей [18; 19; 11], некоторые авторы считают гипотезу о различиях между этими видами ценностей избыточной [9]. Однако в контексте антропогенных экологических изменений проблема биосферных ценностей как фактора проэкологической активности становится все более актуальной. Один из аспектов этой проблемы связан с вопросом о роли биосферных ценностей в осмыслении экономических реалий и об их динамике в условиях экономических потрясений.

Согласно Ш. Шварцу и В. Билски, в основе всего ценностного разнообразия лежат три типа универсальных человеческих потребности: биологические потребности, потребности социального взаимодействия и потребности, связанные с выживанием и благосостоянием социальных групп [7]. Включаясь в процессы мотивации и смыслообразования, ценности выполняют регулятивную функцию, на что указывает М. Raudsepp: «Ценности функционируют как организующее и регулирующее устройство – на индивидуальном или на социальном уровне» [12, с.212]. Связь ценностей со смысловыми процессами отмечается В. Франклом: «ценности можно определить как универсалии смысла, кристаллизующиеся в типичных ситуациях, с которыми сталкивается общество или даже все человечество» [5, с.288]. М. Raudsepp подчеркивает, что «ценности обеспечивают культурный каркас для выработки смысла в индивидуальных жизнях» [12, с.213]. Можно ожидать, что в условиях резких макроэкономических и/или политических изменений групповые ценности служат отправной точкой при выработке / корректировке жизненной стратегии личности, определяя вектор осмысления социальной реальности. Вместе с тем, социальные изменения запускают дрейф индивидуальных ценностей, обуславливая тем самым трансформации ценностей групповых. Именно изменения в индивидуальных ценностях, выражающиеся через сдвиги в системе групповых ценностей, составили предмет нашего исследования.

Выборка. В исследовании приняли участие 637 человек – 413 женщин и 214 мужчин. Из них: 418 студентов в возрасте от 17 до 24 лет (средний возраст 20,4 года), 84 – от 25 до 38 лет (средний возраст 31 год) и 135 человек в возрасте от 39 до 62 лет (средний возраст 46 лет). Сбор данных осуществлялся в г. Харькове с апреля 2008 г. по июнь 2010 г.: 106 респондентов заполняли опросник в период относительно устойчивого экономического развития в стране (до сентября 2008 г.), 382 – в период резкого экономического спада и роста безработицы (декабрь 2008 – март 2009) и 149 – в период экономической стагнации (февраль – июнь 2010 г.).

Методы исследования. Нами был использован модифицированный вариант «Обзора ценностей» Ш. Шварца, в который вошел список терминальных ценностей (30 пунктов) и дополнительный пункт «Экологическая безопасность (стабильность среды, уверенность в качестве воздуха, воды, жилья)». Степень важности каждой ценности оценивалась по шкале от -1 до 7. Полученные данные были подвергнуты многофакторному дисперсионному анализу (MANOVA), в качестве факторов рассматривались пол, возрастная группа и макроэкономическая ситуация. Обработка данных проводилась с помощью программного пакета Statistica 6.

Результаты исследования и их обсуждение. В таблице 1 приведены средние значения терминальных ценностей в трех возрастных группах. Дисперсионный анализ показал, что в целом с возрастом значимо ($p < 0,01$) возрастает роль ценностей сохранения (социальный порядок, национальная безопасность, экологическая безопасность, семья, самодисциплина, традиции), универсализма (мир, единство с природой, красота природы и искусства) и благосостояния / денег как ценности, снижается значимость ценностей удовольствия и разнообразия.

Таблица 1

Средние значения ценностей в трех возрастных группах

№	Ценность	Полус*	17-24 года		25-37 лет		Старше 38 лет	
			Mean	Std.Dev.	Mean	Std.Dev.	Mean	Std.Dev.
1	Равенство	С-г	3,75	1,89	3,01	2,00	3,64	2,03
2	Внутренняя гармония		5,18	1,53	6,01	1,05	5,49	1,31
3	Власть	С-в	1,98	2,15	1,67	2,10	1,94	2,52
4	Удовольствие	С-в / ОИ	4,26	1,54	4,21	1,64	3,86	1,57
5	Свобода	ОИ	5,24	1,29	5,07	1,37	5,14	1,38
6	Духовная жизнь		3,95	1,88	4,07	1,59	4,30	1,84
7	Чувство принадлежности		3,92	1,77	3,64	1,77	4,44	1,49
8	Социальный порядок	К	3,95	1,60	4,55	1,48	4,97	1,46
9	Интересная жизнь	ОИ	4,76	1,56	4,33	1,56	4,30	1,47
10	Смысл жизни		5,46	1,34	5,69	0,93	5,13	1,21
11	Вежливость	К	4,12	1,51	4,35	1,50	4,30	1,68
12	Благосостояние	С-в	4,53	1,49	4,90	1,32	4,97	1,37
13	Национальная безопасность	К	3,72	1,81	4,42	1,42	4,64	1,65
14	Самоуважение		4,93	1,35	5,38	0,85	5,15	1,31
15	Взаимослуживость	К	3,20	1,74	3,23	1,85	3,63	2,06
16	Творчество	ОИ	4,24	1,71	4,33	1,57	4,19	1,58
17	Мир на земле	С-г	4,46	1,84	4,85	1,96	5,44	1,22
18	Уважение традиций	К	3,19	1,86	3,60	1,55	4,32	1,94
19	Зрелая любовь		5,30	1,57	5,39	1,21	4,87	1,51
20	Самодисциплина	К	3,68	1,73	3,80	1,62	4,25	1,60
21	Уединение		4,40	1,50	4,64	1,29	4,58	1,68
22	Защита семьи	К	5,56	1,24	5,87	0,93	5,89	1,08
23	Социальное признание		4,14	1,48	4,27	1,56	4,16	1,60
24	Единство с природой	С-г	3,42	1,89	3,67	1,81	4,10	1,57
25	Разнообразие жизни	ОИ	4,20	1,61	4,02	1,63	3,36	1,88
26	Мудрость	С-г	4,72	1,49	5,01	1,23	4,97	1,64
27	Авторитетность	С-д	3,53	1,82	3,48	1,85	3,84	1,96
28	Настоящая дружба		5,29	1,30	4,99	1,42	4,53	1,82
29	Мир прекрасного	С-г	4,24	1,61	4,38	1,29	4,66	1,47
30	Социальная справедливость	С-г	4,09	1,58	4,12	1,55	4,42	1,72
31	Экологическая безопасность	К	4,53	1,53	4,87	1,53	5,21	1,23

* С-г – ценностный полюс самотрансцендентности; С-в – полюс самовозвышения; К – полюс консерватизма; ОИ – полюс открытости изменениям.

Также были выявлены различия, обусловленные полом респондентов: для женщин более важными, чем для мужчин были ценности универсализма (мир, природа, красота) и экологической безопасности, и менее важными – ценности «власть», «авторитетность», «интересная жизнь» и такие ценности сохранения, как «самодисциплина», «традиции», «взаимослуживость». В целом эти результаты согласуются с гендерными тенденциями, прослеживаемыми в других странах [14].

При анализе ценностной динамики, связанной с макроэкономической ситуацией, были рассмотрены основные мотивационные типы ценностей, в первую очередь – ценности власти, универсализма, безопасности (значимых различий в ценностях, относящихся к четвертому смысловому полюсу – открытости изменениям, не было выявлено) (табл. 2). Наиболее значимыми для респондентов всех возрастных групп на всех этапах исследования были ценности безопасности, наименее – ценности власти. Вместе с тем, показатели значимости власти как мотивационного типа ценностей для наших респондентов заметно превышают диапазон значений ценностного типа власти, полученных в 20 развитых странах. Отметим, что такое превышение определяется высокой значимостью для украинских респондентов ценности материального благополучия / денег (другие

составляющие это ценностного типа – ценности власти и авторитетности). Что же касается ценностей универсализма, то для наших респондентов они значимы в той же мере, как и для жителей развитых стран.

Таблица 2

Изменения в базовых ценностях в зависимости от экономической ситуации

№	Базовые ценности	До кризиса (апрель-сентябрь 2008)		Обострение экономической ситуации (декабрь 2008 – март 2009)		Относительная стабильность (февраль – июнь 2010)		Диапазон значений в 20 развитых странах *
		Mean	Std.Dev.	Mean	Std.Dev.	Mean	Std.Dev.	
1	Власть	3,17	1,39	3,38	1,44	3,59	1,51	1,5 – 2,29
2	Универсализм	3,96	0,89	4,14	1,10	4,57	0,91	3,91 – 4,89
3	Безопасность	4,45	0,89	4,69	0,99	4,82	0,99	

* Данные приводятся по [6, с.55] (значения ценности безопасности в указанной работе опущены)

Дисперсионный анализ выявил как сходные, как и различные тенденции в динамике значимости мотивационных типов ценностей для респондентов разных возрастных групп. Наиболее явно эти тенденции проявляются при сравнении младшей и старшей возрастных групп. На рис. 1 представлены изменения в показателях трех типов ценностей, зафиксированных в этих двух возрастных группах. Примечательным является тот факт, что экономический кризис приводил к росту значимости ценностных смыслов универсализма. При этом в старшей возрастной группе такой рост объяснялся обострением смыслов социальной справедливости, повышением ее значимости как ценности. В группе студентов повышение значимости ценности социальной справедливости было незначительным, зато резко актуализировались биосферные смыслы, отраженные в ценности единства с природой. Для старших респондентов ценность единства с природой, напротив, стала менее значимой в ситуации экономического кризиса.

И если укрепление ценности единства с природой сочеталось в младшей группе с ослаблением ценности власти и благополучия, то в старшей возрастной группе вместе с усилением ориентации на ценности социальной справедливости возрастала значимость смыслов самовозвышения, выраженных в ценностях власти, благополучия и авторитетности. Одновременно повышалась значимость ценностей безопасности для людей зрелого возраста, в то время как для студентов ценность безопасности оставалась на прежнем уровне.

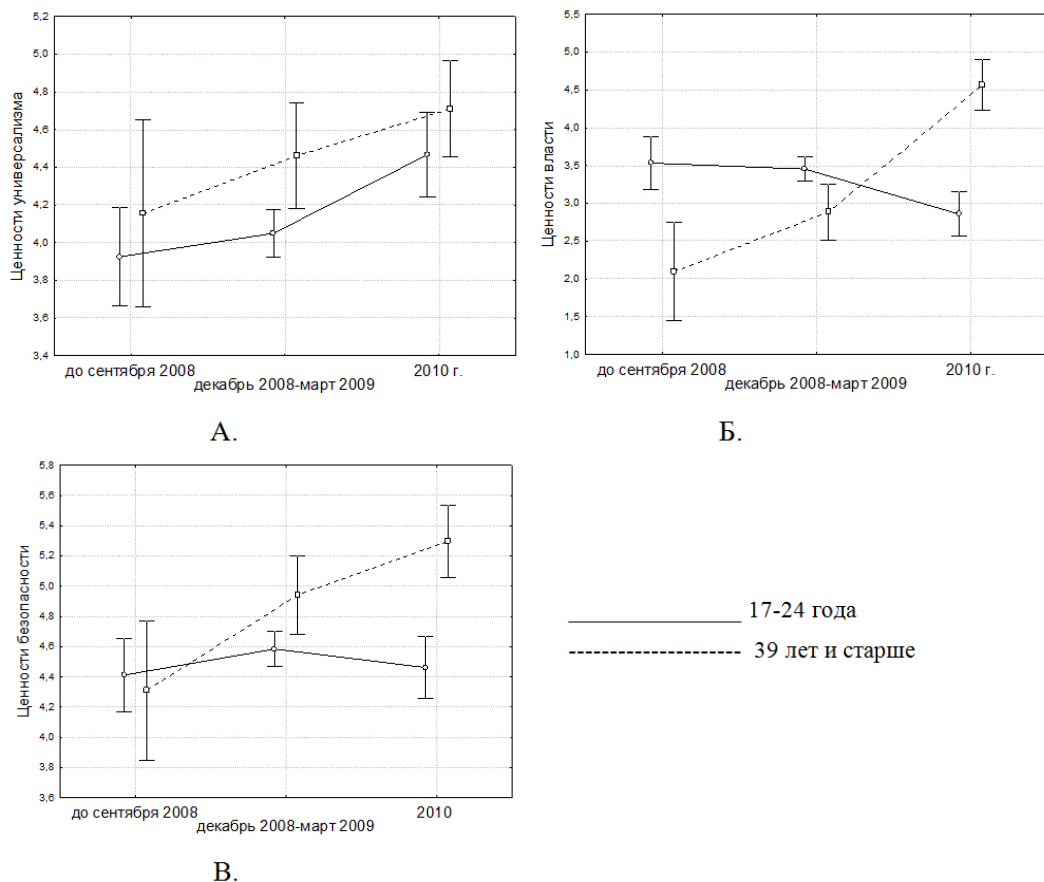

Рис. 1. Изменения типов ценностей в зависимости от макроэкономической ситуации в двух возрастных группах: А – ценности универсализма; Б – ценности власти; В – ценности безопасности

Таким образом, хотя в целом по выборке макроэкономические изменения вели к актуализации ценностного полюса самотрансцендентности, смысловые акценты при этом были различными в двух возрастных группах: у студентов на первый план выходили биосферные ценности, у старших респондентов – социально-альтруистические ценности эгалитаризма. Одновременно у работающих респондентов зрелого возраста переживание экономического кризиса, несущего угрозу потери рабочего места, сопровождалось ростом значимости ценностей безопасности и ценностной власти. Тому факту, что у студентов ухудшение макроэкономической ситуации не сопровождается повышением значимости ценностей безопасности, может быть дано несколько объяснений. Это может быть проинтерпретировано как проявление уверенности в собственных силах и готовности к испытаниям, но, вместе с тем, и как недооценка действительных последствий экономического кризиса.

Отдельного рассмотрения заслуживает вопрос о структуре ценностей самотрансцендентности и их соотношении с ценностями самовозвышения. Согласно теории Ш.Шварца, эти два ценностных полюса находятся в отношениях антагонизма, т.ч. усиление одного из них должно сопровождаться ослаблением другого. Между тем, повышение значимости ценностей самотрансцендентности за счет более выраженной ориентации на социальную справедливость в условиях экономического кризиса сочеталось в старшей группе со значительным усилением ценностей самовозвышения. Учитывая, что наше исследование не было лонгитюдным, и сравнение ценностей на разных этапах экономической жизни страны проводилось по данным разных выборок, можно допустить, что наши респонденты различались по вектору сдвига в ценностях, и если для одних на первый план выходили смыслы нарушения социальной справедливости, то для других решающую роль в осмыслении экономической ситуации начинали играть ценности самовозвышения – деньги, власть, авторитетность – как жизненные цели и способы преодоления трудностей. Нельзя также исключать ценностный конфликт, спровоцированный экономическими изменениями, при котором требование социального равенства и справедливости сочетается с эгоистическим стремлением к укреплению собственного благосостояния. В любом случае, смысловой антагонизм двух рассматриваемых полюсов если и имел место, то в латентной форме. И напротив, как отмечалось выше, явный антагонизм прослеживался между биосферными ценностными смыслами и смыслами самовозвышения в группе студентов. Не останавливаясь здесь на возможных механизмах и следствиях такого осмысления социально-экономических реалий, подчеркнем, что полученные результаты являются еще одним аргументом в пользу положения о различном мотивационном содержании (и разных смыслах) биосферных и социально-альтруистических ценностей.

В целом, результаты проведенного исследования раскрывают трансформации личностных ценностей под влиянием макроэкономических изменений и указывают на возрастную специфику осмысления экономического кризиса. Выявлены проэкологические тенденции в изменении ценностей студенческой молодежи в ответ на макроэкономические изменения, что подводит к вопросам об устойчивости этих тенденций и характере их проявления в жизнедеятельности в зависимости от социально-экономического статуса субъекта.

Литература

1. Kryazh I. V. Psihologiya global'nyh ehkologicheskikh izmenenij: monografiya / I. V. Kryazh. – H.: HNU imeni V. N. Karazina, 2012. – 512 s.
2. Kryazh I. V. EHkologicheskie ustanovki i cennostnye orientacii studentov / Kryazh I. V. // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Psihologiya. – 2009. – № 857. – S. 101–110.
3. Kryazh I. V. Tipi cinnisno-dispozicijnoj strukturi osobistosti / I. V. Kryazh // Problemi suchasnoї psihologii: Zbirnik naukovih prac' Kam'yanec'-Podil's'kogo nacional'nogo universitetu imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraini / Za red. S. D. Maksimenka, L. A. Onufrievoj. – Vip. 7. – Kam'yanec'-Podil's'kij: Aksioma, 2010. – S. 332–343.
4. Rudnev M. G. Bazovye cennosti naseleniya: sravnenie rossiyan s zhitelyami drugih evropejskikh stran: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. sociol. nauk: spec. 22.00.04 «Social'naya struktura, social'nye instituty i processy» / Rudnev Maksim Gennad'evich // M., 2009. – 29 s.
5. Frankl V. CHElovek v poiskah smysla / V. Frankl. – M.: Progress, 1990. – 368 s.
6. Yanickij M.S. Cennostnye orientacii lichnosti kak dinamicheskaya sistema / M.S. YAnickij. – Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2000. – 204 s.
7. Bilsky W. Values and personality / Wolfgang Bilsky, Shalom S. Schwartz // European journal of personality. – 1994. – Vol.8. – P. 163–181.
8. Dietz T. Environmental values / Thomas Dietz, Amy Fitzgerald, Rachael Shwom // Annual Reviews Environment and Resources. – 2005. – Vol. 30. – P. 335–372.
9. Hansla A. Value Orientation, Awareness of Consequences, and Environmental Concern. Doctoral dissertation in psychology / André Hansla. – Sweden, Department of Psychology, University of Gothenburg, 2011. – 43 p.
10. Inglehart R. Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies / Ronald Inglehart // PS: Political Science and Politics. – 1995. – Vol. 28. – N 1. – P. 57-72.
11. Ojala M. Adolescents' Worries about Environmental Risks: Subjective Well-being, Values, and Existential Dimensions / Maria Ojala // Journal of Youth Studies. – 2005. – Vol. 8. – No. 3. – P. 331–347.

12. Raudsepp M. Values and environmentalism / Maaris Raudsepp // TRAMES. – 2001. – Vol. 5(55/50). – N 3. – P. 211–233.
13. Schultz W.P. The structure of environmental concern: concern for self, other people and the biosphere / P. Wesley Schultz // Journal of Environmental Psychology. – 2001. – Vol.21. – N4. – P. 327–339.
14. Schwartz S. H. Cross-National Variation in the Size of Sex Differences in Values: Effects of Gender Equality / Shalom H. Schwartz, Tammy Rubel-Lifschitz // Journal of Personality & Social Psychology. – 2009. – Vol. 97. – № 1. – P. 171-185.
15. Schwartz S. H. A theory of cultural values and some implication for work / Shalom H. Schwartz // Applied Psychology: An International Review. – 1999. – Vol. 48. – N 1. – P. 23–47.
16. Schwartz S. H. Cultural and Individual Value Correlates of Capitalism: A Comparative Analysis / Shalom H. Schwartz // Psychological Inquiry: An International Journal for the Advancement of Psychological Theory. – 2007. – Vol.18. – N 1. – P. 52–57.
17. Schwartz S. H. Toward a universal psychological structure of human values / Shalom H. Schwartz, Wolfgang Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – Vol.53. – P. 550–562.
18. Schwartz S. H. Worries and values / Shalom H. Schwartz, Lilach Sagiv, Klaus Boehnke // Journal of Personality. – 2000. – Vol. 68. – N 2. – P. 309–346.
19. Sevillano V. Perspective taking, environmental concern, and the moderating role of dispositional empathy / Verónica Sevillano, Juan I. Aragonés, Wesley P. Schultz // Environment & Behavior. – 2007. – Vol. 39. – N 5. – P. 685–705.

УДК159.953.6:81-243

LINGUISTIC ABILITIES: HISTORY OF RESEARCH

I.N. Lukashenko
luka_irina@rambler.ru

Representation of the process of foreign language acquisition and psychological mechanisms, as well as the structure of the linguistic abilities have been generalized. The theoretical model of the relationship between the psychological mechanism of the process of mastering a foreign language and the components of linguistic abilities that reflect the influence of the specifics of linguistic abilities on mastering a foreign language has been represented. Ways of detection and the formation of linguistic abilities have been revealed. The psychological characteristics of gifted students have been revealed.

Key words: mastering a foreign language, linguistic abilities, linguistic generalization, students' personal characteristics

Обобщены представления о процессе усвоения иностранного языка и его психологических механизмах, а также о структуре лингвистических способностей. Представлена теоретическая модель взаимосвязи между психологическими механизмами процесса усвоения иностранного языка и компонентами лингвистических способностей, раскрывающая специфику влияния лингвистических способностей на усвоение иностранного языка.

Раскрыты пути выявления и формирования лингвистических способностей.

Выделены психологические особенности одаренных учащихся.

Ключевые слова: усвоение иностранного языка, лингвистические способности, лингвистическое обобщение, личностные особенности учащихся.

Узагальнено уявлення про процес засвоєння іноземної мови та його психологічних механізмів, а також про структуру лінгвістичних здібностей.

Представлена теоретична модель взаємозв'язку між психологічними механізмами процесу засвоєння іноземної мови та компонентами лінгвістичних здібностей, яка розкриває специфіку впливу лінгвістичних здібностей на засвоєння іноземної мови. Розкрито шляхи виявлення та формування лінгвістичних здібностей. Виділено психологічні особливості обдарованих учнів та їх вплив на успішність навчання.

Ключові слова: засвоєння іноземної мови, лінгвістичні здібності, лінгвістичне узагальнення, особистісні особливості учнів.

Formulation of the problem. Problem of successful mastering a foreign language, FL, and the task of building an effective teaching is one of actual in modern pedagogy, psychology, despite the large number of research and practical recommendations.

We have focused on participation, especially of cognitive processes: perception, memory, thinking, and others.

We consider the problems raised in terms of our concepts of linguistic abilities. The purpose of the article is: 1. summarize scientific and methodological literature on the psychological mechanisms and conditions for the successful assimilation of FL and their ratio with linguistic abilities, LA; 2. summarize the results of studies to identify the components of LA and ways of their formation; 3. describe a theoretical model of the relationship of the major components of LA with the main mechanisms of the process of mastering a foreign language; 4. reveal the results of the study of the personal aspect of mastering a foreign language.

The problem of LA includes social, psychological and pedagogical aspects and is associated with the search for developing methods of teaching the native and FL, with research in the field of applied linguistics and psycholinguistics.

LA is an ensemble of individual psychological characteristics of personality, which ensures the successful mastery of a foreign language: a quick and easy formation of interverbal connections, generalized skills to structure verbal material and make functional-linguistic generalizations, FLG, flexibility of transformation processes in speech activity [6].

Experience of teaching FL in not language high school suggests that the traditionally organized education is not conducive to easy and rapid mastery of FL, because it is not oriented to the formation of students' linguistic abilities components.

An effective way of organizing work with the lexical material for forming LA in not language high school students is an algorithmic method for solving educational and linguistic problems. It equips students with the general method of analysis of linguistic phenomena and generates the capacity for meaningful conscious linguistic generalization;

The best means of presentation of structural relations of linguistic material is a generalized model of linguistic phenomena and algorithmic orders that provide a simultaneous perception of relationships and structure of activity to identify them;

Effective way of revitalization of students' linguistic actions is problematic management mastery of the training materials [6].

Rational systematic training is a powerful factor in accelerating the formation of abilities, though not

all teaching contributes to their formation.

The author [7] highlighted the basic conditions of the formation control of the capabilities: a creative and highly motivated nature of the activity and its organization on the principle of “developmental education”, focus on the “zone of proximal development” (Vygotsky), the optimal development of various types of mental activity, individualization and differentiation of training, special units of generalized methods of mental activity, the algorithmic and problem organization of mental and mnemonic activity.

The main indicator of ability is possession of rational methods of mental activity and their transfer.

The existence of specific LA in the general intellectual abilities is recognized by many psychologists, but the works devoted to the study of human capabilities in the field of foreign language speech activity are few. Researches by B.V. Belyaev, G.K. Voyevodskaya, I.A. Zymniaya, M.G. Kasparova, I.M. Luschiyina, P.G. Kozlov, N.S. Maguina, A.V. Yarmolenko, etc. mainly concern the general structure of speech abilities.

Foreign psychologists F. Vernon J. Guilford, D. Carroll, F. Marek, D. Perrin, F. Pimsler, P. Simonds, D. Sapon, K. Voll, D. Henmon et al. solve the problem of LA in connection with the challenges in the field of testing, particularly in relation to prognostic tests and tests to determine the ability to learn foreign languages, and in connection with the study of the phenomenon of bilingualism.

Some researchers define the LA in accordance with aspects of language (grammar (morphology, syntax), vocabulary, style, etc.) and types of speech activities (reading, writing, speaking, listening). In the works of D. F. Brigal, A. Vernon Davis, D. Carroll, B. Loban, F. Marek, J. Russell K. Voll abilities are defined as the list of a number of factors affecting the success of learning.

The author's adheres to approach of Y.A. Vedyenyapin, M.M. Gohlerner and I.A. Zimniaya to LA consideration. It is based on determining the characteristics themselves of mental processes of perception, memory, thinking, through which speech activity is carried out. Determination of LA is related to the specifics of the speech foreign language activity with an effective switching from one sign system to another.

Linguistic ability is a complex special abilities, which are the optimum combination of the individual properties of the higher mental functions of thinking, memory, and sensory-perceptual differential sensitivity, which reached a certain level of development. They can be considered as the basic mechanisms of speech activity, are equally manifested in mastering any language. Common mental abilities are the background against which they stand. Therefore crucial for the approach to the definition of LA is a ratio of memory and thinking.

LA include both common features of mental activity – the flexibility and mobility of thought processes – and special features of speech foreign language activity characteristic of the FL student: prompt realization and correction of the mechanism of already formed speech act; the level of development of speech skills in their native language; FL system of concepts formation, different from the native language system of concepts; the conscious possession of not only the means of expression, that is, FL words and rules, and mode of action with the foreign-language material; having the ability to convert the content of the message and quickly switch from one speech to another (the distinguishing characteristic of spontaneous speech) which requires flexibility of transformation processes; the ability to quickly and easily form the empirical and theoretical generalization of linguistic knowledge and ways of activity with linguistic material; speed and ease of predicting the most probable verbal hypothesis; well-developed verbal memory (required component of transformation processes in speech activity); quick and easy education of interverbal syntagmatic associations (indicator of readiness to a combination of vocabulary in the process of speech activity); sensory-perceptual sensitivity, in particular, phonemic hearing and visual perception in the process of reading; lability of grammatical and lexical knowledge and skills to differentiate methods of foreign words semantization [6].

Mentioned mental peculiarities of speech foreign language activity and foreign language acquisition are both indicators of LA. These include phonemic hearing, the simultaneity of the perception of verbal units, pronounced verbal memory, which manifests itself in a fast and easy formation of verbal associations, speed and ease of formation of functional-linguistic generalizations, FLG, which is reflected in the relatively rapid formation of the “sense of right speech”, the presence of generalized skills to structure the verbal material; flexibility of transformation processes in speech activity.

Model of the structure of LA included verbal associations of certain direction, the ability to predict the appearance of words or word elements based on the knowledge of verbal bonds stability, that is to anticipate elements of the verbal text on the basis of accounting of probabilistic relations of previous elements of the text, verbal memory characteristics, phonemic hearing and functional-linguistic generalizations, FLG.

Literal continuation of unfamiliar text was used to test the students' ability of predicting subsequent verbal elements by Method, based on the CH.E. Shannon A. Kolmogorov and P.B. Nevelsky works.

The test results on the continuation of the unknown text letter by letter revealed the close link, $p = 0.86$, between the speech experience in the native and foreign languages. Formed ability to correct accounting of probabilistic relationships of verbal elements in their native language contributes to the formation of the same capacity in the foreign language material in the study of a foreign language. Using the test in their native language would be sufficient to identify the capacity for probabilistic assessment of a combination of verbal elements. This eliminates the extra difficulties with spelling in FL and knowledge of foreign words.

Test probabilistic forecasting of words in a sentence by the method I.A. Zimniaya showed that the heterogeneous responses are indicative of a higher level ability to guessing, were observed only in one-third of the subjects [3].

The free word association test as a means of identifying areas of flexibility and interverbal bonds by

the method of A. Zalevskaya showed that the desire to focus on interverbal syntagmatic relations in the home and in the FL is not only a richer students' speech experience, but is a manifestation of rapid establishment of interverbal links for communication purposes. It is formed on the material of the native language, and by transferring the operation on the FL verbal material.

Results of the study scope of involuntary and voluntary verbal memory showed no connection with students' achievement.

Phonemic hearing test to identify the level of differentiation of similar phonemes and words in the native and foreign languages and the ability to distinguish between acoustic and articulation signs as described in V. Repkin and I.S. Zhedek showed that more than half of the subjects have a high development of this ability. Analysis of the task in tests for grammar and vocabulary generalization of the method of D. Carroll identified a large range of individual differences in the speed and level of development of the ability to make their own functional linguistic generalizations.

Ability to empirical and theoretical generalizations correlates with the successful assimilation of FL. Rank correlation coefficient with the theoretical generalization achieves, $p = 0.68$. It is higher than the empirical generalization with academic performance, $p = 0.40$.

Various generalizations characterize different types of thinking. Theoretical generalization is connected with the level of development of linguistic thought, which ensures the correct transfer in a second language study. Empirical generalization is based on the development of a sense of language that contributes to the formation of foreign-language skills, but does not protect against interference [2].

The highest value for the successful mastering FL at the initial stage of training a FL high school students have the ability to functionally-linguistic generalizations, FLO, and the ability to anticipation of the verbal elements of the test on the basis of accounting probabilistic relationships of its previous elements. Verbal memory is of secondary importance to language learning at this stage of education.

The level of ability to form linguistic generalizations depends on the organization of the verbal content of the material and means to work with it. System training vocabulary based on lexical-semantic fields, releasing semantic signs, promotes the formation of students' higher level of capacity. In this regard, there is a need to revise some methodological tradition of division of linguistic phenomena in learning a FL, a complex of individual lexical items should not be the object of mastering but structural and semantic unit in the diversity of its specific values. Lexical-semantic groups developed by linguists can serve as a basis for such a division.

The specifics of the linguistic material requires special forms of FLG, in particular, the grammatical (morphological, syntactic), lexical and others. The study confirmed the assumption about the possibility of the formation not only the grammatical, but also lexical FLG and, by a special organization of lexical material and students' mastery of lexical semantization operations, methods of language guess, the substitution of the words and others [7].

The conditions of formation of LA students at the initial stage of training FL in not language high school are: the solution of educational problems system, providing a specific structure of cognitive activity, systemic presentation of the material in the form of a generalized model of its structural relationships and the essential features contributing to the formation of the students' linguistic concepts, actions and skills; the selection of linguistic operations and generalized methods, the formation of linguistic action, training of independent algorithmic drawing up regulations, leading to the formation of generalized methods of linguistic action with the language material and to a wide transfer them to new tasks; high intellectual students' activity in the process of solving the problem tasks, promotes the mastery of linguistic actions.

The effectiveness of LA formation is dependent on the methods learning FL management.

During the formation of FLG as a main component of LA most efficient way was the analysis of linguistic phenomena, forming conscious linguistic ability to generalize. The best means of presentation of the structural relationship of language material were generalized model and algorithmic orders, providing a simultaneous perception of relationships and activity structure to identify them.

Effective way of activating students' linguistic action was also problematic management of linguistic material mastery, orienting them to the self-understanding of the structure and semantics of the verbal forms and transactions with them, as a prerequisite for effective formation of the ability to FLG.

The linguistic abilities are complex dynamic structures, the ratio of components which vary with the age and level of FL knowledge. There are sensitive age periods for mastering certain activities, including speech. Thus, in the pre-school age child better seizes speaking as in a mother, and the FL. The lower the grade, the greater the ability to assimilate FL acts as a general ability to memorize a teaching material. In our opinion, the student's age (in the absence of language environment) is the most favorable for mastering reading on FL, as a kind of FL speech activity. The success of reading is the most correlated with the thinking.

Mastering a second language is the process of understanding and correction of the mechanism of generation and perception of speech already formed in the native language, i.e. the correction of the system of linguistic meanings. Mental functions of perception, thinking, memory, speech activity serving the speech activity must adapt towards a new language system as the speech process is the special case of higher mental functions (L.S. Vygotsky, 1).

The process of speech perception is a complex perceptual-intellectually-mnemonic activity. It includes a perceptual level, containing mental operations of analysis and synthesis [I.A. Zymniaya, 3], successive, i.e. the level of the full deployment of all actions and intermediate operations, and as they go on the level of

simultaneous perception they drop out and are reduced.

In the same conditions of perception of a FL, students with different abilities to perceive get and actively obtain information of various kinds. Pre-orientation of able students is minimized, as it merges with the moment of perception, is simultaneous (Vygotsky). Therefore, an important condition for the success of the speech and language acquisition is the simultaneity of perception.

It is important for speech activity and the assimilation of the FL the ability to differentiate between similar sounds (phonemes) and words in native and FL, the ability to distinguish between acoustic and articulation signs. These skills are expressed in sensory-perceptual auditory differential sensitivity, that is, phonemic hearing.

Good verbal memory manifests itself in fast and easy formation of interverbal ties. Word associations are classified by type of communication – the paradigmatic and syntagmatic [6].

A dominant place in the lower grades in the structure of activity on mastering a FL is purely verbal memory and mnemonic activities, but in high school age the percentage of students who score at FL increases and their achievement correlates with the level of the mental components of activity. The older the students, the less their performance is correlated with perceptual components and a close relationship is formed with the intelligence components, such as thought and imagination.

It is no accident L.V. Shenshev et al. state the existence of common features in the structure of thinking in the study of mathematics and a foreign language.

In our opinion, the assimilation of the vocabulary is associated with the formation of the complex of lexical actions and operations engaged in recognition, the right choice of a FL word and expedient semantization. We understand lexical action as a cognitive action aimed at semantization, i.e. disclosure of the meaning of an unfamiliar word or its use in speech.

Examples of lexical actions are: a recognition of words, search it in the dictionary, brute force of its semantic features and the allocation of essential features, the selection of adequate value, choice of words and their inclusion in the speech.

In the formation of educational activity students master the whole system of lexical actions, i.e. lexical methods to which we attribute linguistic guess using the internal support of the word, and external support of the context as well as reception the substitution of the word.

The leading component of LA in the student age is the ability to FLG. It has a compensatory force at a given level of education. Even with a weak verbal memory, purposeful formation, development of the ability to FLG ensures the development of all other components of LA and a fast and efficient acquisition of a FL. The specifics of the linguistic material requires special forms of FLG, in particular, the grammatical (morphological, syntactic), lexical and others [6].

Usually the understanding of FLG is associated with grammatical generalization. Mastering vocabulary is traditionally considered more dependent on verbal memory than mastering grammar.

We believe it is possible to form lexical generalizations by a special organization of lexical material and mastering semantization operations, methods of language guess, the substitution of the word and others.

We briefly comment on the relationship between these mechanisms of assimilation FL and the corresponding components of the LA [8].

Perceptions of linguistic material – phonemes, words, phrases, grammar – is successfully carried out with a well-developed phonemic hearing, by which different individual phonemes are quickly and accurately allocated (e.g., we distinguish words «bed»-«bad», «rat»-«red», as well as in a simultaneous auditory (hearing) and visual (reading and writing) perception we distinguish words and their meanings. Thus is ensured the unity and mutual transitions of successive (phonemic hearing) and simultaneous perception of each other, which can ensure the successful acquisition at the level of perception of the linguistic material.

Next mechanism of assimilation FL – understanding – is based on the whole system of interconnected mental operations. Central among these is the linguistic generalization [6], complex process of interaction between the empirical (building of verbal structure on the model) and theoretical (building a grammatical rule of the given language) kinds of generalizations that reflect the individual characteristics and typology of students' mental activity. E. g., students perform tasks on translation of interrogative sentence in the language unfamiliar to them, they do not study, in this case – German. According to the well-known method of D. Carroll [10], students were brought against several propositions with different structure and all the foreign words that the sentences have, with the translation into their native language. The required translation of the sentence is not given. It must be made by grammatical generalizations.

Another mechanism is semantization – mental operation, which provides an understanding of the meaning of foreign words, the disclosure of the value of linguistic units (words and word combinations). It shows the characteristics of their application.

Linguistic analysis provides an opportunity to analyze the composition of the word (the root of the word, suffix, prefix, ending).

Due to linguistic abstraction student can move away from specific linguistic facts and understand the scheme of the linguistic phenomenon, offered by the teacher or build it himself.

Linguistic synthesis provides an extension of the vocabulary through the use of knowledge on theoretical grammar. Eg., A group of English words «teacher, speaker, driver» has the suffix «-er», which means human occupation or profession. Adjective suffixes with the opposite meaning «-ful» (availability of quality) and «-less», (lack of quality) give the opposite meanings to the word.

The next mechanism is assimilation a FL is remembering the linguistic material. For its successful implementation important are such components of LA as verbal memory and syntagmatic association. Verbal memory provides memorization, storage, and reproduction of verbal information. Syntagmatic associations combine word of different grammatical classes, linking a new word with a variety of possible words in the student's speech experience, assures the best storage of verbal information in memory. E.g., «A red ball», «my ball», «take the ball», «go to the University», «I am a student»

Anticipatory reflection – the next important mechanism for the successful assimilation of a FL. To effectively implement it the primary role is played by such components of LA as the ability for rapid and accurate probabilistic forecasting at the level of individual words, their elements and coherent phrases. A probabilistic forecast is successful thanks to the prompt updating and mainstreaming all of the previous experience of the person. I.e., the perception of a single word or phrase will be the more successful, the more it will have to include the entire intellectual and emotional baggage of human experience, as well as accurate accounting of different nuances of the particular situation of linguistic material perception [8].

The results of our study of general intelligence and verbal intelligence with performance indicatts that the correlation coefficients between the indicators of academic performance and intelligence of students are positive but very weak, with a verbal intelligence – somewhat higher than with the general intelligence.

For effective language learning it is important to consider the personal aspect of language learning. Mastering a FL is focused not only on the activity and communication, i.e. at interlocutor, and not only on the world image, i.e., on the consciousness, but also on the student's personality: motivation, installation, the problem of "I", personal and group identity, and others.

The relation of man to the language and his positive or negative attitude to the speech in this language is a particular problem. The concept of "langue de plaisir" (language of pleasure) means that the language should be nice to speak [4].

Equally important is an understanding of communication in a FL as a way to actualization and realization of the individual, as a special way of self-affirmation (Laine, 1988; 1995).

The success of the training depends on the acquisition a FL ability [7], motivation, characteristics of temperament, personality traits, intelligence level and creativity.

Basic skills and abilities that are necessary to develop in students: intellectual ability, divergent thinking, cognitive ability; creativity, originality of thought, rich imagination, developed intuition, willingness to take risks; autonomy in decision-making, development of consciousness; realistic self-concept, a tolerant attitude to criticism; sense of humor, competitiveness, self-reliance and ability, intrinsic motivation.

Students, intellectual abilities of which exceed the norm, have "high potential" or "early intellectual development" (précoce)». Endowments (fr. "La douance", "le haut potential", "la surefficiency intellectuelle", amer. "Gift") is an ensemble of special features. In capable beyond measure M. de Kermadec* has marked the intensity of emotions and expressing feelings, hyperperception of five senses and awkwardness in society, in public statements, the divergence of views, irritability, sensitivity, shrewdness and perfectionism. The tendency to introversion or extraversion, more or less tolerance, openness of mind; their emotions are a source of both internal and external conflicts, particularly in the social relations in which their expression can be positive or negative.

Implementation of human capabilities is an important psychological characteristic of the full functioning human.

The reasons for the problems of gifted students who do not allow them to realize their potential, are often special moral qualities: perfectionism with a tendency to very high bar for themselves and others; great sensitivity to personal problems than to remuneration from the Company; concerns about the search for truth and finding the meaning of life; love of challenge and risk-taking; resentment the injustice, immorality; strong moral beliefs, a sense of integrity and honesty; passion for fiery debate, sincerity; great energy, the ability to attention and efforts to attract exceptional concentration in its areas, they can work to exhaustion;

Hypersensitive to the environment, due to lack of confidence in themselves tendency to self-criticism, or low self-esteem.

For natural creative development of gifted student it is necessary to create special conditions: favorable, friendly atmosphere, the rejection of assessments and criticism, encouragement statements of original ideas.

Conclusions. 1. The basic mechanisms for the successful foreign language acquisition are: the perception of phonemes, words, phrases, grammar, comprehension, memory, advanced reflection.

2. The results of studies to identify the components of linguistic abilities and methods for their formation through the study: verbal intelligence letter by letter verbal scale test using the method of continuation of unfamiliar text and H. Eysenck verbal scale test; probabilistic forecasting of words in a sentence; grammatical and lexical generalizations; free word association; amount of verbal memory; phonemic hearing; 3. The theoretical model describes the relationship of linguistic abilities components with the mechanisms of the process of foreign language acquisition; 4. The basic psychological characteristics of gifted students, which are an obstacle to the realization of the potential, in particular, to effective foreign language acquisition.

We see prospects for further studies in the diagnosis of each of the linguistic abilities component in subjects (of different ages, different levels of advancement in mastering the language and the different types of speech activity) and its level of development compared with the successful foreign language acquisition .

Bibliography

1. Выготский Л.С. Психология. М.: «Апрель» «ЭКСМО-Пресс». 2000.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М.: Педагогика, 1972.
3. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432с.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – 3-е изд. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.
5. Лукашенко И.Н. Лингвистические способности и интеллект студентов. В кн.: «Л.С. Выготский и современная культурно-историческая психология: проблемы развития личности в изменчивом мире», Мат-лы IV Международной научной конференции. Гомель, 28-29 окт. 2010 г., ч.2., – Гомель: УО «ГГУ им. Ф. Скорины». – 2010 г., с.3-8.
6. Лукашенко И.Н. Лингвистические способности и их формирование у студентов неязыкового вуза. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1983. – 22 с.
7. Лукашенко И.Н. и др. Лингвистическое развитие студентов-филологов при обучении языкам / Методические рекомендации студентам филологических факультетов пединститутів. Харьков, Харьк. пед. ин-т., 1986.
8. Лукашенко И.Н. Психологические механизмы успешного усвоения иностранного языка в вузе. В кн.: «Методичні та психолого-педагогічні проблеми викладання іноземних мов на сучасному етапі». Матеріали ІУ Всеукраїнської науково-методичної конференції 23 листопада 2011. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2011, с.110-111.
9. Лукашенко И.Н. Психологические особенности адаптации сверходаренных взрослых. Мат-ли Всеукраїнської науково-практичної конференції «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» 28-29 листопада 2014 року. – Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2014, С. 67-69.
10. Carrol J. B. Cognitive abilities in foreign language aptitude: Then and now. In T. S. Parry & C. W. Stansfield, (Eds.), Language aptitude reconsidered (pp. 11-29). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents. 1990.

Literatura

1. Vygotskij L.S. Psihologiya. M.: «Aprel'» «EHKSMO-Press». 2000.
2. Davydov V.V. Vidy obobshcheniya v obuchenii. M.: Pedagogika, 1972.
3. Zimnyaya I.A. Lingvopsihologiya rechevoj deyatel'nosti. – M.: Moskovskij psihologo-social'nyj in-t, Voronezh: NPO «MODEHK», 2001. – 432s.
4. Leont'ev A.A. Osnovy psiholingvistiki. – 3-e izd. – M.: Smysl; SPb.: Lan', 2003. – 287 s.
5. Lukashenko I.N. Lingvisticheskie sposobnosti i intellekt studentov. V kn.: «L.S. Vygotskij i sovremennaya kul'turno-istoricheskaya psihologiya: problemy razvitiya lichnosti v izmenchivom mire», Mat-ly IV Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Gomel', 28-29 okt. 2010 g., ch.2., – Gomel': UO «GGU im. F. Skoriny». – 2010 g., s.3-8.
6. Lukashenko I.N. Lingvisticheskie sposobnosti i ih formirovanie u studentov neyazykovogo vuza. Avtoref. diss. ... kand. psihol. nauk. Kiev, 1983. – 22 s.
7. Lukashenko I.N. i dr. Lingvisticheskoe razvitie studentov-filologov pri obuchenii yazykam /Metodicheskie rekomendacii studentam filologicheskikh fakul'tetov pedinstitutov. Har'kov, Har'k. ped. in-t., 1986.
8. Lukashenko I.N. Psihologicheskie mekhanizmy usvoeniya inostrannogo yazyka v vuze. V kn.: «Metodichni ta psihologo-pedagogichni problemi vikladannya inozemnih mov na suchasnomu etapi». Materiali IU Vseukraїns'koї naukovno-metodichnoї konferencii 23 listopada 2011. – H.: HNU imeni V.N. Karazina. – 2011, s.110-111.
9. Lukashenko I.N. Psihologicheskie osobennosti adaptacii sverhodarennyh vzroslyh. Mat-li Vseukraїns'koї naukovno-praktichnoї konferencii “Diyal'nisno-povedinkovi faktori zhitezdatnosti lyudini” 28-29 listopada 2014 roku. – Harkiv: HNPU im. G.S. Skovorodi, 2014, S. 67-69.
10. Carrol J. B. Cognitive abilities in foreign language aptitude: Then and now. In T. S. Parry & C. W. Stansfield, (Eds.), Language aptitude reconsidered (pp. 11-29). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents. 1990.

УДК 159.923.2 – 053: 17.036.2

Особливості зв'язку перфекціонізму із копінг-стратегіями у студентів

О. А. Невоєнна, Д. О. Денисенко
darin-1993@yandex.ua

В статті розглядається проблема перфекціонізму в контексті його зв'язку з копінг-стратегіями у студентів. Саме цей період ми визначаємо, як такий, що сприяє розвитку перфекціонізму. До цих висновків призводить той факт, що основною рушійною силою сучасного суспільства є конкуренція, що сприяє розповсюдженню перфекціонізму, а вищі навчальні заклади є особливою сферою конкуренції, де студент зазнає постійного оцінювання.

Результати дослідження показали, що високий рівень перфекціонізму позитивно пов'язаний із мало ефективними неконструктивними копінг-стратегіями, що слугує підтвердженням того факту, що надмірно виражений перфекціонізм є непродуктивним дезадаптивним конструктом. При цьому у студентів була відмічена відсутність ресурсного потенціалу при використанні зазначених неконструктивних стратегій, що призводить до проявів дезадаптивної поведінки в умовах стресу.

Ключові слова: адаптація, копінг-поведінка, копінг-стратегії, перфекціонізм, стрес, стресостійкість.

В статье рассматривается проблема перфекционизма в контексте его связи с копинг-стратегиями у студентов. Именно этот период мы определяем, как таковой, который способствует развитию перфекционизма. К этим выводам приводит тот факт, что основной движущей силой современного общества является конкуренция, которая способствует распространению перфекционизма, а высшие учебные заведения являются особой сферой конкуренции, где студент испытывает постоянное оценивание.

Результаты исследования показали, что высокий уровень перфекционизма положительно связан с малоэффективными неконструктивными копинг-стратегиями, что служит подтверждением того факта, что чрезмерно выраженный перфекционизм является непродуктивным дезадаптивным конструктом. При этом у студентов было отмечено отсутствие ресурсного потенциала при использовании указанных неконструктивных стратегий, что приводит к проявлениям дезадаптивного поведения в условиях стресса.

Ключевые слова: адаптация, копинг-поведение, копинг-стратегии, перфекционизм, стресс, стрессоустойчивость.

This article considers the problem of perfectionism in the context of its connection with coping strategies among students. This is the age we define as one that contributes the development of perfectionism. The fact that leads to such a conclusion is that the main driving force of modern society is a competition that promotes perfectionism, and higher education institutions are particular areas of competition, where a student is under constant estimation.

The results showed that high level of perfectionism is positively associated with ineffective unconstructive coping strategies, **which confirms the fact that excessive perfectionism level is a counterproductive maladaptive construct.** It noted the lack of resource potential using the mentioned non-constructive strategies, which leads to the manifestation of maladaptive behavior under the conditions of stress.

Key words: adaptation, coping behavior, coping strategies, perfectionism, stress, stress resistance

Постановка проблеми. Необхідність дослідження є актуальною, оскільки зарубіжними вченими було доведено наявність зв'язку перфекціонізму зі стресом, а також із використанням дезадаптивних стратегій подолання дії стресу у студентів [2, 5, 9]. У вітчизняній психології, як зазначають Н.Г. Гаранян, Д.А. Андрусенко та І.Д. Хломов зв'язок перфекціонізму зі стресом є мало дослідженим [5]. До того ж зарубіжні вчені підкреслюють наявність зв'язку перфекціонізму насамперед із академічною прокрастенацією, про зв'язок із іншими копінг-стратегіями на цей час досить мало відомостей [9].

Аналіз останніх досліджень. Психологічний аналіз тенденцій сучасної культури свідчить про те, що перфекціонізм став важливою характеристикою сучасної людини [12].

У психології проблема перфекціонізму послідовно почала вивчатися в Європі та Америці починаючи з 1980-х рр. Проте найперші згадки про перфекціонізм можна знайти в роботах у А. Адлера та К. Хорні [11]. Найперша згадка терміна в клініко-психологічній літературі зустрічається у М. Холлендера у 1965 році. Він визначав явище перфекціонізму, як повсякденної практики, за якої людина висуває до себе вимоги більші, ніж то вимагають обставини [13].

В сучасній психології перфекціонізм визначають як прагнення суб'єкта до досконалості, що ґрунтується на високих особистих стандартах та прагненні людини доводити результати будь-якої своєї діяльності до відповідності найвищим еталонам (моральним, естетичним, інтелектуальним); це потреба в удосконаленні продуктів своєї діяльності [7].

Дослідники вважають, що перфекціонізм, як особистісний конструкт може чинити, як позитивний, так і негативний вплив на особистість. Відповідно прийнято розрізняти два типи перфекціонізму: адаптивний та дезадаптивний.

Найбільш чутливими до дії перфекціонізму є три сфери особистості: емоційний стан, продуктивність діяльності та міжособистісні контакти. У свою чергу емпіричні дослідження вказують на особливий зв'язок перфекціонізму із емоційно-вольовою сферою [8, 9].

Описові дослідження випадків показали, що перфекціонізм пов'язаний з суїцидними намірами, депресією та почуттям провини [4, 7]. Д. Бернсом була висунута гіпотезу, що перфекціоністи особливо вразливі до депресії. Проведені дослідження підтвердили цю гіпотезу. В 1980-х рр. С. Блатт, який цікавився проблемою

перфекціонізму та його зв'язком із депресією та суїцидальністю, описав «інтродуктивну депресію», для якої характерна постійна критика у свою адресу, сконцентрованість на проблемах досягнень і постійне почуття провини. Пізніше Р.Фрост з колегами дослідили зв'язок перфекціонізму з депресією та отримали підтвердження того, що перфекціонізм більш тісно пов'язаний з депресією самокритики, ніж з депресією залежності. П.Хьюїтт і Г.Флетт показали, що суб'єктивно-орієнтований і соціально предписаний перфекціонізм пов'язаний з симптомами депресії у студентів коледжу. А.Бек у практиці когнітивної психотерапії також отримав підтвердження зв'язку перфекціонізму з депресією. Виявлені зв'язки перфекціонізму із розладами харчової поведінки. Згідно із дослідженнями, прагнення здаватися успішним, відповідати неадекватним стандартам і уявленням про досконалий зовнішній вигляд тісно пов'язане із анорексією і булімією [3].

Дослідження Н.Г.Гараян, Д.А.Андрусенко та І.Н.Хломова показало, що студенти з високим рівнем перфекціонізму демонструють більш високі показники емоційної дезадаптації у порівнянні зі студентами з помірним та низьким рівнем перфекціонізму. Також було доведено, що студенти з високим рівнем перфекціонізму демонструють більш високі показники депресії, суїцидальної готовності, загальної тривоги, екзаменаційної та соціальної тривожності [6, 10].

Приймаючи до уваги той факт, що дезадаптивний перфекціонізм призводить до порушень афективної сфери, інтерперсональних відносин та академічної діяльності у студентів, він у той же час і сприяє підвищенню вразливості до дії стресу [9, 10].

У свою чергу, ми вбачаємо доцільним та цікавим вивчення не просто процесу переживання стресу, як емоційної реакції на стресогенні чинники, а дослідження реакції на стрес, як прояв комплексу емоційних, поведінкових та когнітивних складових відреагування. Отже, доцільним є вивчення зв'язку перфекціонізму зі стресом у контексті копінг-поведінки.

Небагато чисельні дослідження зв'язку перфекціонізму та копінг-стратегій у студентській популяції переважно сконцентровані на вивченні академічної прокрастинації [9]. С.Е. Соломон і Е.Д.Ротблум виявили, що схильність до відкладання учбових завдань пов'язана із тривогою та депресією у студентів коледжів, які мають високі показники так званого «соціально приписаного перфекціонізму» — суб'єктивної упевненості відносно того, що оточуючі мають дуже високі очікування стосовно результатів діяльності індивіда.

У дослідженні особистісних факторів емоційної дезадаптації у студентів М.В. Москова виявила, що студенти із високим рівнем перфекціонізму демонструють більш високі показники повсякденного стресу в інтерперсональній та академічній сферах у порівнянні із досліджуваними, що мають середній та низький рівні перфекціонізму. «Надмобілізація копінг ресурсів» може призводити до психічних і фізичних порушень, зокрема, згоранню, перевтоми та психосоматичних зривів [10].

Результати дослідження. У дослідженні взяли участь 69 студентів IV-V курсів вищих навчальних закладів віком від 19 до 22 років.

Для визначення рівня перфекціонізму у кожного із учасників вибірки ми використали методику «Багатомірна шкала перфекціонізму» П.Хьюїтта та Г.Флетта, адаптованої у 2006 році І.І. Грачевою [7].

Копінг-поведінка студентів вивчалася за допомогою шкали «Стратегії подолання стресових ситуацій» (SACS) С.Хобфолла у російськомовній версії Н.Водопянкової та О. Страченкової та опитувальника «Копінг-механізми» Е. Хайм в адаптації психоневрологічного інституту ім. В.М.Бехтерева [1].

Для вивчення копінг-ресурсів ми скористалися шкалою оптимізму та активності (AOS) Н.Водопянкової та М.Штейн, що направлена на виявлення особистісних факторів, що сприяють стресостійкості [1].

В ході проведення дослідження нами були отримані дані, які засвідчили, що більшість студентів виявляє середні показники перфекціонізму, що сприяє їх адаптації до вимог оточуючих та ефективній організації діяльності. Найбільш притаманним для студентів є насамперед перфекціонізм орієнтований на себе (ПОС). Цей результат вказує на те, що досліджувані студенти перш за все висувають великі вимоги до себе, та в меншій мірі до оточуючих. До того ж переважна більшість студентів, а саме 40 студентів, що становить 58% від загальної вибірки, проявляють конструктивні стратегії долаючої поведінки, тобто такі, що сприяють успішній адаптації до стресових умов. Найбільш пріоритетними для студентів є стратегії «вступ у соціальний контакт», «пошук соціальної підтримки» і «обережні дії». Перші дві стратегії відносяться до просоціального типу подолання стресу. Тобто для наших студентів велику роль у подоланні стресу відіграє їх соціальне оточення, яке на їхню думку здатне надати їм необхідну підтримку та допомогу. «Обережні дії», як прояв пасивної поведінки, можуть бути пов'язані із ситуацією навчання, в якій студент залежить від оцінок викладача і за невірні дії може отримати покарання у вигляді нижчої оцінки. Найбільш пріоритетним шляхом подолання дії стресу для студентів є вирішення проблеми на емоційному рівні за рахунок механізму «оптимізму». Даний механізм є конструктивним і проявляється у впевненості у своїх силах та вірі у можливість позитивного вирішення проблемної ситуації. Досліджуючи ресурси стресостійкості, до яких відносимо оптимізм та активність, ми виявили, що найбільшою серед студентської вибірки є група так званих «ентузіастів». Дана група включає 31 студента, що становить 45 % вибірки. Такі студенти схильні вірити в свої сили та успіх, позитивно налаштовані відносно майбутнього, здійснюють активні дії на шляху до своєї мети. Вони зазвичай бадьорі, життєрадісні, мало вразливі до дії поганого настрою та смутку, легко і стрімко відбивають найтяжчі удари долі.

Найбільш цікавим та інформативним для нас стало виявлення кореляційних зв'язків між отриманими показниками вимірюваних характеристик.

Результати аналізу кореляційних зв'язків перфекціонізму із копінг-стратегіями представлені в таблиці 1. Отримані дані вказують на те, що чим вищий рівень перфекціонізму, тим більш неконструктивні стратегії подолання стресу застосовують наші досліджувані. Це може бути пов'язано із тим, що сам конструкт перфекціонізму у надмірній вираженості не є конструктивним, про що зазначалося вище, а отже, його негативний вплив може поширюватися і на копінг-поведінку.

Таблиця 1

Результати дослідження зв'язку перфекціонізму із копінг-стратегіями

	Уникнення	Маніпулятивні дії	Асоціальні дії	Агресивні дії	КСПП
Перфекціонізм	—	0,361**	0,247*	0,397*	-0,289*
ПОС	-0,351**	—	—	0,274*	—
ПОД	—	0,447**	0,374**	0,477**	—
СПП	—	0,308*	—	—	-0,349**

**Кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння)

*Кореляція значуща на рівні 0,05 (2-стороння)

У свою чергу перфекціонізм орієнтований на себе (ПОС) має прямий зв'язок із «агресивними діями» та зворотній із стратегією «уникнення» (див. табл. 1). Подібний результат свідчить про те, що зі збільшенням рівня перфекціонізму орієнтованого на себе у ситуації стресу студенти вдаються до «агресивних дій» і не застосовують стратегію «уникнення». Тобто надмірна вимогливість спонукає наших досліджуваних до активних рішучих дій спрямованих на подолання дії стресу і йде пліч о пліч із «агресивними діями».

Соціально приписуваний перфекціонізм (СПП) також має прямий зв'язок із «маніпулятивними діями» ($\rho=0,308$ при $r_{двустор.}<0,05$) і зворотній із коефіцієнтом конструктивності копінг-поведінки ($\rho=-0,349$ при $r_{двустор.}<0,01$). У такому випадку ми можемо припустити, що наші досліджувані, відчуваючи тиск та надмірні вимоги з боку оточуючих, не відчують себе в змозі активно їм протистояти, тому вдаються до різного роду маніпуляцій.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що зі збільшенням рівня перфекціонізму росте тенденція до застосування неконструктивних стратегій подолання стресу, що пояснюється тим, що сам конструкт перфекціонізму у надмірній вираженості є мало продуктивним та чинить негативний вплив, перш за все, на емоційну сферу, а отже, і на копінг-поведінку. Ці дані знаходять підтвердження, як в роботах зарубіжних вчених, так і вітчизняних [2, 5, 9,12].

Окрім визначення копінг-стратегій нами була проведена методика Е.Хайм, що спрямована на дослідження копінг-механізмів. Як зазначалося, аналіз результатів за даним опитувальником показав, що найбільш конструктивні механізми наші досліджувані проявляють в емоційній сфері, тобто для них важливо у стресовій ситуації перш за все приборкати свої емоції, впасти з емоційним навантаженням, що несе за собою стрес. Саме в оволодінні емоціями прихований основний механізм («оптимізм») подолання стресу у наших студентів.

До ресурсів стресостійкості відносимо оптимізм та активність. Перший ресурс стосується емоційної сфери і відображає позитивне відношення до подій життя, другий — характеризує стиль поведінки особистості.

Аналіз зв'язків стратегій подолання стресу та ресурсів стресостійкості (див. табл. 2) показав наступне.

Таблиця 2

Результати дослідження зв'язку копінг-стратегій із ресурсами стресостійкості

Копінг-стратегія	Асертивні дії	Обережні дії	Уникнення	Асоціальні дії	Агресивні дії	КСПП
Активність	0,372**	-0,348**	-0,346**	0,256*	—	—
Оптимізм	0,372**	—	-0,319**	—	-0,338**	0,345**

** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння)

* Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння)

Найвні позитивні зв'язки між стратегією «асертивні дії» та «активністю» й «оптимізмом», коефіцієнти кореляції однакові і становлять 0,372 із значимістю зв'язку на рівні 0,01: стратегія «асертивні дії» є однією з найбільш конструктивних, тому в її основі лежать обидва ресурси. Зворотній зв'язок виявлений між стратегією «обережні дії» та «активністю» ($\rho=-0,348$ при $r_{двустор.}<0,01$), тобто зі збільшенням прояву стратегії «обережні дії» зменшується активність. Дійсно, звернення до «обережних дій» передбачає пасивність, аніж активність. Також виявлені зворотні зв'язки між стратегією «уникнення» та «активністю» й «оптимізмом», коефіцієнти кореляції відповідно дорівнюють -0,346 та -0,319 (при $r_{двустор.}<0,01$). Це вказує на те, що в основі неконструктивної стратегії «уникнення» немає ресурсів стресостійкості, а отже це ще раз засвідчує неконструктивність даної стратегії, до якої схиляються наші досліджувані у випадку виснаження ресурсів стресостійкості. Окрім цього, виявлений позитивний зв'язок між стратегією «асоціальні дії» та ресурсом «активності» ($\rho=0,256$ при $r_{двустор.}<0,05$), тобто звернення до «асоціальних дій» передбачає наявність ресурсу «активності». Виходячи із даного факту, ми можемо зауважити, що наявність ресурсів стресостійкості не обов'язково призводить до конструктивних копінг-стратегій. Зворотній зв'язок, виявлений між «агресивними діями» та «оптимізмом», вказує на те, що можливо наші студенти не маючи надії на позитивне вирішення ситуації звертаються до неконструктивної стратегії «агресивні дії». При цьому, слід зазначити, що існує позитивний зв'язок між коефіцієнтом конструктивності копінг-поведінки (КСПП) та «оптимізмом». Це свідчить про те, що конструктивні копінг-стратегії, перш за все, пов'язані із «оптимізмом», тобто більш важливим ресурсом у подоланні стресу є «оптимізм», що підтверджує дані методики на визначення копінг-механізмів, за якою пріоритетним механізмом є саме «оптимізм». Тобто ми можемо зауважити, що в наших студентів подолання стресу перш за все відбувається на емоційному рівні за рахунок ресурсу оптимізму.

Таким чином, аналіз зв'язку перфекціонізму із копінг-стратегіями у студентів показав, що насамперед високий рівень перфекціонізму позитивно пов'язаний із мало ефективними неконструктивними копінг-стратегіями: «маніпулятивні дії», «асоціальні дії» та «агресивні дії», що слугує підтвердженням того факту, що надмірно виражений перфекціонізм є непродуктивним дезадаптивним конструктом. Окрім цього виявлено, що неконструктивні копінг-стратегії не містять під собою підґрунтя ресурсного потенціалу, тобто ресурсів

стресостійкості, на відміну від конструктивних копінг-стратегій.

Висновки. 1. Надмірно виражений перфекціонізм у студентів призводить до застосування неконструктивних та мало ефективних стратегій подолання стресу, а саме: стратегій «маніпулятивні дії», «асоціальні дії», «агресивні дії».

2. Відсутність ресурсного потенціалу при використанні зазначених неконструктивних стратегій призводить до проявів дезадаптивної поведінки в умовах стресу, що негативно позначається на ефективності вирішення проблемних ситуацій, суб'єктивному переживанні дії стресу та міжособистісній взаємодії.

3. Загалом, студентам властивий перфекціонізм орієнтований «на себе» та перфекціонізм орієнтований «на інших» у співвідношенні із стратегією «агресивні дії».

4. Перфекціонізм орієнтований «на інших» ускладнюється використанням стратегій «маніпулятивні дії» та «асоціальні дії»: при нестачі життєвого досвіду студентам властиво звертатися до простих, зрозумілих, легко наслідуваних та швидко діючих поведінкових патернів.

5. У випадку використання студентами найбільш ефективної конструктивної стратегії подолання стресу – «асертивні дії» підґрунтям виступають ресурси «активності» та «оптимізму».

Проведене нами дослідження поставило перед нами питання щодо вікових відмінностей в прояві перфекціонізму і копінг-поведінки.

Література

1. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова // СПб.: Питер, 2009. — 336 с.: ил. — (Серия «Практикум»).
2. Воликова С.В. Современные исследования детского перфекционизма / С.В. Воликова // Социальная и клиническая психиатрия. — 2012. — Том 22. — №2 — С. 94 – 99.
3. Гараян Н.Г. Перфекционизм и психические расстройства / Н.Г. Гараян // Терапия психических расстройств. — 2006. — № 1. — С.23 – 31.
4. Гараян Н.Г. Психологические модели перфекционизма / Н.Г. Гараян // Вопросы психологии. — 2009. — № 5. — С. 74 – 83.
5. Гараян Н.Г., Андрусенко Д.А., Хломов И.Д. Перфекционизм как фактор студенческой дезадаптации / Н.Г. Гараян // Психологическая наука и образование. — 2009. — № 1. — С. 62 – 73.
6. Гараян Н.Г., Холмогорова А.Б., Юдеева Т.Ю. Перфекционизм, депрессия и тревога / Н.Г. Гараян // Московский психотерапевтический журнал. — 2001. — № 4. — С. 18 – 49.
7. Грачева И.И. Адаптация методики «Многомерная шкала перфекционизма» П. Хьюитта и Г. Флетта / И.И. Грачева // Психологический журнал. — 2006. — Том 27. — № 6. — С. 73 – 81.
8. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е.П. Ильин // СПб.: Питер. — 2011. — 224 с.: ил.
9. Москва М.В. Личностные факторы эмоциональной дезадаптации студентов. Авторифер. дисс. ... канд. психол. наук. М., 2008.
10. Соколова Е.Т., Цыганкова П.В. Перфекционизм и когнитивный стиль у лиц, имевших попытку суицида / Е.Т. Соколова // Вопросы психологии. — 2011. — № 2. — С. 90 – 100.
11. Хорни К. Концепция Сверх-Я / К. Хорни // Собр. соч.: В 3 т. Т 2: Новые пути в психоанализе. М.: Смысл, — 1997. — С. 187 – 211.
12. Ясная В.А., Ениколопов С.Н. Перфекционизм: история изучения и современное состояние проблемы / В.А. Ясная // Вопросы психологии. — 2007. — № 4. — С. 157 – 168.
13. Hollender M.H. Perfectionism / M.H. Hollender // Comprehensive Psychiatri. — 1984/ V. 39. —P. 386–390.

Література

1. Vodopyanova N.E. Psihodiagnostika stressa / N.E. Vodopyanova // SPb.: Piter, 2009. — 336 s.: il. — (Seriya "Praktikum").
2. Volikova S.V. **Sovremennyye issledovaniya detskogo perfektsionizma / S.V. Volikova // Sotsialnaya i klinicheskaya psikiatriya.** — 2012. — Tom 22. — №2 — S. 94 – 99.
3. Garanian N.G. Perfektsionizm i psikhicheskie rasstroistva / N.G. Garanian // Terapiya psikhicheskikh rasstroistv. — 2006. — № 1. — S.23 – 31.
4. Garanian N.G. Psikhologicheskie modeli perfektsionizma / N.G. Garanian // Voprosy psikhologii. — 2009. — № 5. — S. 74 – 83.
5. Garanian N.G., Andrusenko D.A., Khlomov I.D. Perfektsionizm kak faktor studencheskoi dezadaptatsii / N.G. Garanian // Psikhologicheskaya nauka i obrazovanie. — 2009. — № 1. — S. 62 – 73.
6. Garanian N.G., Kholmogorova A.B., Yudeeva T.Y. Perfektsionizm, depressiya i trivoha / N.G. Garanian // Moskovskii psikhoterapevticheskii zhurnal. — 2001. — № 4. — S. 18 – 49.
7. Hracheva I.I. Adaptatsiia metodiki "Mnokhomernaya shkala perfektsionizma" P. Khyuitta i H. Fletta / I.I. Hracheva // Psikhologicheskii zhurnal. — 2006. — Tom 27. — № 6. — S. 73 – 81.
8. Ilin E.P. Rabota i lichnost. Trudokholizm, perfektsionizm, len / E.P. Ilin // Spb.: Piter. — 2011. — 224 s.: il.
9. **Moskova M.V. Lichnostnye faktory emotsionalnoi dezadaptatsii studentov. Avtorifer. diss. ... kand. psikh. nauk. M., 2008.**
10. Sokolova E.T., Tsykhankova P.V. Perfektsionizm i kokhnitivnyi stil u lits, imevshikh popytku suitsida / E.T. Sokolova // Voprosy psikhologii. — 2011. — № 2. — S. 90 – 100.
11. Khorni K. Kontsepsiia Sverkh-Ya / K. Khorni // Sobr. soch.: V 3 t. T 2: Novye puti v psikhoanalize. M.: Smysl, — 1997. — S. 187 – 211.
12. Yasnaia V.A., Yenikolopov S.N. Perfektsionizm: istoriia izucheniia i sovremennoe sostoianie problemy / V.A. Yasnaia // Voprosy psikhologii. — 2007. — № 4. — S. 157 – 168.
13. Hollender M.H. Perfectionism / M.H. Hollender // Comprehensive Psychiatri. — 1984/ V. 39. —P. 386–390.

УДК: 159.923.3

До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості.

Т. О. Перевозна, О. М Харцій
naganajjlo-tatjana@rambler.ru

Стаття присвячена дослідженню та реконструкції реальних факторів оцінювання дійсності, визначення місця цих факторів у виявленому психологічному просторі та зумовлюючих їх особливостей смислового функціонування особистості. Показано, що визначені структурно-динамічні характеристики ціннісної сфери досліджуваних особистостей опосередковано детермінують можливості саморегуляції. Визначення особливостей впливу структурно-динамічних характеристик ціннісно-орієнтаційної сфери на суб'єктивне психологічне значення конкретних мотивів життєдіяльності особистості дозволить сприяти її гармонізації та самореалізації.

Ключові слова: система значущих сфер життєдіяльності, ціннісні орієнтації, «картина світу», саморегуляція.

Статья посвящена исследованию и реконструкции реальных факторов оценивания действительности, определению места этих факторов в выявленном психологическом пространстве и обуславливающих их особенностей смыслового функционирования личности. Показано, что выявленные структурно-динамические характеристики ценностной сферы исследуемых личностей опосредованно детерминируют возможности саморегуляции. Определение особенностей влияния структурно-динамических характеристик ценностно-ориентационной сферы на субъективное психологическое значение конкретных мотивов жизнедеятельности личности позволит способствовать ее гармонизации и самореализации.

Ключевые слова: система значимых сфер жизнедеятельности, ценностные ориентации, «картина мира», саморегуляция.

The article investigates factors and reconstruction factors of reality avaluation, determination of where these factors place in space and psychological causes of their semantic features of personality functioning. It is shown that the found structural and dynamic characteristics of the value areas in the studied individuals indirectly determine the possibility of self-regulation. The determination of the peculiarities of structural and dynamic characteristics of value-orientation to the subjective sphere of psychological importance of specific motivations life personality will promote harmonization and fulfillment.

Key words: system important areas of life, values, «world view», self-regulation.

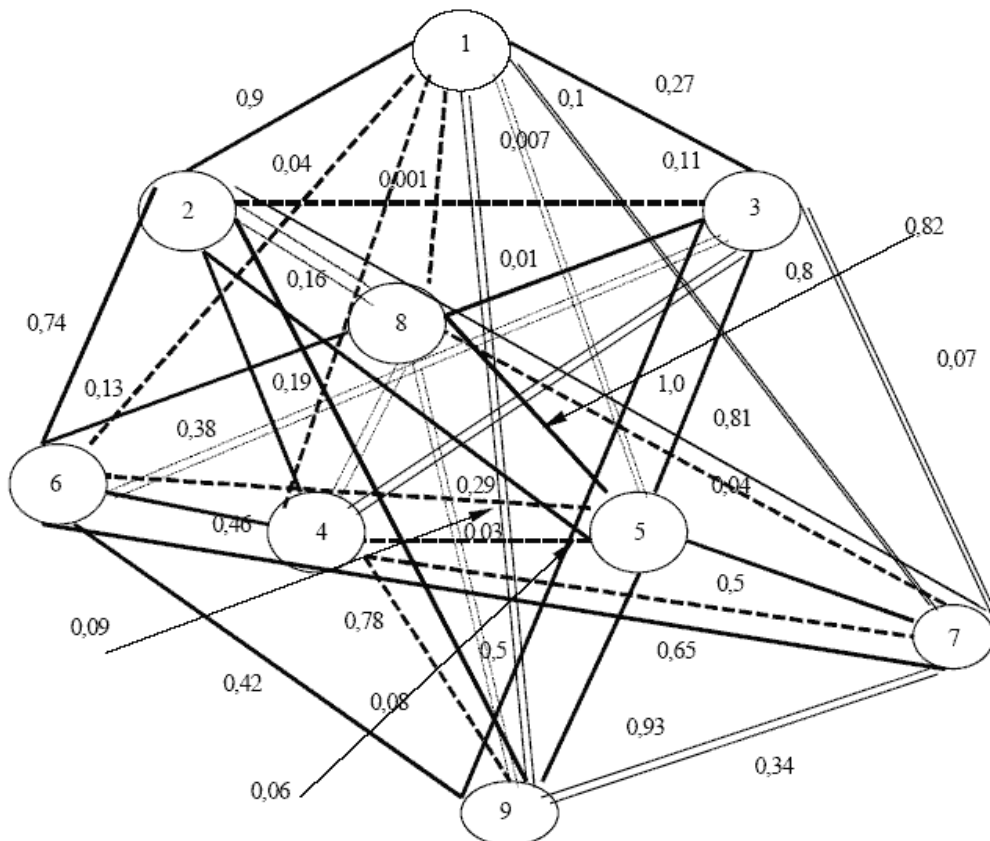
Постановка проблеми. Дослідження особливостей ціннісно-змістовної структури свідомості, смислової картини світу в цілому та характеристик окремих її елементів є одним з провідних напрямків сучасної психології особистості. Загально визнаним є розуміння змістовних особливостей індивідуальної свідомості особистості як інтегрованого та багатовимірного відображення дійсності. (1, 2, 7) Разом з тим визнається, що змістовна площина є власне особистісною площиною, а змістовні психологічні утворення – базовими системоутворюючими одиницями індивідуальної свідомості. Ієрархічна природа та структурний характер системи особистісних смислів, як відомо, визначають усталеність змістовних систем та відіграють роль внутрішніх умов, котрі забезпечують критичність та адаптивність поведінки особистості. Достатній ступінь розвитку вищого змістовного рівня регуляції є фундаментом адекватного ціннісного відображення дійсності. Актуальним є питання стабільності та інтегрованості особистісних якостей людини в різноманітних видах соціальної поведінки та різних соціальних відносинах. Цільність та стабільність поведінки конкретної особистості автори розглядають як самостійні відносно середовища перемінні, що мають здатність протистояти змінам та зумовлювати здатність людини ставити перед собою невідповідні цілі та досягати їх в нестабільних умовах життя. (3, 4, 5, 7, 8) До феноменів, котрі забезпечують стійкість та цільність поведінки належать установки, мотиви, ціннісні орієнтації та інші елементи мотиваційного механізму особистості. Виходячи з вищенаведеного, цілісна інтегрована особистість це людина, чия сформована в формі порівняльних значень ієрархія цінностей стійко проявляє себе впродовж значних часових періодів в будь-яких сферах життєдіяльності. Одним з головних елементів особистісної організації є ціннісно-змістовна «теорія» особистості, за допомогою котрої людина структурує оточуючий світ. Одним з основних понять, котрі досліджуються в контексті змістовних особливостей внутрішнього світу особистості є ціннісні орієнтації. Психологічний зміст та особливості ціннісних орієнтацій визначають тип орієнтовної діяльності в певних класах суспільних цінностей.

Ця діяльність є тим психологічним механізмом, котрий зумовлює формування мотивів ціннісного вибору. Ціннісний рівень відображення дійсності являє собою особливу субстанцію особистості, психологічний зміст котрої включає в себе оціночні судження відносно об'єктів соціальної дійсності та певний тип оцінювально орієнтованої діяльності в визначеному класі суспільних цінностей. В процесі усвідомлення та прийняття особистісних змістів власної життєдіяльності, що зайняли стійкі позиції в загальній змістовій структурі, особистість надає їм статус цінностей. Постійно співставляючи зміст певних ситуацій та поведінкових актів з ціннісним (власне змістоутворюючим) рівнем, особистість будує власну поведінку, а також відтворює ієрархії та форми опосередкування мотивів. Ціннісні орієнтації,

згідно з сучасними уявленнями, являють собою системи оціночних відносин потребового походження, безпосередньо пов'язані з ідеалами, інтересами, спрямованістю особистості. Система ціннісних орієнтацій особистості є по суті ієрархією вищих змістоутворюючих мотивів, а саме, усвідомлених людиною смислів її життя, котрі несуть потенційну готовність стати мотивом поведінки. Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються особливості впливу особливостей структурно-динамічних особливостей ціннісно-орієнтаційної сфери на суб'єктивне психологічне значення конкретних мотивів життєдіяльності особистості.

Мета статті – дослідження та реконструкція реальних факторів оцінювання дійсності, визначення місця цих факторів у виявленому психологічному просторі та зумовлюючих їх особливостей смислового функціонування свідомості.

Викладення основного матеріалу дослідження. З означеною ціллю були досліджені 50 осіб віком від 18 до 50 років з різним рівнем освіти (вища, незакінчена вища, середньо-технічна, середньо-спеціальна). Сімейний стан досліджуваних також був різноманітним (одружені, розлучені, самотні, повторно одружені). В якості методологічного підходу до психологічної діагностики системи смислових утворень особистості, зокрема, ціннісних орієнтацій було використано підхід Дж. Келлі. (6) Репертуарний тест рольових конструктів Дж. Келлі дозволив дослідити системи значень, виявити якісні особливості індивідуальної свідомості, описати системи смислових параметрів, котрі формують «картину світу» досліджуваних. Важливим було реконструювати систему відношень кожної окремої людини в її цілісності та унікальності, відтворити ієрархію її власних смислових утворень та індивідуально значущих цінностей. В даному дослідженні був використаний класичний рольовий список, також задавався класичний алгоритм порівняння. Обробка результатів проводилась за допомогою методів дискримінантного аналізу. Інтегративним результатом використання процедур математичної обробки стала побудова інформаційної графмоделі. Що дозволило виявити системні закономірності, виокремити підсистеми в загальному полі ціннісно-змістовних орієнтирів та встановити взаємозалежності між ними. При аналізі отриманих результатів ми розглядали їх як відображення системи ставлень досліджуваних у власних факторах оцінювання. Зміст цих факторів, в свою чергу, відображає провідні бази класифікації дійсності цих осіб, за котрими стоїть система ціннісних орієнтацій. Отримані дані свідчать про наявність 9 блоків, котрі презентують області життєвого простору даних особистостей, котрі відображують значущі сфери їх існування. Саме дані сфери життєдіяльності мають найбільший ціннісний зміст для даного контингенту та формують найбільш значущі цінності. Взаємозв'язки між отриманими життєвими сферами відображують взаємовідносини відповідних ціннісних орієнтацій в їх системах.

Мал. Інформаційна графмодель значущих життєвих сфер.

Позначення:

1 блок — інтелектуальні досягнення; 2 блок — інтимно-особистісні стосунки; 3 блок — про-

соціальні тенденції і відповідність соціальним очікуванням; 4 блок — здоров'я; 5 блок — робота та ділові якості; 6 блок — матеріальний добробут; 7 блок — ступінь задоволення власним «Я»; 8 блок — активне ставлення до життя; 9 блок — розгорнутість власного існування в часі.

— сильні прямі зв'язки; === сильні зворотні зв'язки; - - - слабкі прямі зв'язки; = = = слабкі зворотні зв'язки.

Як видно з наведеної графмоделі, при аналізі отриманих даних були виокремлені 9 груп блоків, котрі презентують області життєвого простору, значущі для досліджуваних осіб: матеріальний добробут, інтелектуальні досягнення, інтимно-особистісні стосунки, робота та ділові якості, здоров'я, відповідність соціальним очікуванням, активне ставлення до життя та розгорнутість власного існування в часі. Виявлені системні закономірності відображують складний та багатогранний характер відносин між цими сферами життєдіяльності. Перш за все звертає на себе увагу наявність групи вершин графмоделі, що мають сильні взаємні позитивні зв'язки та практично не мають негативних. Велика кількість позитивних взаємозв'язків та їх взаємозумовлений характер дозволяє говорити про виокремлення ядра психологічної системи значущих життєвих сфер, котре утворюють такі цінності як інтелектуальні досягнення, інтимно-особистісні стосунки, здоров'я, робота та ділові стосунки та матеріальний добробут. Ця ситуація, на нашу думку, відображає високий рівень співвідношення цінностей, пов'язаних з даними життєвими сферами в ціннісно-сміслових структурах даних особистостей. При цьому, найбільшу кількість сильних зв'язків з іншими елементами ядерної системи мала вершина, що презентує інтимно-особистісну сферу (прямі сильні зв'язки з усіма іншими сферами життєдіяльності). Крім того, максимальну кількість прямих сильних зв'язків з іншими вершинами (як тих, що входять в ядро, так і інших) мала сфера матеріального благополуччя. Разом з тим, слід звернути увагу на виокремлення такої вершини як розгорнутість у часі, за котрою стоїть представленість часової перспективи в свідомості досліджуваних. В нашій графмоделі вершина, котра відображує даний фактор за представленістю прямих сильних зв'язків з іншими вершинами займає найбільш близьке до ядра системи місце. Наявність вищезначених позитивних зв'язків ядерних сфер життя з фактором розгорнутості в часі відображує творчий ціле утворюючий характер ціннісних орієнтацій, пов'язаних з цими сферами життєдіяльності та урахування далекої часової перспективи, а також з формуванням генеральних ліній самореалізації цих людей. Як видно з малюнка, 4 з 5 вершин, що належать до ядра ціннісно-сміислової структури пов'язані з фактором часової перспективи. Це дозволяє зробити висновок, що саме ці 4 фактора відображають ті базиси ставлення до соціальної дійсності, котрі є ціннісними орієнтаціями, що відіграють роль змістовних регуляторів життєдіяльності. В той же час сфера інтелектуальних досягнень мала найменш тісні зв'язки з підсистемою вершин, що склали ядро графмоделі, а її зв'язок з фактором розгорнутості в часі мав негативний характер. З цього можна зробити висновок, що змістовне наповнення цінності даної сфери життєдіяльності не формує мотиваційних тенденцій, тобто ця цінність є такою, що усвідомлюється як важлива, але не має смислоутворюючої сили. Результати системного аналізу демонструють також наявність такого фактору як відповідність соціальним нормам та наявність просоціальних тенденцій. Саме виокремлення цього фактору відображає значення соціальної адаптації для досліджуваних. Відносно інших життєвих сфер, значущих для досліджуваних, мало місце наступне: група конструктів, що презентує просоціальні тенденції та відповідність соціальним нормам продемонструвала взаємозв'язок з такими елементами ядра як сфера інтелектуальних досягнень, інтимно-особистісна сфера, робота та ділові якості, а також - розгорнутість в часі. В той же час негативні взаємозв'язки (зворотні структурні коефіцієнти) ця вершина мала зі сферою здоров'я, матеріального добробуту та психологічною адекватністю. Інтерпретація цих даних полягає в тому, що в структурі смислового функціонування свідомості досліджуваних інтелектуальні досягнення, успіхи в особистому житті, роботі та наявність ділових якостей, а також розгорнутість цих досягнень в часі є соціально очікуваними та відповідають загальносуспільним тенденціям. В той час як досягнення матеріального добробуту, психологічної адекватності, а також підтримка власного здоров'я ці люди не пов'язували з про соціальними тенденціями. За своїм змістовним наповненням близькою до попередньої групи конструктів виявилась група, котра презентує проблематику психологічної адекватності. Утворена цією групою конструктів вершина мала прямі сильні зв'язки з роботою та діловими якостями та сферою матеріального добробуту. Всі інші зв'язки цієї вершини — негативні. Ці дані, за нашою думкою, пов'язують самосприйняття та самооцінку людини в сучасних соціально-економічних умовах з наявністю роботи та особистісних якостей, котрі забезпечують достатній рівень матеріальних досягнень. А також використання саме цих досягнень в основі оцінювання елементів дійсності.

Висновки. В даній статті розглянуті результати, отримані за допомогою методики Келлі як відображення системи відношень досліджуваних в їх власних факторах оцінювання дійсності. Зміст цих факторів відобразив провідні підгрунтя класифікації предметної та соціальної дійсності, за котрими стоїть система ціннісних орієнтацій. Аналіз особливостей смислового функціонування свідомості у вигляді системи значущих сфер життєдіяльності, котрі відображують взаємовідносини провідних ціннісних орієнтацій дозволяє зауважити ряд закономірностей функціонування цієї системи. Перш за все виявлена досить висока структурованість системи ціннісних орієнтацій. Сміслові конструкти свідомості досліджуваних наповнені традиційним змістом, досить гармонійно вписуються в їх картину світу, котра достатньо адекватно відображує соціальну дійсність. Це свідчить про достатню інтеріоризацію соціальних норм та достатніх адаптивних можливостей цих

людей. Крім того, ціннісні орієнтації організовані смисловою перспективою, котра формує головні змістовні лінії їх життєдіяльності та досить адекватному їх психологічному наповненню. Виявлено ряд цінностей, котрі формують головну смислову лінію існування даних особистостей. Виділено сфери життєдіяльності, котрі є найбільш значущими для досліджуваних та мають найбільший ціннісний потенціал. Цими сферами життєдіяльності є: інтимно-особистісні стосунки, здоров'я, робота та ділові якості, матеріальний добробут. Крім того, виокремлено фактор розгорнутості в часі, як такий що визначає провідні мотиваційні тенденції та структурує генеральну лінію самореалізації особистості. Що гармонізує життя людини, забезпечує достатній рівень його цілісності. Зв'язок з минулим досвідом та віднесеність до часової перспективи зумовлює здатність ціннісних орієнтацій відігравати роль ефективних регуляторів в різноманітних соціальних ситуаціях. Що створює можливість для необхідних механізмів саморегуляції та адаптивних ресурсів.

Література

1. Асмолов А. Г., Братусь Б.Г., Зейгарник Б.В., Петровский В.А. О некоторых перспективных исследованиях смысловых образований личности / А.Г.Асмолов // Вопросы психологии. — 1979. — № 4. — С. 35–47.
2. Додонов Б. И. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. — 1973. — № 5. — С. 18–28.
3. Перевозная Т. А. Нарушения механизмов саморегуляции у аномальных личностей в их взаимосвязи со структурно-динамическими характеристиками их ценностно-ориентационной сферы / Т. А. Перевозная // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Психологія. — Вип. 45. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — № 937. — С. 238–241.
4. Перевозная Т.А. Противоправное поведение несовершеннолетних правонарушителей как результат неверной оценки ситуации / Т. А. Перевозная // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Психологія. — Вип. 49. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — № 1009. — С. 280–282.
5. Перевозна Т. О. Ціннісні орієнтації в системі гальмуючих агресію структур у правопорушників зі специфічними розладами особистості / Т. О. Перевозна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Психологія. — Вип. 51. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. — № 1046. — С. 241–244.
6. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Франселла Ф., Баннистер Д. — М.: Прогресс, 1987.
7. Шестопалова Л.Ф. Особенности ценностно-смысловой сферы и нарушений механизмов социальной адаптации у психопатов, реализовавших противоправные действия / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Журнал психиатрии и медицинской психологии. — 1999. - № 2. — С.81-92.
8. Шестопалова Л.Ф. Ценностно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Психологический журнал. — 2003. — Т.24. - №3. — С.66-71

Література

1. Asmolov A. G., Bratus B.G., Zejgarnik B.V., Petrovskij V.A. O nekotoryh perspektivnyh issledovanijah smyslovyh obrazovanij lichnosti / A.G.Asmolov // Voprosy psihologii. — 1979. — № 4. — S. 35–47.
2. Dodonov B. I. O nekotoryh perspektivah issledovanija smyslovyh obrazovanij lichnosti / B.I. Dodonov // Voprosy psihologii. — 1973. — № 5. — S. 18–28.
3. Perevoznaja T. A. Narusheniya mehanizmov samoreguljacji u anomal'nyh lichnostej v ih vzajmosvjazi so strukturno-dinamicheskimi harakteristikami ih cennostno-orientacionnoj sfery / T. A. Perevoznaja // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Psihologija. — Vip. 45. — H.: HNU im. V. N. Karazina, 2011. — № 937. — S. 238–241.
4. Perevoznaja T.A. Protivopravnoe povedenie nesovershennoletnih pravonarushitelej kak rezul'tat nevernoj ocenki situacii / T. A. Perevoznaja // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Psihologija. — Vip. 49. — H.: HNU im. V. N. Karazina, 2012. — № 1009. — S. 280–282.
5. Perevozna T. O. Cinnisni orientacii v sistemi gal'mujuchih agresiju struktur u pravoporushnikiv zi specifichnimi rozladami osobistosti / T. O. Perevozna // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Psihologija. — Vip. 51. — H.: HNU im. V. N. Karazina, 2013. — № 1046. — S. 241–244.
6. Fransella F. Novyj metod issledovanija lichnosti / Fransella F., Bannister D. — M.: PRogress, 1987.
7. Shestopalova L.F. **Osobennosti cennostno-smyslovoj sfery i narushenij mehanizmov social'noj adaptacii u psihopatov, realizovavshih protivopravne dejstvija** / L.F.Shestopalova, T.A.Perevoznaja // Zhurnal psichiatrii i medicinskoj psihologii. — 1999. - № 2. — S.81-92.
8. Shestopalova L.F. Cennostno-smyslovaja sfera lichnosti so specificheskimi rasstrojstvami i sklonnost'ju k protivopravnomu povedeniju / L.F.Shestopalova, T.A.Perevoznaja // Psihologicheskij zhurnal. — 2003. — T.24. - №3. — S.66-71

УДК 159.923: 612.017

Особливості взаємозв'язку рівня суб'єктивного контролю і актуального емоційного стану жінок з кризисних сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей

О.Є. Фальова, Л.М. Рисована
lena_f5@list.ru

У статті проведений порівняльний аналіз зв'язків рівня суб'єктивного контролю з актуальним психоемоційним станом у жінок з кризисних сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей. До складу вибірки увійшли жінки 29-56 років загальною кількістю 454 особи. Були досліджені 224 жінки з кризисних сімей, 104 розлучених жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Аналіз результатів виявив наявність значущих кореляцій шкал локусу контролю зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у досліджуваних жінок. Найбільша кількість зв'язків виявлена в групі жінок з кризисних сімей.

Ключові слова: рівень суб'єктивного контролю, актуальний психоемоційний стан, психопатологічна симптоматика, психосоціальний стрес, тривога, депресія.

В статье проведен сравнительный анализ связей уровня субъективного контроля с актуальным психоэмоциональным состоянием у женщин из кризисных семей, разведенных женщин и женщин из обычных семей. В состав выборки вошли женщины 29-56 лет общей численностью 454 osoby. Были исследованы 224 женщины из кризисных семей, 104 разведенные женщины. Группу сравнения составили 126 женщин из обычных семей. Анализ результатов выявил наличие значимых корреляций шкал локуса контроля со шкалами психопатологической симптоматики, психосоциального стресса и госпитальной шкалы тревоги и депрессии у исследуемых женщин. Наибольшее количество связей выявлено в группе женщин из кризисных семей.

Ключевые слова: уровень субъективного контроля, актуальное психоэмоциональное состояние, психопатологическая симптоматика, психосоциальный стресс, тревога, депрессия.

In this article it was carried out the comparative analysis of interconnections of the subjective control level with psychoemotional state of women from the crisis families, divorced women and women from ordinary families. Excerption included women at the age of 29-56 and the total quantity of 454 persons. There were studied 224 women from the crisis families, 104 divorced women. The group of comparison included 126 women from ordinary families. The analysis of results showed the existence of meaningful correlations of locus control scales with the scales of psychopathological symptomatology, psychosocial stress and the hospital scale of anxiety and depression in the studied women. The largest quantity of connections was revealed at the group of women from the crisis families.

Key words: level of subjective control, actual psychoemotional state, psychopathological symptomatology, psychosocial stress, anxiety, depression.

Актуальність проблеми. Останні десятиріччя вітчизняні та зарубіжні дослідники проявляють інтерес до духовних аспектів людського існування (К.О. Абульханова-Славська, Б.С. Братусь, М.Я. Дворецька, Д.О. Леонтьєв, К.Муздибаєв, Т.В. Слотіна та ін.). Складові духовної сфери особистості включають ціннісні, смислотвірчі орієнтації, уявлення про свободу, відповідальність, рівень суб'єктивного контролю, тобто те, що відповідає потребам людей в емоційній насиченості їх життя, в самореалізації [4]. Наша робота виконувалась як частина більш глобального дослідження, що стосується проблем жінки в кризисних станах та її самореалізації, яка здійснюється, зокрема, за допомогою власних зусиль [6]. Тому важливим було розглянути суб'єктивний контроль в контексті стійкості та рухливості людини як психологічної системи, що самоорганізується; розширити розуміння таких феноменів як суб'єктивний контроль та особистісні якості в контексті проблеми самоактуалізації, самореалізації, які детермінують активність жінки [7,8]. Самореалізація проявляється у побудові і корекції, перебудові «концепції Я», картини світу і життєвого плану, усвідомленні результатів попередньої діяльності [9]. Важливим фактором є те, що завжди включається емоційна оцінка ситуації. Важливість досліджених питань обумовлюється і тим фактом, що воно направлено на вирішення іншої важливої проблеми: проведення досліджень, які б давали можливість відкрити шляхи розвитку самоактуалізованої, самореалізованої особистості.

Постановка та розробленість проблеми. Л.Ф. Бурлачук, О.Ю. Коржова (1998) підкресливали, що не можливо зрозуміти особистість, поза ситуацією, в якій вона знаходиться, оскільки між людиною та умовами її життя існує нерозривний зв'язок. Крім того, треба враховувати той факт, що сприйняття людини відбувається у складних конструктах типу «людина в ситуації», тому спілкування є достатньо ефективним без урахування окремих особистісних рис людини. Однак коли нам треба охарактеризувати людину, то ми використовуємо, як правило, особистісні риси, якості характеру. Дослідники звертають увагу на нову галузь досліджень: психологію середовища або психологічну екологію (environmental psychology), засновником якої вважається Р. Баркер (R. Barker) [1].

Проблеми, які розглядаються психологією середовища стосуються вивчення особистості у реальному житті. Середовище розуміється як комплекс певних умов, зовнішніх сил, стимулів, які впливають на індивіда. Досліджуючи окремі питання особистості, вчені часто забували про існування

зв'язку між людиною та умовами її життя. Тобто, без з'ясування конкретної життєвої ситуації, неможливо коректно оперувати поняттями особистості та поведінки.

Л.Ф.Бурлачук, Е.Ю.Коржова, досліджуючи психологію життєвих ситуацій, підкреслювали, що розширення кола психологічних досліджень призвело до необхідності розгляду особистості не тільки в контексті соціальних процесів, але й в контексті природних соціальних ситуацій, в яких перебуває і функціонує особистість [1]. Саме тому, важливо зрозуміти різницю у певних особистісних якостях та власної відповідальності у жінок, які знаходяться у конкретних життєвих ситуаціях: у жінок з кризових сімей, розлучених жінок, тобто осіб, яких можна віднести до груп ризику, та порівняти їх з жінками, яких умовно можна віднести до звичайних сімей.

Вивчаючи феномен відповідальності, Т.В. Слотіна, відзначила, що, питання про категоріальний склад «особистості» до тепер є невизначеним [4]. При дослідженні відповідальності ми також знаходимося у складній ситуації, бо неясно що ми вивчаємо: рису особистості, її властивість, почуття (відповідальності, вини), системний акт, відношення, або ж спосіб існування особистості (Д.О Леонт'єв) [3].

Локус контролю (від лат. locus — місце, місце розташування і франц. controle — перевірка) це центральний конструкт теорії соціального навчання, основне теоретичне поняття моделі особистості Дж. Роттера. Рівень суб'єктивного контролю детермінує внутрішню або зовнішню направленість людини по відношенню до значущих подій її життєдіяльності і є показником самосвідомості, певним чином впливаючи на адекватність, стійкість самооцінки, самовідношення [1].

Мета статті — провести аналіз та виявити закономірності зв'язків шкал суб'єктивного контролю з психопатологічною симптоматикою, рівнем тривоги і депресії та психосоціальним стресом у жінок з кризових сімей, розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей.

Контингент та методи дослідження. До складу вибірки увійшли жінки 29-56 років загальною кількістю 454 особи. Досліджувались 224 жінки з кризових сімей, 104 розлучених жінки. Групу порівняння склали 126 жінок зі звичайних сімей. Одержані результати були піддані математико-статистичній обробці за допомогою кореляційного аналізу Пірсона на базі пакету SPSS-21.

Обстеження жінок та чоловіків проводилось за методиками: рівень суб'єктивного контролю (УСК), опитувальник виразності психопатологічної симптоматики Дерогатис, шкала психосоціального стресу Л. Рідера, госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS) (A. S. Zigmond, R P. Snait).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ми провели аналіз значущих взаємозв'язків шкал суб'єктивного контролю зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у групі досліджуваних жінок з кризових сімей. Аналіз показав, що високий рівень загальної інтернальності досліджуваних цієї групи передбачає високий рівень ворожості (0,173, $p < 0,01$), тобто здатність жінок з кризових сімей взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається збільшує їх думки, почуття або дії, які є проявами негативного афективного стану злості (агресія, роздратування, гнів, обурення).

Треба відзначити, що аналогічно характеризуються всі шкали локусу контролю відносно ворожості: інтернальність у галузі досягнень (0,230, $p < 0,01$), невдач (0,227, $p < 0,01$), сімейних відносин (0,232, $p < 0,01$), міжособистісних відносин (0,210, $p < 0,01$), виробничих відносин (0,208, $p < 0,01$) та здоров'я (0,173, $p < 0,01$).

Шкала загальної інтернальності у жінок з кризових сімей характеризується також через зв'язок з міжособистісною сензитивністю (-0,194, $p < 0,01$). Такий розлад визначається почуттями особистісної неадекватності та неповноцінності, особливо, коли людина порівнює себе з іншими. Високий рівень загальної інтернальності зменшує рівень міжособистісної сензитивності.

Загальна інтернальність взаємообумовлена з депресією (-0,362, $p < 0,01$) та тривожністю (-0,156, $p < 0,05$). Симптоми цих розладів відображають широку область проявів клінічної депресії та сполучені з високим рівнем маніфестованої тривожності. У людей з високим рівнем цих показників відзначаються відсутність інтересу до життя, недолік мотивації, почуття безнадійності, думки про суїцид. Високий рівень тривожності припускає нервозність, напругу, дріж, приступи паніки, почуття небезпеки, страху та деякі соматичні кореляти тривожності. Високий рівень загальної інтернальності зменшує рівень цих розладів. Кореляція загального рівня інтернальності та станів тривоги та депресії підтверджується показниками взаємозв'язку цієї шкали суб'єктивного контролю з показниками госпітальної шкали тривоги (-0,559, $p < 0,01$) і депресії (-0,444, $p < 0,01$).

Загальна інтернальність розкривається також через взаємообумовленість з фобічною тривожністю (-0,151, $p < 0,05$), зменшуючи її показники. Треба ураховувати, що цей розлад визначається як стійка реакція на певних людей, місця, об'єкти або ситуації, тобто є ірраціональною і неадекватною реакцією по відношенню до стимулу, яка призводить до поведінки, що уникає.

Здатність жінок з кризових сімей взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається зменшує симптоматику, що визначається до додатковими питаннями (-0,217, $p < 0,01$). Ці симптоми не підпадають під визначення симптоматичних розладів, але являються показниками деяких розладів і є клінічно важливими. Високий рівень загальної інтернальності у жінок з кризових сімей передбачає низький рівень психічного дистресу (-0,171, $p < 0,05$) та психосоціального стресу (-0,469, $p < 0,01$).

Розглянемо, яким чином інші шкали локусу контролю корелюють зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у групі досліджуваних

жінок з кризисних сімей.

У шкали інтернальності в галузі досягнень відзначений зв'язок зі шкалами: міжособистісна сензитивність (-0,159, $p < 0,05$), депресія (-0,339, $p < 0,01$), тривожність (0,147, $p < 0,05$), госпітальні шкали тривоги (-0,499, $p < 0,01$) і депресії (-0,393, $p < 0,01$) та психосоціальний стрес (-0,383, $p < 0,01$).

Шкала інтернальності в галузі невдач характеризується через взаємозв'язок з такими шкалами, як депресія (-0,386, $p < 0,01$), додаткові питання (-0,236, $p < 0,01$), загальний рівень психічного дистресу (-0,146, $p < 0,05$), госпітальні шкали тривоги (-0,559, $p < 0,01$) і депресії (-0,440, $p < 0,01$) та психосоціальний стрес (-0,422, $p < 0,01$).

Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій рівня відповідальності жінок з кризисних сімей за сімейні відносини, що склались, з такими шкалами: міжособистісна сензитивність (-0,166, $p < 0,05$), депресія (-0,305, $p < 0,01$), додаткові питання (-0,218, $p < 0,01$), рівень психічного дистресу (-0,164, $p < 0,05$), госпітальні шкали тривоги (-0,420, $p < 0,01$) і депресії (-0,347, $p < 0,01$) та психосоціальний стрес (-0,342, $p < 0,01$).

Найбільша кількість зв'язків відзначена за шкалою інтернальності у галузі міжособистісних відносин. Жінки з кризисних сімей, які вважають себе в силах визначати свій психологічний статус в колективі, визивати до себе повагу и симпатію характеризуються низькими показниками за шкалами: соматизації (-0,166, $p < 0,05$), obsесивних розладів (-0,212, $p < 0,01$), міжособистісної сензитивності (-0,211, $p < 0,01$), депресії (-0,248, $p < 0,01$), тривожності (-0,213, $p < 0,01$), фобічної тривожності (-0,163, $p < 0,05$), паранойяльної симптоматики (-0,143, $p < 0,05$), психотизму (-0,157, $p < 0,05$), додаткових питань (-0,165, $p < 0,05$), загального рівня психічного дистресу (-0,228, $p < 0,01$), госпітальної шкали тривоги (-0,140, $p < 0,05$) та психосоціального стресу (-0,132, $p < 0,05$).

Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин корелює з такими шкалами: міжособистісна сензитивність (-0,141, $p < 0,05$), депресія (-0,336, $p < 0,01$), тривожність (-0,149, $p < 0,05$), додаткові питання (-0,163, $p < 0,05$), госпітальні шкали тривоги (-0,601, $p < 0,01$) і депресії (-0,474, $p < 0,01$) та психосоціальний стрес (-0,430, $p < 0,01$).

В.А.Соловьева, вивчаючи роль суб'єктності у психологічному здоров'ї людини, розкривала це поняття, як міру відхилення від фізіологічної, статистичної та індивідуальної норми. Людина, яка є суб'єктом такої індивідуальної норми, порівнює з нею свій актуальний стан. В цьому випадку, підкреслює дослідниця, особливо важливо вивчення суб'єктивних уявлень про своє здоров'я, засвоєних норм і цінностей, критеріїв самооцінки психічного і фізичного стану [5]. Для пояснення поведінки людей у відношенні до свого здоров'я часто використовується поняття локусу контролю.

У нашому дослідженні зв'язків рівня суб'єктивного контролю з актуальним психоемоційним станом у жінок з кризисних сімей відзначена найменша кількість зв'язків за шкалою інтернальності в галузі здоров'я. Шкала інтернальності у відношенні здоров'я корелює тільки зі станом ворожості.

Аналіз значущих взаємозв'язків шкал суб'єктивного контролю зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у групі досліджуваних розлучених жінок показав, що високий рівень загальної інтернальності досліджуваних цієї групи передбачає зниження госпітальної шкали депресії (-0,209, $p < 0,05$) та психосоціального стресу (-0,251, $p < 0,05$). За шкалами психопатологічної симптоматики значущих кореляцій в групі розлучених жінок не виявлено.

Розглянемо, яким чином інші шкали локусу контролю корелюють зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у групі досліджуваних розлучених жінок.

Шкала інтернальності в галузі невдач характеризується через взаємозв'язок з психосоціальним стресом (-0,204, $p < 0,05$).

Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій рівня відповідальності розлучених жінок за сімейні відносини, що склались, зі шкалою паранойяльної симптоматики (-0,208, $p < 0,05$), яка розглядається як вид порушення мислення. Як основні ознаки даного порушення розглядаються кардинальні характеристики проєктивних думок, ворожості, підозрливості, страху втрати незалежності, ілюзії.

Високий показник рівня суб'єктивного контролю за шкалою інтернальності у галузі міжособистісних відносин передбачає низький рівень показників госпітальної шкали депресії (-0,218, $p < 0,05$).

За шкалами інтернальності в галузі досягнень, в галузі виробничих відносин та здоров'я значущих кореляцій не виявлено.

Аналіз результатів кореляційного аналізу показав, що загальний рівень інтернальності жінок зі звичайних сімей, тобто здатність цих досліджуваних жінок взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається зменшує рівень психопатологічної симптоматики за шкалою соматизації (-0,182, $p < 0,05$). Ці порушення відображають дистрес, який виникає з відчуттів тілесної дисфункції. Компонентами такого розладу вважаються проблеми, пов'язані з кардіоваскулярною, гастроінтестинальною, респіраторною та іншими системами, головні болі, соматичні еквіваленти тривожності тощо. Загальний рівень інтернальності також взаємообумовлений з загальним рівнем психічного дистресу (-0,175, $p < 0,05$). Жінки зі звичайних сімей, які вважають, що сімейні відносини, що склались, — це результат їх власних зусиль и, вони і надалі будуть визначати їх характер, характеризуються через взаємообумовленість з ворожістю (-0,195, $p < 0,05$) та шкалою додаткових питань (-0,211, $p < 0,05$).

Жінки зі звичайних сімей, які вважають себе в силах визначити свій психологічний статус в колективі, визивати до себе повагу і симпатію характеризуються низькими показниками за шкалою депресії (-0,202, $p < 0,05$).

За іншими шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії значущих кореляцій в групі розлучених жінок не виявлено.

Висновки.

Аналіз результатів дослідження показав наявність значущих кореляцій рівня суб'єктивного контролю зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії у досліджуваних жінок кризових груп та жінок зі звичайних сімей. Виявлена різниця кореляцій у жінок з кризових сімей та інших двох груп.

1. У жінок з кризових сімей виявлена значна кількість зв'язків рівня суб'єктивного контролю зі шкалами психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії на відміну від розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей.

2. У розлучених жінок та жінок зі звичайних сімей високий рівень шкал суб'єктивного контролю зменшує рівень психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії. У жінок з кризових сімей високий рівень шкал суб'єктивного контролю збільшує рівень ворожості і зменшує рівень інших шкал психопатологічної симптоматики, психосоціального стресу та госпітальної шкали тривоги і депресії.

Таким чином, аналіз результатів кореляційного аналізу дозволяє зробити висновок про негативний вплив сімейної кризи та хронічного стресу на психоемоційний стан жінок.

Література

1. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. — М.: Российское педагогическое агентство, 1998. — 263 с.
2. Вахромов Е.Е. Самоактуализация и жизненный путь человека / Е.Е.Вахромов // Современные проблемы смысла жизни и акме. — М.: ПИ РАО, 2002. — С. 147-164
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. — Л.: Наука, 1983. — 240 с.
4. Слотина Т.В. Психология личности / Слотина Т.В. — СПб: Питер, 200. — 304 с.
5. Соловьева В.А. Роль субъектности в психологическом здоровье человека // Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн. — 2015. — № 1 (7) [Электронный ресурс]. — URL: <http://medpsy.ru/climp>
6. Фальова О.Є. Причини та наслідки кризових станів жінок / Фальова О.Є. // Психологічні перспективи / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. — Луцьк, 2015. Вип. 25. — С. 240-256
7. Фальова О.Є. Проблема самореалізації особистості жінки в закордонній психології / Фальова О.Є. // Вісник ХНПУ. Психологія. — Х.: ХНПУ, 2011.— Вип. 43. Ч.1. — С.192-199
8. Фальова О.Є. Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології / Фальова О.Є., Маркова М.В. // ХНУ імені В.Н.Каразіна. — Х.: ХНУ, 2012. — № 985. — С.26-30
9. Шахова Е.М. Особенности самореализации мужчин и женщин, представленные в воспоминаниях о ситуации успеха / Е.М.Шахова, Ю.Б.Шлыкова // Самореализация потенциала личности в современном обществе: материалы междунар. науч.-практ. конф., 28-29 апреля 2013 г. — Прага: Vedesko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ», 2013. — С. 21-24

Spisok vikoristanih dzherel

1. Burlachuk L.F. Psihologija zhiznennyh situacij / L.F. Burlachuk, E.Ju. Korzhova. — M.: Rossijskoe pedagogicheskoe agentstvo, 1998. — 263 s.
2. Vahromov E.E. Samoaktualizacija i zhiznennyj put' cheloveka / E.E.Vahromov // Sovremennye problemy smysla zhizni i akme.— M.: PI RAO, 2002. — S. 147-164
3. Muzdybaev K. Psihologija otvetstvennosti / Muzdybaev K. — L.: Nauka, 1983. — 240 s.
4. Slotina T.V. Psihologija lichnosti / Slotina T.V. — SPb: Piter, 200. — 304 s.
5. Solov'eva V.A. Rol' sub#ektnosti v psihologicheskom zdorov'e cheloveka // Klinicheskaja i medicinskaja psihologija: issledovanija, obuchenie, praktika: jelektron. nauch. zhurn. — 2015. — № 1 (7) [Jelektronnyj resurs]. — URL: <http://medpsy.ru/climp>
6. Fal'ova O.E. Prichini ta naslidki krizisnih staniv zhinok / Fal'ova O.E. // Psihologichni perspektivi / Shidnoevropejs'kij nacional'nij universitet imeni Lesi Ukraïнки, Institut social'noi ta politichnoi psihologii NAPN Ukraïni. — Luc'k, 2015. Vip. 25. — S. 240-256
7. Fal'ova O.E. Problema samorealizacii osobistosti zhinki v zakordonnij psihologii / Fal'ova O.E. // Visnik HNPU. Psihologija. — H.: HNPU, 2011.— Vip. 43. Ch.1. — S.192-199
8. Fal'ova O.E. Samorealizacija osobistosti zhinki v koncepcijah vitchiznjanoi psihologii / Fal'ova O.E., Markova M.V. // HNU imeni V.N.Karazina. — H.: HNU, 2012. — № 985. — S.26-30
9. Shahova E.M. Osobennosti samorealizacii muzhchin i zhenshhin, predstavlennye v vospominanijah o situacii uspeha / E.M.Shahova, Ju.B.Shlykova // Samorealizacija potenciala lichnosti v sovremennom obshhestve: materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 28-29 aprelja 2013 g. — Praga: Vedesko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ», 2013. — S. 21-24

УДК 159.923.2

Соціальний інтелект як чинник психологічного благополуччя особистості

Г.С.Філоненко, Л. М. Яворовська
anna_hafizova@mail.ru

У даній статті розглядається соціальний інтелект як чинник психологічного благополуччя особистості. Представлені результати дослідження залежності показників психологічного благополуччя особистості від особливостей соціального інтелекту. Виявлено, що для гедоністичного аспекту психологічного благополуччя важливими чинниками виступають поведінковий та емоційний критерії соціального інтелекту, а для евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя – поведінковий та когнітивний критерії соціального інтелекту.

Ключові слова: соціальний інтелект, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, когнітивний, емоційний та поведінковий критерії соціального інтелекту.

В статье рассматривается социальный интеллект как фактор психологического благополучия личности. Представлены результаты исследования зависимости показателей психологического благополучия личности от особенностей социального интеллекта. Выявлено, что для гедонистического аспекта психологического благополучия значимыми факторами выступают поведенческий и эмоциональный критерии социального интеллекта, а для эвдемонистического аспекта психологического благополучия – поведенческий и когнитивный критерии социального интеллекта.

Ключевые слова: социальный интеллект, психологическое благополучие, субъективное благополучие, когнитивный, эмоциональный и поведенческий критерии социального интеллекта.

The paper deals with the problem of social intelligence as factor of personality's psychological well-being. The results of dependence research between social intelligence features and psychological well-being have been presented. It has been shown that the hedonistic aspect of psychological well-being depends on behavioral and emotional criteria of social intelligence; the eudemonic aspect of psychological well-being depends on behavioral and cognitive criteria of social intelligence.

Key words: social intelligence, psychological well-being, subjective well-being, cognitive, emotional and behavioral criteria of social intelligence.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі становлення психології все більше уваги приділяється проблемі психологічного благополуччя особистості. Перші спроби визначити даний феномен відбувалися у рамках медичної моделі здоров'я, але, як вважає О. Є. Созонтов, тенденція позитивного визначення здоров'я зумовила новий підхід до проблеми психологічного благополуччя [8]. Дослідників все більше цікавили не тільки ті фактори, що збільшують рівень задоволеності життям, а й виявлення позитивних аспектів життя, що роблять його осмисленим і наповненим [3]. Позитивна психологія наголошує на необхідності перенесення акценту з негативних та проблемних аспектів існування на позитивні та сильні сторони [3]. Саме поняття психологічного благополуччя поєднує ступінь позитивного функціонування та рівень задоволеності собою й життям [9].

Актуальною темою сучасних досліджень виступає виявлення факторів, що зумовлюють високий рівень психологічного благополуччя. І. Voniwell вважає, що важливим чинником високого рівня психологічного благополуччя виступає наявність у особистості розвинутих соціальних зв'язків [1]. Саме соціальний інтелект обумовлює прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій спілкування, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень [2]. Отже, вважаємо за потрібне уточнити характер залежності психологічного благополуччя від соціального інтелекту як суб'єктно-особистісного конструкту, який визначає успішність соціальної взаємодії [6].

Об'єктом дослідження виступає психологічне благополуччя. Предметом є особливості соціального інтелекту як чинника психологічного благополуччя особистості. Мета роботи – дослідження соціального інтелекту як чинника психологічного благополуччя особистості. Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних задач: 1. аналіз підходів до визначення психологічного благополуччя та соціального інтелекту; 2. дослідження особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя з соціальним інтелектом; 3. розгляд соціального інтелекту як предиктора психологічного благополуччя особистості. Методи дослідження. Методиками дослідження психологічного благополуччя виступили: 1. Шкала задоволеності життям Е. Diener (адаптація Д. О. Леонтьєва); 2. Шкала суб'єктивного благополуччя G. Perrudet-Badoux (адаптація М. В. Соколової); 3. Методика «Шкали психологічного благополуччя С. Ryff» (адаптація Т. Д. Шевеленкової та П. П. Фесенко). Для виявлення особливостей соціального інтелекту були використані: 1. Субтести «Історії з завершенням» та «Вербальна експресія» «Методики діагностики соціального інтелекту особистості» J. P. Guilford та М. О'Sullivan (адаптація О. С. Михайлової-Альшиної); 2. Опитувальник «ЕмІн» Д. В. Люсіна; 3. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації С. R. Rogers та R. F. Dumond. Для статистичної обробки даних були використані кореляційний та регресійний аналізи (STATISTICA 6.1.478). У нашому дослідженні взяло участь 285 респонденти віком від 20 до 50 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічне благополуччя досліджується у рамках

двох традицій. Гедоністичний підхід пов'язаний із досягненням щастя і визначає психологічне благополуччя з позиції отримання задоволення та уникнення негативних емоцій [15]. У структурі психологічного благополуччя N. Bradburn виділяє два компоненти: позитивний та негативний афект [11], E. Diener говорить про три компоненти: задоволеність життям, позитивний та негативний афект [12]. Отже, суб'єктивне благополуччя (гедоністичний компонент психологічного благополуччя) включає когнітивну оцінку задоволеності життям та домінування негативного чи позитивного афекту.

У рамках евдемоністичної традиції психологічне благополуччя досліджується з позиції повноцінно функціонуючого індивіда (A. S. Waterman, C. Ryff) [16]. C. Ryff визначає психологічне благополуччя як базовий суб'єктивний конструкт, що відображає сприйняття та оцінку свого функціонування по відношенню до вершини потенціалу можливостей людини [16]. До структури психологічного благополуччя автор включає позитивну оцінку себе і свого минулого життя, почуття подальшого зростання і розвитку як особистості, переконання, що життя людини є цілеспрямованим, успішні відносини з оточуючими, здатність керувати ефективно своїм життям і навколишнім середовищем та почуття самовизначення [16].

Т. В. Kashdan, R. Biswas-Diener [13], R. Ryan, E. Deci [15], Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенком [9] розглядають психологічне благополуччя як комплексне явище, поєднуючи досягнення гедоністичного та евдемоністичного підходів, та визначають його як показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у домінуванні позитивного афекту, задоволеності собою та життям [9].

Отже, структура психологічного благополуччя має наступний вигляд. До складу гедоністичного аспекту входять емоційний компонент (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт) та когнітивний компонент (задоволеність життям). Евдемоністичний аспект психологічного благополуччя включає компонент метапотреб (особистісний зріст), трансцендентний компонент (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього), самооціночний компонент (прийняття себе), міжособистісний компонент (компетентність у стосунках із оточуючими).

Щодо поняття соціального інтелекту, то E. L. Thorndike визначив його як специфічну пізнавальну здібність, що забезпечує можливість розуміти людей (когнітивний компонент) і взаємодіяти з ними (поведінковий компонент) [17]. Далі поняття соціального інтелекту розроблювали G. W. Allport, F. A. Moss, T. Hunt, J. Wedeck. J. P. Guilford запропонував модель соціального інтелекту як системи інтелектуальних здібностей, поєднаних, насамперед, із пізнанням інформації. М. І. Бобнева, О. С. Михайлова [5], Ю. М. Ємельянов, А. Л. Южанінова [10] та ін. визначають соціальний інтелект як когнітивну складову комунікативних здібностей, що пов'язана із сферою можливостей суб'єкт-суб'єктного пізнання. На сьогоднішній день актуальною виступає тенденція розгляду соціального інтелекту як інтегрального явища, що обумовлює поєднання трьох критеріїв соціального інтелекту: когнітивного (соціальні знання, соціальна інтуїція, соціальне прогнозування), емоційного (соціальна виразність, співпереживання, здатність до саморегуляції), поведінкового (соціальне сприйняття, соціальна взаємодія, соціальна адаптація) (К. Kosmitzki, O. P. John [14], O. I. Савенков [7], Л. М. Яворовська, А. А. Мельник [4] та ін.).

Результати дослідження. Розглянемо характер взаємозв'язків показників психологічного благополуччя та соціального інтелекту (критерій Пірсона).

У дослідженні були отримані такі результати, які свідчать про наявність взаємозв'язку когнітивного, емоційного, поведінкового критеріїв соціального інтелекту з рівнем задоволеності життям і з емоційним комфортом (когнітивний та емоційний компонент суб'єктивного благополуччя) ($p \leq 0,01$).

Зокрема, рівень задоволеності життям та емоційний комфорт як складові суб'єктивного благополуччя позитивно взаємопов'язані з критеріями соціального інтелекту, а саме зі здатністю до передбачення наслідків поведінки та до розуміння мовної експресії, здатністю до розуміння та управління власними емоціями та емоціями інших і високим рівнем соціально-психологічної адаптації. Крім того, як емоційний, так і когнітивний компоненти суб'єктивного благополуччя взаємопов'язані із прийняттям себе та інших, інтернальністю, емоційною комфортністю та прагненням до домінування. На нашу думку, саме завдяки високому рівню соціального інтелекту, що проявляється у можливості визначення індивідуальних ресурсів для досягнення результатів діяльності, у виявленні змісту міжособистісної взаємодії, у соціальному прогнозуванні, здатності до саморегуляції й до розуміння та управління емоціями інших, наявний високий рівень задоволеності життям та емоційного комфорту як компонентів гедоністичного благополуччя.

У ході дослідження були отримані дані, які свідчать про зв'язок когнітивного, емоційного та поведінкового критеріїв соціального інтелекту та компонентів евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя особистості ($p \leq 0,01$). Здатність до розуміння мовної експресії та чутливість до характеру і відтінків взаємовідносин між людьми, а також здатність до передбачення наслідків поведінки на основі аналізу реальних ситуацій спілкування пов'язані із високим рівнем психологічного благополуччя особистості як реалізації аспектів позитивного функціонування (позитивні стосунки із оточуючими, особистісний зріст, осмисленість життя, автономність, управління середою, самоприйняття).

На нашу думку, саме здатність до прогнозування вчинків інших людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, можливість передбачення подій, ґрунтуючись на розумінні думок, намірів

учасників комунікації, вміння чітко будувати стратегію власної поведінки для досягнення поставлених цілей сприяє формуванню позитивних, емоційно близьких відносин, здатності протистояти тиску оточення, компетентності в управлінні середою, відсутності почуття внутрішньої стагнації, позитивному ставленню до себе та почуттю осмисленості життя як компонентів евдемоністичного благополуччя. Завдяки соціальній чутливості, розвинутому емоційному інтелекту, що проявляється у здатності виражати й розпізнавати емоції, описувати емоції й розуміти причини емоційного стану, а також здатності до управління емоціями як у себе, так і в інших людей, виникає основа для формування тривалих емоційно близьких відносин, орієнтації на пошук компромісів у взаємовідносинах, незалежність у думках та вчинках, почуття впевненості та компетентності в управлінні повсякденними справами, що сприяє реалізації власного потенціалу, позитивній оцінці себе й відчуттю емоційної насиченості життя у теперішній момент. Поведінковий критерій соціального інтелекту, який проявляється у соціальній адаптивності та здатності до ефективної соціальної взаємодії, обумовлює можливість для особистості створювати та підтримувати позитивні відносини з іншими, протистояти соціальному тиску в думках та вчинках, обирати та створювати умови, що задовольняють особистісним потребам та цінностям, сприймати та ефективно інтегрувати новий досвід, підтримувати позитивне ставлення до себе, що й позначається на високому рівні евдемоністичного благополуччя.

Для з'ясування залежності показників психологічного благополуччя від критеріїв соціального інтелекту був використаний множинний регресійний аналіз. Отримані в ході дослідження дані представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Вплив особливостей соціального інтелекту на психологічне благополуччя (β -коефіцієнти)

Назва змінної			Аспекти психологічного благополуччя		
			Гедоністичний аспект		Евдемоністичний аспект
			Суб'єктивне благополуччя		
			Емоційний дискомфорт	Задоволеність життям	
Критерії соціального інтелекту	Когнітивний	здатність до прогнозування наслідків поведінки			0,225*
	Емоційний	внутрішньо-особистісний емоційний інтелект	-0,240*		
		міжособистісний емоційний інтелект			
	Поведінковий	соціально-психологічна адаптація	-0,460*		0,566*

Примітка: * $p \leq 0,01$.

На основі результатів множинної лінійної регресії можна зробити висновок про те, що ключові аспекти психологічного благополуччя пов'язані із когнітивним, емоційним та поведінковим критеріями соціального інтелекту, які за допомогою лінійних рівнянь дозволяють пояснити від 37 до 50% дисперсії складових психологічного благополуччя.

Поведінковий та емоційний критерії соціального інтелекту виступають найсуттєвішими чинниками емоційного комфорту як складової суб'єктивного благополуччя (гедоністичного аспекту психологічного благополуччя). Тобто, здатність до розуміння та управління власними емоціями та соціально-психологічна адаптація обумовлюють високі показники емоційного комфорту та благополуччя особистості. Дійсно, завдяки розвинутій здатності до ідентифікації емоцій та до збереження чи зміни свого емоційного стану, а також здатності до ефективної міжособистісної взаємодії, формується високий рівень емоційного комфорту та домінування позитивного афекту над негативним, що проявляється у суб'єктивному благополуччі.

Поведінковий та когнітивний критерії соціального інтелекту виступають найсуттєвішими чинниками евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя особистості. Здатність передбачати наслідки поведінки, прогнозувати події та вчинки інших на основі аналізу ситуацій спілкування, розуміння мотивів, намірів учасників комунікації, вміння взаємодіяти з іншими, відкритість у стосунках з оточенням, здатність й готовність працювати спільно обумовлюють високий рівень психологічного благополуччя особистості як реалізації аспектів позитивного функціонування, що проявляється у можливості встановлювати та підтримувати позитивні стосунки з оточуючими, осмисленості життя, у формуванні компетентності в управлінні середою, здатності протистояти суспільному впливу, активній реалізації власного потенціалу та ін.

Отже, когнітивний, поведінковий та емоційний критерії соціального інтелекту виступають вагомими чинниками психологічного благополуччя.

Висновки. На основі проведеного дослідження ми прийшли до наступних результатів.

1. Психологічне благополуччя можна визначити як показник ступеня спрямованості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у емоційному комфорті, задоволеності собою та життям. Структура психологічного благополуччя включає дві складові – гедоністичний аспект (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт, задоволеність життям) та евдемоністичний аспект, до якого входять компонент метапотреб (особистісний зріст), трансцендентний компонент (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього), самооцінний компонент (прийняття себе), міжособистісний компонент (компетентність у стосунках із оточуючими).

2. Соціальний інтелект виступає як суб'єктно-особистісний конструкт, що визначає успішність соціальної взаємодії, обумовлює прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій спілкування, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень. Структура соціального інтелекту представлена як єдність трьох критеріїв: когнітивного (здатність до прогнозування наслідків поведінки та до розуміння вербальної експресії), емоційного (здатність до розуміння та управління чужими й власними емоціями) та поведінкового (соціально-психологічна адаптація).

3. У ході дослідження було виявлено зв'язок між гедоністичним (задоволеність життям та емоційний комфорт) й евдемоністичним аспектами психологічного благополуччя (ступінь реалізації компонентів позитивного психологічного функціонування) та соціальним інтелектом як здатністю до розуміння вербальної експресії та прогнозування поведінки (когнітивний критерій), здатністю до розуміння та управління чужими й власними емоціями (емоційний критерій), а також соціально-психологічною адаптацією (поведінковий критерій соціального інтелекту).

4. Доведена залежність показників психологічного благополуччя від особливостей соціального інтелекту. Зокрема, для гедоністичного аспекту психологічного благополуччя важливими чинниками виступає соціально-психологічна адаптація та емоційний інтелект; для евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя – соціально-психологічна адаптація та здатність до прогнозування наслідків поведінки.

У якості перспективи подальшого дослідження планується виявлення вікових особливостей взаємозв'язку соціального інтелекту та психологічного благополуччя особистості.

Література:

1. Бонивелл И. Ключи к благополучию: Что может позитивная психология / И. Бонивелл. – М.: Время, 2009. – 192 с.
2. Куницына В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
3. Леонтьев Д. А. Первая международная конференция по позитивной психологии [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – Режим доступа: http://positivepsychology.ru/history/first_conference.htm
4. Мельник А. А. Развитие социального интеллекта детей школьного возраста: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. А. Мельник. – Харків, 2012. – 17 с.
5. Михайлова Е. С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена: диагностика социального интеллекта. Метод. руководство / Е. С. Михайлова. – СПб.: ИМАТОН, 2001. – 55 с.
6. Руденко С. В. Социальный интеллект как фактор успешности педагогической деятельности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / С. В. Руденко. – Київ, 2008. – 22 с.
7. Савенков А. И. Секреты жизненного успеха / А. И. Савенков // Директор школы. – 2004. – № 10. – С. 69-76.
8. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А. Е. Созонтов // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 105-114.
9. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – №3. – С. 95-129.
10. Южанинова А. Л. К проблеме диагностики социального интеллекта / А. Л. Южанинова // Проблемы оценивания в психологии. – Саратов, 1984. – С. 63-67.
11. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-being / N. Bradburn. – Chicago: Aldine, – 1969. – 318 p.
12. Diener E. The science of well-being: the collected works / E. Diener. – New York: Springer. – 274 p.
13. Kashdan T. B. Reconsidering happiness: The costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia / T. B. Kashdan, R. Biswas-Diener, L. A. King // Journal of Positive Psychology. – 2008. – Vol. 3 – P. 219-233.
14. Kosmitzki C. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence / C. Kosmitzki, O. P. John // Personality and Individual Differences. – 1993. – Vol. 15. – P. 11-23.
15. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudemonic Well-Being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Annual Reviews Psychol. – 2001. – Vol. 52. – P.141-166.
16. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719-727.
17. Thorndike E. L. Intelligence and its use / E. L. Thorndike // Harper's Magazine. – 1920. – № 140. – P. 227-235.

Література:

1. Bonivell I. Kljuchi k blagopoluchiju: Chto mozhet pozitivnaja psihologija / I. Bonivell. – M.: Vremja, 2009. – 192 s.
2. Kunicyna V. N. Mezhlichnostnoe obshhenie / V. N. Kunicyna, N. V. Kazarinova, V. M. Pogol'sha. – SPb.: Piter, 2002. – 544 s.
3. Leont'ev D. A. Pervaja mezhdunarodnaja konferencija po pozitivnoj psihologii [Jelektronnyj resurs] / D. A. Leont'ev. – Rezhim dostupa: http://positivepsychology.ru/history/first_conference.htm
4. Mel'nik A. A. Rozvitok social'nogo intelektu ditej shkil'nogo viku: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psihologija» / A. A. Mel'nik. – Harkiv, 2012. – 17 s.
5. Mihajlova E. S. Test Dzh. Gilforda i M. Sallivena: diagnostika social'nogo intellekta. Metod. rukovodstvo / E. S. Mihajlova. – SPb.: Imaton, 2001. – 55 s.
6. Rudenko S. V. Social'nij intelekt jak faktor uspishnosti pedagogichnoï dijál'nosti: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii» / S. V. Rudenko. – Kiïv, 2008. – 22 s.
7. Savenkov A. I. Sekrety zhiznennogo uspeha / A. I. Savenkov // Direktor shkoly. – 2004. – № 10. – S. 69-76.
8. Sozontov A. E. Gedonisticheskij i jevdemonisticheskij podhody k probleme psihologicheskogo blagopoluchija / A. E. Sozontov // Voprosy psihologii. – 2006. – № 4. – S. 105-114.
9. Shevelenkova T. D. Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti / T. D. Shevelenkova, P. P. Fesenko // Psihologicheskaja diagnostika. – 2005. – №3. – S. 95-129.
10. Juzhaninova A. L. K probleme diagnostiki social'nogo intellekta / A. L. Juzhaninova // Problemy ocenivanja v psihologii. – Saratov, 1984. – S. 63-67.
11. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-being / N. Bradburn. – Chicago: Aldine, – 1969. – 318 p.
12. Diener E. The science of well-being: the collected works / E. Diener. – New York: Springer. – 274 p.
13. Kashdan T. B. Reconsidering happiness: The costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia / T. B. Kashdan, R. Biswas-Diener, L. A. King // Journal of Positive Psychology. – 2008. – Vol. 3 – P. 219-233.
14. Kosmitzki C. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence / C. Kosmitzki, O. P. John // Personality and Individual Differences. – 1993. – Vol. 15. – P. 11-23.
15. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudemonic Well-Being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Annual Reviews Psychol. – 2001. – Vol. 52. – P.141-166.
16. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719-727.
17. Thorndike E. L. Intelligence and its use / E. L. Thorndike // Harper's Magazine. – 1920. – № 140. – P. 227-235.

УДК 159.9.07; 378.1

Психолого-педагогічний супровід навчальної діяльності:
вектори трансформації та евристичний потенціалЄ. В. Фролова
jfrolova07@mail.ru

У статті наведені узагальнені результати дослідження різних психологічних чинників (інтелекту, мотивації, стилевих особливостей пізнавальної сфери особистості, метакогнітивних здібностей) на ефективність навчальної діяльності. Аналіз проведено в контексті побудови моделі психолого-педагогічного супроводу навчальної діяльності. Показано особливості взаємозв'язку розглянутих факторів з навчальною успішністю і можливість їхнього використання в якості мішеней розвивального та корекційного психолого-педагогічного впливу.

Ключові слова: навчальна діяльність, психолого-педагогічний вплив, навчальна успішність.

В статье приведены обобщенные результаты исследования различных психологических факторов (интеллекта, мотивации, стилевых особенностей познавательной сферы личности, метакогнитивных способностей) на эффективность учебной деятельности. Анализ проведен в контексте построения модели психолого-педагогического сопровождения учебной деятельности. Показаны особенности взаимосвязи рассматриваемых факторов с учебной успеваемостью и возможность их использование в качестве мишеней развивающего и коррекционного психолого-педагогического воздействия.

Ключевые слова: учебная деятельность, психолого-педагогическое воздействие, учебная успешность.

The article presents the generalized results of various psychological factors (intelligence, motivation, personality cognitive sphere's style features, metacognitive abilities) on the effectiveness of educational activities studies. The analysis is conducted in the context of educational activity psychological and pedagogical support model constructing. The features of considered factors relationship with academic success and possibility of their use as aims of developing correctional psychology-pedagogical influence are shown.

Key words: educational activity, psychology-pedagogical influence, educational success.

Актуальність. У сучасних умовах суспільства, що трансформується, однією з найбільш гострих проблем є проблема підвищення якості освіти. Зміна культурного фону істотно модифікує регулятивну роль психологічних чинників, які розглядаються як значущі в забезпеченні навчальної діяльності, що орієнтує на уточнення мішеней розвивального впливу. Тому актуальним завданням сучасного освітнього простору є визначення регулятивної ролі психологічних властивостей, які є внутрішніми умовами продуктивного навчання й мають специфічний вплив при виборі методів навчання та організації навчальних занять.

Аналітичний огляд. Поточні зміни суб'єктів освітнього процесу можуть бути охарактеризовані з погляду трансформації декількох аспектів:

- цінносно-сислової сфери особистості. Відповідно до поглядів Н. Хоува й В. Штрауса (теорія поколінь, адаптована О. Антиповим і Є. Шаміс [1]) активними суб'єктами освітнього процесу в поточний момент і в найближчому майбутньому виступають представники так званих поколінь X (покоління 60-80-х), Y (покоління Мілленіум) і Z (народжені після 2000 р.). Кожне покоління характеризується стійкими цінностями, що сформувалися, і, відповідно, мотивами й регуляторами діяльності. Прикладні аспекти теорії поколінь знайшли активне застосування в сфері проектування бізнесу, відбору кадрів, керування персоналом та можуть ефективно використатися й для формування освітньої політики;

- пізнавальної сфери особистості. Останніми десятиліттями відзначається значна «візуалізація» сучасної культури, а, отже, й перехід від переважних в інформаційному обміні (спілкуванні, навчанні) словесно-мовних способів кодування й перероблення інформації до візуальних [2]. Значного поширення набули такі феномени як «кліпове мислення» і «кліпова свідомість» [3], «посттекстове» мислення [4], соціальні мережі й електронна комунікація. Провідним чинником таких перетворень є прискорення ритму сприйняття інформації й перебудова пізнавальних процесів в режим швидкого перемикавання з одного фрагмента інформації на інший. Наслідком найчастіше виступає зниження продуктивності пізнавальної діяльності: руйнування цілісності й однорідності змісту (фрагментарність), неухважність, гіперактивність і дефіцит уваги, втрата логіки й глибини інформації. Такий вектор у розвитку відносин людини з інформацією вимагає детального вивчення з метою забезпечення трансляції змісту в процесі комунікації й навчання;

- регуляторної сфери особистості. Регуляторним компонентом навчальної діяльності виступає мотивація навчання, що забезпечують високу результативність навчання не тільки при безпосередньому педагогічному впливі, але й пролонгує пізнавальну активність студентів та перетворює зовнішню регуляцію в саморегуляцію [5, 6]. На даному етапі трансформації суспільства ми спостерігаємо істотну зміну зовнішніх (соціальних) мотивів навчання, соціальної престижності вищої освіти, значущості професій, потреби суспільства у фахівцях певного напрямку й напрямів підготовки, уявлень студента про власну реалізацію. До внутрішніх регуляторних ресурсів особистості відносять також і «метакогнітивні здібності» [7]. Цим терміном позначено метакомпоненти пізнавальної діяльності: процеси керування, вибір стратегії, вибір ментальної репрезентації, розподіл когнітивних ресурсів тощо. Дослідження метапізнання в освіті має значний потенціал для допомоги викладачам при побудові й навчанні стратегіям оволодіння знаннями. Фактично для учнів це означає «вивчати своє власне мислення», а для

викладачів – надання знань і формування навичок ефективних стратегій рішення проблем на основі пізнавальних і мотиваційних характеристик мислення.

Надалі ми проаналізуємо можливі шляхи розвитку системи психолого-педагогічного супроводу навчальної діяльності на основі зазначених характеристик.

Ціннісно-смилова сфера є ядром особистості й містить, скоріше, «обмеження», чим «можливості» для змін в силу формування у ранні періоди розвитку особистості (до 10-12 років) і своєї стабільності протягом життя. Закордонні дослідження особистісних особливостей сучасної молоді [8] показують інфляцію нарцисичних рис особистості, зниження креативності, девальвацію дорослості й відповідальності, зниження здатності до цілепокладання й саморегуляції поведінки й діяльності. У зв'язку із цим, у сфері менеджменту й керування персоналом активно впроваджуються тренінгові програми, спрямовані на компенсацію вихідного «дефіциту» цих особистісних ресурсів: «Тайм-менеджмент», «Тренінг цілепокладання» тощо.

Застосування теорії поколінь (Н. Хоув, В. Штраус [1]) пов'язане із використанням провідних мотивів поколінь у системі заохочень/покарань при формуванні мотивації співробітників та корпоративної етики. Перенесення цього досвіду у систему освіти надає можливості для зміни основних регуляторів навчання, серед яких на сьогодні найбільш впливовим виступає одержання стипендії (і тому контрактні студенти та іноземці є некерованими у цьому сенсі). Для представників покоління Х основними цінностями є досягнення успіху, прагматизм, матеріальний комфорт. Тому й основні регулятори навчальної діяльності мають бути пов'язаними із одержаннями матеріального підкріплення (стипендій, нагород), кар'єрного зростання або престижного працевлаштування, замість ідеологічних нагород (грамот, почесних звань), які були дієвими регуляторами для покоління «бумерів». Покоління Мілленіум зазнає труднощів із побудуванням далекої перспективи, тому заохочення мають бути побудовані за принципом «тут і зараз» (моментальне підкріплення, одержання бонусів), їхні цінності «брендів» та власної свободи можуть бути використані як мотиви престижу («брендовість» ВНЗ або спеціальності, локальні бренди факультетів – «Кращий студент року», «Кращий у номінації...» тощо) або сполучення навчання й спілкування (організація навчання у формі літніх таборів, виїзних програм, навчання за кордоном).

Пізнавальна сфера особистості містить як «жорсткі» регуляторні ланки, які мають слабку пластичність (інтелект), так і «гнучкі» ланки – стильові характеристики (когнітивні стилі, стилі кодування інформації), що мають високу варіативність й сензитивність до конкретних умов протікання навчальної діяльності.

За даними різних дослідників [7] показники психометричного інтелекту у вигляді IQ слабо детермінують реальні інтелектуальні й навчальні досягнення особистості, разом з тим, виявлено ефект «порогу інтелекту», що відображає необхідність досягнення певного (граничного) значення IQ для успішності в тій або іншій сфері діяльності. Автором [2, 9] показано, що властивості інтелекту зберігають регуляторну роль на прикладі дослідження інтелекту в студентів харківських вузів. У цьому дослідженні взяли участь 355 студентів харківських вузів технічних і гуманітарних спеціальностей. У роботі було використано тест структури інтелекту (Р. Амтхауера). Було встановлено, що загальним фундаментом успішності навчання студентів технічних напрямів підготовки є теоретичне вербальне й невербальне мислення та комбінаторні здібності. Математичні здібності мають предметно-специфічний вплив і формують успішність тільки за математичними і природничими дисциплінами. Загальним фундаментом успішності навчання студентів гуманітарних напрямів підготовки є рівень розвитку математичних здібностей. Вербальні здібності практичного і теоретичного плану мають предметно-специфічний вплив й обумовлюють більш високий рівень успішності за математичними і природничими дисциплінами. Було визначено, що академічна успішність сучасних студентів спирається на конкретно-практичне мислення, яке здатне забезпечити успішність професійної діяльності, що має суто прикладний характер. Тому завданням вищої освіти повинно стати цілеспрямоване розвинення здібностей до узагальнення й абстрагування, творчих здібностей, теоретичного мислення.

Предметом психологічного аналізу можуть бути й індивідуально-своєрідні форми організації досвіду особистості. Оскільки навчальний матеріал може бути презентований у різних модальностях, це створює «перцептивні» коридори й задає напрям подальшого аналітико-синтетичного перероблення інформації. У зв'язку із цим індивідуальні репрезентації світу [10] можуть бути розглянуто як фактори успішного навчання студентів.

На основі власних досліджень було розроблено методику діагностики стилів кодування інформації [11], яка визначає 5 стилів: візуальний, аудіальний, предметно-практичний, словесно-мовний, сенсорно-емоційний. Застосування даної методики є психометрично обґрунтованим, що забезпечує ефективність її використання. В результаті було розкрито регуляторну роль стилів кодування інформації (СКІ) у забезпеченні академічної успішності [10]. Доведено, що студенти різних напрямів підготовки мають первинні розходження у психофізіологічних особливостях сприйняття: студенти технічних спеціальностей є лівопівкульовими індивідами з домінуванням словесно-мовного СКІ; студенти гуманітарних спеціальностей – правопівкульові індивіди з домінуванням візуального, предметно-практичного й сенсорно-емоційного СКІ. Успішність навчання студентів на першому курсі слабо детерміновано особливостями сприйняття. На випускних курсах відбувається «предметна стильова спеціалізація», що пов'язано із формуванням навчальних стратегій на основі переважаючих СКІ. Успішність навчання студентів технічних напрямів підготовки обумовлено позитивним впливом сенсорно-емоційного СКІ і негативним впливом – розвинутого словесно-мовного СКІ. Успішність навчання студентів гуманітарних напрямків обумовлено позитивним впливом візуального СКІ й рівня розвитку другої сигнальної системи. Негативний вплив на окремі по-

казники успішності навчання мають предметно-практичний і сенсорно-емоційний СКІ.

На основі результатів дослідження було сформульовано рекомендації з організації навчальних занять і вибору засобів презентації навчального матеріалу [2], основний вектор яких спрямований на опору на переважаючі стилі кодування інформації та збіг стилю викладання й навчання або збагачення стильової поведінки. В залежності від напрямку підготовки пропонуються різні форми організації навчальних занять, диференціація навчання на основі внутрішньої (нежорсткої) диференціації. Окремі рекомендації стосуються вибору візуальних засобів викладання (наочних, мультимедійних) з урахуванням того, що не всяка наочність сприятиме підвищенню ефективності навчання, вона має бути не «порожньою» («мурзилочною»), а концептуальною. Інакше посилення візуалізації навчального матеріалу буде мати контрпродуктивний характер (знижує успішність навчання).

Регуляція процесу навчання є не менш важливою ланкою й забезпечується функціонуванням мотиваційної сфери особистості. Проведене дослідження в харківських вузах [5, 12] дозволило відкрити ряд феноменів її організації та створити рекомендації. Встановлено домінування вузької сімейної мотивації із яскраво виразним незрілим компонентом (зобов'язання, почуття провини, бажання виправдати очікування батьків тощо), яке притаманне студентам технічних напрямів підготовки та домінування прагматичної, соціально спрямованої мотивації, яке притаманне студентам гуманітарних і економічних напрямів підготовки. Визначено феномен «мотиваційного виснаження», який реалізується на двох рівнях: емоційному (збіднення емоційної конотації) та смислово (втрата особистісного смислу мотивів). Основними векторами роботи у напрямку корекції мотивації навчання є формування широкої соціальної мотивації, яка здатна замінити вузьку сімейну мотивацію, що втрачає свою значущість на випускних курсах, та перегляд сформованих уявлень в системі «викладач – студент» таким чином, щоб взаємодія студента із викладачем була побудована на основі «трансляції особистісного смислу».

Регуляторним компонентом навчання виступають також метакогнітивні здібності. З метою вивчення цього аспекту у 2014 році було проведено педагогічний експеримент на біологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Студентам 2-го курсу під час написання контрольної роботи з дисципліни «Психологія» було запропоновано надати оцінку (у балах) своєї впевненості у правильності відповіді на питання роботи та очікувану оцінку, яку вони можуть отримати за роботу. Це завдання активізує саме метакомпонент навчання, оскільки орієнтований на рефлексію своїх когнітивних здібностей. Надалі було встановлено кореляційний зв'язок (за методом Кендалла) між балами впевненості, очікуваної і реальної оцінки. Достовірний зв'язок було визначено тільки між власною впевненістю та очікуваною оцінкою ($\tau=0,54$, $p<0,001$) на загальній вибірці (75 студентів), що вказує на слабку розвиненість здатності до усвідомлення і рефлексії власних розумових здібностей та надвисоку оцінку очікуваних навчальних досягнень. Надалі було здійснено порівняння груп студентів, які виявили високу та низьку успішність у написанні роботи (за методом крайніх груп). Було виявлено розходження у структурі кореляційних зв'язків між трьома показниками. В групі неуспішних студентів усі показники (очікувана оцінка, реальна оцінка та власна впевненість) є позитивно пов'язаними між собою ($\tau=0,40$, $\tau=0,44$, $\tau=0,75$; $p<0,01$). Це означає, що в структурі метакомпонентів неуспішних студентів спостерігається недиференційованість рівня домагань, рефлексії актуального стану здібностей та некритичність до результатів діяльності. В групі студентів, які успішно виконали завдання було виявлено тільки один негативний зв'язок між реальною оцінкою та рівнем впевненості ($\tau=-0,71$, $p<0,001$). Тобто, це означає, що невпевненість і сумніви у своїх досягненнях та здібностях виявляють позитивний вплив на реальний рівень досягнень. Або це можна зрозуміти, що висока критичність та вимогливість до себе забезпечують і більш високий рівень академічних успіхів. Ці результати орієнтують на створення системи заходів, спрямованих на підвищення та цілеспрямоване формування метакогнітивних здібностей. Це можуть бути поточні завдання, які спрямовані на самооцінювання власних досягнень, аналіз й критику у виконання завдань тощо. Такий напрям роботи у сучасній психології розглядається [10] саме як найбільш ефективний для формування інтелектуальної компетентності.

Висновки

На основі проведеного аналізу можуть бути сформульовані висновки, що розкривають потенційні шляхи модернізації системи психолого-педагогічного супроводу навчальної діяльності:

1. розширення системи заходів, спрямованих на корекцію особистісних особливостей, пов'язаних із дефіцитом зрілості, відповідальності, здатності до цілепокладання та мотиваційного виснаження у напрямку тайм-менеджменту, цілепокладання у формуванні життєвого шляху, смислового наповнення мотивації навчання;

2. розроблення і трансформація системи заохочень/покарань у навчальному процесі із урахуванням цінностей покоління, що є суб'єктами навчальної діяльності;

3. створення системи моніторингу пізнавальних здібностей студентів та формування на цій основі рекомендацій щодо обрання напрямку фахової підготовки для студентів, принципу комплектації академічних груп, розроблення засобів і методів навчання, які орієнтовані на підготовку фахівців прикладних напрямів і підготовку наукових кадрів, відбору студентів до магістратури та аспірантури, прогнозування успішності студентів і аспірантів;

4. створення системи заходів, спрямованих на підвищення та цілеспрямоване формування метакогнітивних здібностей у вигляді поточних завдань, форм організації і проведення навчальних занять.

Перспективною у цьому напрямі може стати робота не тільки психологічної служби, а й професорсько-викладацького складу, спрямована на включення до навчальних курсів елементів психологічного супроводу.

Література

1. Шамис Е. Теория поколений / Е. Шамис, А. Антипов // *Маркетинг Менеджмент.* – 2007. – № 6. Електронний ресурс. Режим доступу: http://old.e-xecutive.ru/publications/specialization/newfolder8086/article_5457/
2. Кочарян, О. С. Когнітивні ресурси забезпечення успішності навчальної діяльності студентів: навч. посіб. / О. С. Кочарян, Є. В. Фролова, В. М. Павленко. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін.-т», 2011. – 64 с.
3. Гиренок, Ф.И. Метафизика пата (косноязычие усталого человека). – М: Лабиринт, 1995. – 201 с.
4. Фрумкин, К.Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста. // *Ineternum 2010.* – №1. – Электронний ресурс. Режим доступа: [http://nounivers.narod.ru/pub/kf_clip.htm от 02.01.2012].
5. Фролова Е. В. Особенности регуляции учебной активности у студентов гуманитарных и технических специальностей / Є. В. Фролова // *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки».* – 2010. – Том 2. – Вип. 4. – С.254-259.
6. Павловец Г.Г. Учебная мотивация как фактор профессионального становления современных студентов / Павловец Г.Г., Филоненко В.В. – Электронний ресурс. Режим доступу: conf.stavsu.ru/_WordDocs/604.doc
7. Холодная М.А. Когнитивные и метакогнитивные предпосылки интеллектуальной компетентности в научно-технической деятельности / М.А. Холодная, О.Г. Берестнева, И.С. Кострикина // *Психологический журнал / Ред. А.Л. Журавлев.* – 2005. – Том №1.– 2005. – С. 29-38.
8. Stein J. Millennials: The Me Me Me Generation / Joel Stein // *Time.* – 2013. – May 20. Электронний ресурс. Режим доступу: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2143001-8,00.html>
9. Фролова Е. В. Особенности структуры интеллекта студентов-первокурсников технических и гуманитарно-экономических специальностей / Фролова Е. В., Санжаровська Н. В. // *Вісник Київського національного університету. Серія соціологія, психологія, педагогіка.* – 2009. – Вип. 2. – Т. 1 (XI). – С.351-353.
10. Фролова Е. В. Анализ стилевых особенностей восприятия: психолого-педагогические аспекты / Е. В. Фролова // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія.* – 2010. – № 913. – С. 165-169.
11. Фролова Е. В. Разработка методики диагностики стилей кодирования информации / Е. В. Фролова, Н. В. Санжаровская // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія Психологія.* – 2010. – № 857. – Вип. 42. – С. 226-232.
12. Фролова Є. В. Мотивація навчання як чинник регуляції навчального процесу / Є. В. Фролова // *Збірник матеріалів V Міжнародної конференції «Управління в освіті» (м. Львів, 14-16 квітня 2011 р.).* – Львів, 2011. – С.328-329.

Literatura

1. Shamis E. Teoriya pokolenij / E. Shamis, A. Antipov // *Marketing Menedzhment.* – 2007. – № 6. Elektronnij resurs. Rezhim dostupu: http://old.e-xecutive.ru/publications/specialization/newfolder8086/article_5457/
2. Kocharyan, O. S. Kognitivni resursi zabezpechennya uspishnosti navchalnoji diyalnosti studentiv: navch. posib. / O. S. Kocharyan, E. V. Frolova, V. M. Pavlenko. – Kh.: Nac. aerokosm. un-t im. M. Є. Zhukovskogo «Xark. aviac. in.-t», 2011. – 64 s.
3. Girenok, F.I. Metafizika pata (kosnoyazychie ustalogo cheloveka). – M: Labirint, 1995. – 201 s.
4. Frumkin, K.G. Klipovoe myshlenie i sudba linejnogo teksta. // *Ineternum 2010.* – №1. – Elektronnyj resurs. Rezhim dostupa: [http://nounivers.narod.ru/pub/kf_clip.htm ot 02.01.2012].
5. Frolova E. V. Osobennosti regulyacii uchebnoj aktivnosti u studentov gumanitarnyh i texnicheskix specialnostej/ E. V. Frolova // *Naukovij visnik Mikolajivskogo derzhavnogo universitetu imeni V. O. Suchomlinskogo. Seriya «Psichologichni nauki».* – 2010. – Tom 2. – Vip. 4. – S.254-259.
6. Pavlovec G.G. Uchebnaya motivaciya kak faktor professionalnogo stanovleniya sovremennyh studentov / Pavlovec G.G., Filonenko V.V. – Elektronnij resurs. Rezhim dostupu: conf.stavsu.ru/_WordDocs/604.doc
7. Kholodnaya M.A. Kognitivnye i metakognitivnye predposylki intel-lektualnoj kompetentnosti v nauchno-texnicheskoj deyatelnosti / M.A. Kholodnaya, O.G. Berestneva, I.S. Kostrikina // *Psixologicheskij zhurnal / Red. A.L. Zhuravlev.* – 2005. – Tom №1.– 2005. – S. 29-38.
8. Stein J. Millennials: The Me Me Me Generation / Joel Stein // *Time.* – 2013. – May 20. Elektronnij resurs. Rezhim dostupu: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2143001-8,00.html>
9. Frolova E. V. Osobennosti struktury intellekta studentov-pervokursnikov texnicheskix i gumanitarno-ekonomicheskix specialnostej / Fro-lova E. V., Sanzharovska N. V. // *Visnik Kiivskogo nacionalnogo universitetu. Seriya sociologiya, psixologiya, pedagogika.* – 2009. – Vip. 2. – T. 1 (XI). – S.351-353.
10. Frolova E. V. Analiz stilevyh osobennostej vospriyatiya: psichologo-pedagogicheskie aspekty / E. V. Frolova // *Visnik Kharkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya Psichologiya.* – 2010. – № 913. – S. 165-169.
11. Frolova E. V. Razrabotka metodiki diagnostiki stilej kodirovaniya informacii / E. V. Frolova, N. V. Sanzharovskaya // *Visnik Kharkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V.N.Karazina. Seriya Psichologiya.* – 2010. – № 857. – Vip. 42. – S. 226-232.
12. Frolova E. V. Motivaciya navchannya yak chinnik regulyaciji navchalnogo processu / E. V. Frolova // *Zbirnik materialiv V Mizhnarodnoi konferencii «Upravlinnya v osviti» (m. Lviv, 14-16 kvitnya 2011 r.).* – Lviv, 2011. – S.328-329.

УДК 159.937 + 316.454.3

Концептуальний підхід до визначення психологічного захисту особистості від терористичних проявів

Б.І. Фурманець, О. О. Сегеда
segeda_aa@mail.ru

У статті викладені концептуальні, науково-теоретичні положення, основні особливості визначення психологічного захисту особистості студента як майбутнього фахівця в умовах можливих терористичних проявів. Визначено та складено науково-теоретичні та методично-психологічні погляди щодо сутності, видів та умов психологічного захисту особистостей студентів від впливом факторів, що травмують їх психіку, зокрема, терористичних проявів. Викладено складові технології розвитку психологічного захисту, що спрямовані на підтримку її оптимального рівня та функціонального стану особистості в обстановці можливих терористичних проявів.

Ключові слова. Особистість студента, психологічний захист, захисні механізми, функції нервової системи, психологічна готовність, саморегуляція.

В статье изложены концептуальные, научно-теоретические положения, основные особенности определения психологической защиты личности студента как будущего специалиста в условиях возможных террористических проявлений. Определены и составлены научно-теоретические и методико-психологические взгляды относительно сущности, видов и условий психологической защиты личности студентов при воздействии травмирующих их психику факторов, в частности, террористических проявлений. Изложены составляющие технологии развития психологической защиты, направленные на поддержку ее оптимального уровня и функционального состояния личности в обстановке возможных террористических проявлений.

Ключевые слова. Личность студента, психологическая защита, защитные механизмы, функции нервной системы, психологическая готовность, саморегуляция.

The article presents the conceptual, scientific and theoretical positions, the main features of the definition of psychological defense of the student's personality as a future specialist in the conditions of possible terrorist acts. Scientific theoretical and methodological psychological views on the nature, types and conditions of psychological defense of the students' personalities under the traumatic effects such as terrorist acts are determined and composed. The components of psychological defense technology to support its optimal level and the functional state of the person in a situation of possible terrorist acts are given in this paper.

Key words. The student's personality, psychological defense, defense mechanisms of the nervous system, psychological readiness, self-regulation.

Постановка проблеми. У сучасних багатозначних, інформаційних джерелах переконливо визначається, що найбільш небезпечним, підлим різновидом, що травмує психічний і фізичний стан людей, є терор. Його проявами є розстріл невинних осіб, зрив житлових будинків, теракти на транспорті, захоплення шкіл і лікарень тощо.

Об'єктивні та суб'єктивні дані свідчать проте, що з безадресним, масовим проявом тероризму без психологічного захисту справлятися надто важко: небачений ворог може скоїти психічне та фізичне насильство, нанести знищувальний удар коли завгодно і де завгодно.

Перед психологами постає принципове завдання змістовно визначити концептуальний підхід до розуміння психологічного захисту від терористичних проявів. Його актуальність підтверджується дійсністю, де терористична епідемія породжує переживання страху, фізичні травми, знуцання над невинними людьми.

На нашу переконливу думку, важливими компонентами активної боротьби з факторами терористичних проявів є соціально-психологічна консолідація суспільства, довіра до державних інститутів, науково-теоретична концепція у розгорнутих, зрозуміло викладених психологічних поглядах та положеннях стосовно психологічного захисту від терористичних проявів.

Насамперед, важливе місце в цьому питанні займає звернення до свідомості студентів як особистостей, які повинні бути психологічно готовими до професійної діяльності у надзвичайних умовах, пов'язаними з можливими терористичними проявами.

Аналіз поставленої проблеми ґрунтується на підставі концептуального підходу до вивчення незначних досліджень і публікацій соціально-психологічного змісту. Згідно з їх аналізом, психологічний захист слід розглядати як складний, цілеспрямований, методично організований, системоутворюючий процес, що здійснюється на підставі професійних дій соціально і психологічно підготовлених фахівців.

Психологічний захист спрямований на охорону і збереження людської гідності та психіки від терористичних замахів, посягань, небезпечних і ворожих дій. На справедливую думку психологів, психологічний захист це, перш за все, забезпечення спокійної та надійної життєдіяльності людини. Його можуть успішно створювати спеціально психологічно та професійно підготовлені особистості (студенти як майбутні фахівці) з метою оптимізації психофізіологічних станів, вольових якостей, поведінки, саморегуляції індивідуальної чи групової діяльності в непередбачених, екстремальних умовах [6].

Згідно з психологічним підходом, психологічно підготовлені особистості повинні вміти застосовувати надійні прийоми і способи психологічного самозахисту, а також навчати і психологічно підтримувати тих осіб, які страждають психічними розладами.

В умовах терористичного прояву, що є очевидним, психологічний захист має тенденцію до актуалізації, він стає суттєвою частиною стабілізації поведінки людей.

За даними дослідників, психологічного захисту в умовах очікування терористичних нападів потребує до 75% осіб різного віку. Ця тенденція має особливий прояв тоді, коли терористичні дії є небезпечними для самої особистості і для її оточуючих. Постає конкретне питання: «Яка повинна бути форма захисту: соціальна, медична чи психологічна?».

Відповіді на це актуальне питання можна тоді, коли в умовах вищого навчального закладу буде обов'язково вирішуватися одне з головних завдань - всебічно визначити місце і роль особистостей студентів у системі психологічного захисту, не як об'єктів уваги до себе, а як активних, професійно і психологічно підготовлених, здатних самостійно чи у єдності з іншими, успішно подолати ознаки тероризму.

Однак також треба розуміти, що дія на людину негативних екстремальних факторів, серед яких найбільш жахливий - терористичний вплив, завжди викликає потребу оперативного психологічного захисту. Відчуваючи небезпеку, людина ніби підсвідомо намагається вмити наростити захисну оболонку.

На думку відомого американського психолога Луїзи Хей, у людини при небезпечному стані переважають думки та почуття «мені загрожує небезпека, ось чому я потребую захисту». Психолог констатує, що у небезпеці людина приречена відчувати стан страху, що швидко розповсюджується на всю нервову систему. В якості подразника може бути очікування терористичного прояву, що несе у собі загрозу біологічному та соціальному існуванню людини. Саме у цьому випадку вона потребує вміння та готовності до психологічного захисту [2].

Безумовно необхідно, щоб основні складові психологічного захисту були своєчасно сформовані у свідомості особистості. При цьому також важливо, щоб складові психологічного захисту певною мірою були добре усвідомлені та постійно аналізувалися студентами, які вже завтра можуть опинитися у небезпечних ситуаціях, породжених терористичними актами.

Звісно, що в умовах вищого навчального закладу може бути створена спеціальна психологічна служба, спрямована на всебічну підготовку студентів до психологічного захисту при наявності ознак тероризму. Подібний захист можуть надавати психологічно та методично підготовлені науково педагогічні працівники ВНЗ.

Мета статті. Концептуально визначити та скласти науково-теоретичні та методично-психологічні погляди щодо сутності, видів та умов психологічного захисту особистостей студентів як майбутніх професійних фахівців від впливу факторів, що травмують їх психіку, зокрема, терористичних проявів.

Основний зміст статті. Керуючись поставленою метою, автори цієї статті прийняли рішення концептуально визначити зміст та особливості психологічного захисту від факторів терористичного впливу.

Зрозуміло, що подібне, актуальне завдання вирішується як аргументоване викладання найбільш суттєвих науково-теоретичних положень, що розкривають сутність, зміст, механізми, види та умови психологічного захисту молоді, і в першу чергу, від терористичних проявів. Такий концептуальний підхід дозволяє повніше пізнавати, аналізувати та розуміти психологічний захист як усвідомлений чи неусвідомлений, але не простий психологічний процес. При цьому важливе розуміння психологічних можливостей особистостей студентів щодо подолання дії погрозливих чи тривожних факторів, які поступово виникають у теперішній час.

Звідси, головне призначення психологічного захисту - усунення травмуючих психіку і організм людини терористичних впливів, дій і наслідків, з метою збереження надійного спокою та здорового настрою, а також відгородження себе від страху і небезпеки.

Слід погодитися з думкою вчених-психологів, що людина, як правило, завжди потребує механізмів психологічного захисту в небезпечних ситуаціях, що викликають тривожний стан.

Відомо, що захисні механізми особистості були розроблені З. Фрейдом. Він вважав, що сфера людини, яка знаходиться на неусвідомленому рівні, стикається з механізмами захисту сфери «я» особистості, у результаті чого відбуваються різні зміни [4].

Необхідно відзначити, що діяльність будь-якого фахівця в умовах терористичного прояву суттєво відрізняється від звичайних умов і вимагає активізувати компенсаторні функції. Саме такі умови отримали назву екстремальних, таких, що потребують від людини максимального використання фізіологічних і психологічних функцій, які виходять за межі психофізіологічної норми.

При появі і прояві екстремальних умов, за вченням З. Фрейда, побуджується екстремне застосування спеціально збережених психологічних функцій, які раніше не забезпечували роботу нервової системи. Вони об'єднуються в нові функціональні системи для виконання нових установок.

Саме подібні функціональні системи і є науково-теоретичною основою психологічного захисту як процесу. В умовах терористичного прояву подібні функціональні системи спрямовані на збереження життя людини, на попередження ушкодження від дій терористичних факторів, а також на те, щоб складні умови не трансформувалися у екстремальні. В умовах забезпечення психологічного захисту функції відтворюють потенційні можливості особистості (самозахист, емоційно-психологічну стійкість, саморегуляцію, психологічну готовність, вольові якості та ін.), відбиваючи її вагомий

власний психофізіологічний внесок у самозахист.

Своєчасно «включені», потенційні особистісні можливості допомагають підтримувати власний, попередній, адекватний психічний стан в небезпечних умовах, наприклад, при загрозі ознак тероризму.

Теорія і практика вказують, що горизонти компенсаторних функцій людини, її потенційні психофізіологічні можливості можуть бути суттєво виявлені під час оволодіння технологією психологічного самозахисту, без якого, образно кажучи, немислиме збереження повноцінної життєдіяльності.

Саме тому необхідно не тільки навчати студентів умінням самозахисту, але і виховувати у них такі риси характеру, які б спонукали до належного самозахисту в умовах терористичного прояву. До них в першу чергу слід віднести: рішучість (переборювання внутрішніх протиріч), самовладання (уміння проявити внутрішню волю саморегуляцію у дезорганізуючих обставинах, що впливають на психічний стан), самоконтроль (регуляція власної поведінки, вміння самостійно контролювати ситуацію і свої дії) та ін.

Таким чином, процес розуміння особливостей психологічного захисту і умов його вдосконалення супроводжується не тільки розвитком його суттєвих складових, але і специфічною інтеграцією соціальних, психологічних та функціональних можливостей особистостей студентів, спонукаючи їх до активного пізнання дії та наслідків терористичного прояву. Саме такий концептуальний підхід, на справедливий думку авторів, виступає в ролі «мотивуючої основи», визначальної вибіркової можливостей особистостей студентів до певної активності у процесі психологічного захисту та самозахисту.

Відомий американський вчений, спеціаліст у галузі прикладної психології - Вірджинія Ніколс Квін - зазначав, що проблема активного, усвідомленого ставлення до психологічного захисту та самозахисту це, перш за все, питання про збереження позитивної «Я-концепції» і високої самооцінки особистості з урахуванням того, що щоденно відбуваються непередбачені події, які можуть підірвати віру до себе та адекватні тенденції розвитку психології особистості у цій ситуації.

Можна переконливо констатувати, що студент, як розвинута особистість, своїми активаційними та мотиваційними чинниками повинен вміти продуктивно реалізувати свій інтелектуальний і емоційно-вольовий потенціал для психологічного захисту власного достоїнства. Це і є захисний механізм, який на думку Вірджинії перебуває у свідомій спробі придушення неприємних думок прийомом реалізації психологічного захисту.

Слід звернути особливу увагу на таке поняття як «придушення», що визначає усвідомлене і свідоме ухилення від неприємних думок та впливів. Проте вчений-психолог застерігає, що придушення допомагає уникнути лише невеликих проблем. Важкі і хвилюючі думки, почуття, проблеми мають тенденцію укріплюватися і навіть ставати ще більш важкими, особливо коли вони знаходяться всередині. Отже, придушення як механізм психологічного захисту постійно потребує усвідомлених і цілеспрямованих зусиль, тому незначною мірою можна його використовувати у якості захисного механізму [2].

Важливо підкреслити, що психологічний захист – це система регуляції та саморегуляції психіки людини, спрямована на подолання почуття тривожності, пов'язаної з усвідомленим витісненням внутрішнього конфлікту, інакше кажучи, встановлення рівноваги між середовищем і психофізіологічним станом.

Практична психологія вчить, що неприємні та незвичні фактори (тривожності, напруження, дискомфорту) дійсно можна витіснити зі своєї свідомості. Витіснення як мотивоване внутрішнє побудження отримало ще назву як забування, викликане неусвідомленим блокуванням лякливими та погрозливими подіями і думками. Але все ж такі витіснення, на думку вчених, може стати важливим захисним психофізіологічним механізмом стану особистості [5].

Дослідження вказують на те, що у результаті витіснення неприємних думок і емоцій можуть включатися механізми психологічного захисту особистісного значення, а саме: ухилення як збігання від неприємних ситуацій; перенесення у вигляді відсунення емоцій, істинне джерело яких некомфортне чи неприємне, на замісний спосіб чи засіб; раціоналізація як оправдання неприйнятної ситуації, в якій перекручується істина. Але розгляд подібних механізмів - це вже інша проблема.

На даний час, спираючись на концептуальні погляди, які мають місце у змістовних, наукових публікаціях, є необхідність акцентувати увагу на технології психологічного захисту особистості від терористичних впливів. Перш за все до них слід віднести основні види, якими є: регресія, анулювання, відчуження.

Регресія є психологічним механізмом захисту у формі вмілої, своєчасної адаптації при дії терористичного акту. Цей вид психологічного захисту характеризується проявом компенсаторних психологічних функцій (реакцій) у вигляді неадекватного сприйняття ознак терористичних впливів.

Вперше регресія як психічне явище, була описана З. Фрейдом. На думку психоаналітика, прояв регресії відбувається внаслідок неусвідомленої перебудови механізмів, що знаходяться у основі мінімізації негативних переживань, пов'язаних з внутрішніми чи зовнішніми (соціальними) негараздами.

Як правило, поява такої форми психологічного захисту як вікова регресія, пов'язана з постійним станом страху, що порушує психологічне благополуччя особистості. Дослідження свідчать, що при

постійній дії впливів страху, який визвано терористичними проявами, особистість губить можливість активно впливати на його походження, знижується її потенційна можливість усунути чи послабити терористичні впливи. Саме у цих умовах спрацьовують механізми психологічного захисту, спрямовані на охорону і збереження нервової системи від страхового перенапруження.

Слід підкреслити, що регресія у будь-якому добре усвідомленому віці може бути тимчасовою. При зникненні терористичних проявів і появи комфортних обставин особистість змушена повертатися до природних форм психологічного стану і поведінки.

Анулювання як вид психологічного захисту застосовується у методиках психоаналізу для позначення процесу, у результаті якого особистість випробовує духовне полегшення, відпускаючи болісні, неспокійні відчуття. Негативні елементи у свідомості, таким чином, нейтралізуються. Анулювання може відбуватися за допомогою усвідомленого уявлення чи мрії, які спрямовуються на намагання врівноважити неприємний фактор за допомогою поведінки, яка, на думку особистості, магічним образом згладжує негативний вплив.

Це відбувається тоді, коли в особистості раніше сформувалися і переважають більш-менш зрілі образи поведінки. У своїй основі анулювання уявляє собою форму взаємодії особистості з оточуючим середовищем у ситуації можливого чи дійсного терористичного впливу, який потрібно негайно ліквідувати.

Відчуження – вид психологічного захисту, який дозволяє переформувати травмуючі фактори усередині свідомості особистості. Поняття «відчуженість» вперше було введено З.Фрейдом. Психоаналітик використовує відчуження для пояснення особливостей патологічного розвитку особистості в умовах ворожих і чужих для нього обставин. Це явище визначалось як результат загублення особистісного смислу того, що раніше було значущим і цінним для людини. Тобто при терористичних проявах «своє і близьке» стає чужим і далеким від людини. Наприклад, терористичні прояви відокремлюють особистість від реального життя, її відчуження від дійсності, іноді приймає форму утікання і хвороби.

Таким чином, важливо зрозуміти сутність психологічного захисту у ситуації відчуження як попереднє збереження особистості чи завчасне виведення її із зони дії терористичних угруповань. Образно кажучи, це усвідомлена реакція організму з метою збереження себе і своєї цілісності. Якщо цього не зробити, особистість може загубити контроль над власними емоціями, які викликані під дією терористичних впливів.

Отже, немає сумніву у тому, що розглянуті особливості, механізми і види психологічного захисту потребують визначення основних умов, прийомів його розвитку та вдосконалення.

Звісно, що в першу чергу слід звертати увагу на студентів як активних суб'єктів навчальної діяльності – особистостей на вищому рівні свідомості, цілісності, самостійності, спроможних навчатися психологічному захисту.

При цьому навчальна діяльність повинна характеризуватися інтенсивністю, адекватністю, системністю психічного віддзеркалення індивідуальних можливостей конкретного студента як особистості щодо набуття вмінь здійснювати надійний захист від терористичних проявів.

Досягнення цієї надто суттєвої вимоги можливо лише у межах однозначного розуміння всіма науково-педагогічними працівниками головного завдання – всебічної підготовки студентів як майбутніх фахівців до подолання прояву і наслідків тероризму.

У цих умовах важливе значення набуває формування професійно-психологічної готовності студентів до усунення факторів, що травмують їх психіку.

Зазначена готовність, на наш погляд, включає: мотиваційний компонент (стійке побудження до психологічного захисту); операційний компонент (здатність майбутнього фахівця відтворювати компенсуючі функції); емоційно-вольовий компонент (визначене почуття відповідальності за вміння саморегулювати свою поведінку при подоланні терористичних наслідків) та ін.

Необхідно добре зрозуміти, що психологічний захист не може бути фрагментарним процесом, а бути більш сприймаючим процесом щодо збереження власної гідності і надійності особистості від психічних, фізичних посягань на неї.

Розвиток психологічного захисту слід розглядати як цілеспрямований вплив на свідомість особистостей з метою пояснення як уникнути терористичних факторів, що травмують їх психіку, та розуміння того, що існують захисні механізми, які потрібно вміння побуджувати, тобто краще досягати бажаного результату посиленням мотивації до самозахисту.

Безпечну поведінку при дії терористичних проявів не можна формувати прийомами залякування: це може визвати лише додаткове почуття страху і загальне наростання психічної напруги. Краще звертати увагу на психічну саморегуляцію активності психофізіологічних систем (приведення у порядок). Саморегуляція носить індивідуальний характер у вигляді різних форм відображення дійсності: побудова у свідомості почуттєвих конкретних образів, уявлень, організуючих дій. Все це залежить від характеристики нервової системи, власних якостей і умінь організувати свою поведінку в умовах терористичних проявів.

Важливо також взяти до уваги інтелектуальний захист у вигляді раціоналізації (находження причин для прийнятних дій і думок у складних умовах), інтелектуалізації (тверді переконання щодо подолання перешкод на підставі чітких знань та вмінь, формування домінуючої «відповіді» на причини внутрішніх чи зовнішніх переживань).

Психологи рекомендують брати до уваги захисну адаптацію до особливих умов, яка направлена на попередження зашкоджуючої дії факторів. Наприклад, оптимізуюча адаптація наближує середовище до більш сприятливого, а захисна – мінімізує чи зменшує дію небезпечних факторів.

Таким чином, стисло викладені складові технології розвитку психологічного захисту спрямовані на підтримку її оптимального рівня та функціонального стану особистості в обстановці можливих терористичних проявів.

Висновки.

1.Цілеспрямовано організована система змістовної інформації про необхідний та надійний психологічний захист особистостей від дій та терористичних факторів, що травмують психіку, є основною частиною навчальної діяльності студентів в сучасних складних соціально-психологічних умовах.

2.Концептуальний підхід до визначення психологічного захисту особистостей дозволяє констатувати, що його розуміння та розвиток багато у чому обумовлений якісним змістом навчальної діяльності, яку ведуть науково-педагогічні працівники у вищому навчальному закладі, та індивідуально-психологічними можливостями самих студентів.

Література

1. Большая психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007. – 544с.
2. Прикладная психология. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 560с.
- 3.Ложкин Г.В., Повякель Н.И.. Практическая психология в системах «человек – техника»: Учеб. Пособие. –К.: МАУП, 2003. – 296с.
- 4.Зигмунд Фрейд. Толкование сновидений. –Киев, «Здоровье». 1991. – 383с.
5. Болотова А.К. Прикладная психология: учебник для вузов. –М.: Гардарики, 2006. – 382с.
- 6.Дьяченко М.И., Л.А. Кандыбович. Краткий психологический словарь. – Мн. «Хэлтон», 1998. – 399с.

UDK 316.644:177.72]:791.228(477)

Features of Ukrainian Cartoons as Means of Charity Installation Formation
(on the Example of Animated Series «Kotyhoroshko»)

S. G. Ianovska, R. L. Turenko, J. E. Ianovska, V. K. Manayenkova

In the article the peculiarities of Ukrainian cartoons as a means of installation on charity (on the example of the animated series "Kotyhoroshko") were defined. It was shown that the subjects have ambivalent attitude to charity. It was also found out the positive growth of settings on charity, which is reflected in the significant increase as compared to the factor of "Force" and "activity" concept of philanthropy and focus on altruism as the result of watching the cartoon, which can be explained by the viewer's identification himself with positive characters of the animated series "Kotyhoroshko" and psychological action of the cartoon.

Key words: installation on charity, Ukrainian cartoons "Kotyhoroshko", altruism.

У статті визначено особливості українських мультфільмів як засобів формування установки щодо благодійності (на прикладі мультсеріалу «Котигорошко»). Було показано, що досліджувані мають амбівалентне ставлення до благодійності. Визначено позитивне зростання установки щодо благодійності, що відображується в значущому підвищенні показників за фактором «Сили» та «Активності» поняття благодійності і орієнтація на альтруїзм в результаті перегляду мультфільму, що може бути пояснено ідентифікацією глядача з позитивними героями мультсеріалу «Котигорошко» та психологічною дією мультфільму.

Ключові слова: установка щодо благодійності, український мультсеріал «Котигорошко», альтруїзм.

В статье определены особенности украинских мультфильмов как средства формирования установки на благотворительность (на примере мультсериала «Котигорошко»). Было показано, что испытуемые имеют амбивалентное отношение к благотворительности. Определен положительный рост установки на благотворительность, который проявляется в значимом повышении показателей по факторам «Силы» и «Активности» понятия благотворительности и ориентации на альтруизм после просмотра мультфильма. Такое изменение показателей может быть объяснено идентификацией зрителя с положительными героями мультсериала «Котигорошко» и психологическим воздействием мультфильма.

Ключевые слова: установка на благотворительность, украинский мультсериал «Котигорошко», альтруизм.

What makes people sensitive to the needs of the others? When do we think over the question of helping to those in need and the poor? How are ideas about charity formed and what factors influence the formation of positive relation to charity activities? All these questions are very relevant for our time, as the number of people who need help is growing, and willingness to help to those in need does not develop at the same rate.

The pursuit of charity activities is being formed in a human since childhood and throughout his life. However, people can grow in conditions that do not favour the development of charity. Education developing in human desire for charity and humanity is one of the most important tasks of culture. Now there are many works of contemporary researchers, reflecting the impact of arts and culture on different characteristics of an individual, including the moral and ethical. Yanovsky M. I. Ivanova I. D. [3, 7] studied the effect of the animated series «The Simpsons» on the development of moral principles in a viewer and his willingness to help the others. P. Rot studied genre of cinema modification as a force that affects the formation of moral and ethical attitudes in a viewer. Joseph and Podhuryetski studied the formation of moral principles in the context of contemporary culture. However, very few studies are devoted to the influence of cartoons on the formation of moral and ethical attitudes in personality of its readiness to charity.

As animation, especially Ukrainian, is quite a young film industry, we believe it requires further study how cartoons affect the formation of personal spectator qualities and whether they make them sensitive to the needs of the others, ready to charities.

The aim of the research is the determining of characteristics in Ukrainian cartoons as means of charity installation (on the example of animated series «Kotyhoroshko»).

There were used the following methods and techniques: semantic differential method of Ch.Osgud; method of content analysis; methods of social attitudes identification aimed to «altruism-egoism» and «process-outcome» Potyemkina O.F. methods of mathematical statistics (correlation and comparative analysis of the criterion Spearman and Uilkoksona).

60 students aged from 17 to 25, enrolled in different educational areas, including 24 boys and 36 girls took part in the study. All respondents have incomplete higher education and enrolled at Kharkiv V. N. Karazin National University and live in Kharkiv. Students have a complete family and are not married.

Currently, there are quite a big number of different interpretations of charity. Today, the concept of «charity» is understood as donations, sponsorship, philanthropy, social responsibility, social investment,

and even, for the most part private-public partnership. Charity («do good») - providing generous (free or at preferential terms) to help those who need it [5].

In the Ukrainian dictionary charity is understood as providing of material assistance to individuals, support to the poor, orphans [6]. In the large encyclopaedia you can find explanations of charity as giving material assistance to those in need as well as organizations [2]. Charity may also be aimed at the promotion and development of any socially significant forms of activity (e.g. environmental protection, protection of cultural monuments, etc.)

Another area of the research on charity is related to the personality traits that promote participation in charitable activities. In this way, charity is a means of expression of altruism. Altruism - a personality trait, based on the predominance of the interests of others above their own and unselfish service [1]. Altruism is an expression of solidarity with other people. It is based on kindness. It is this quality that determines altruists, as someone who genuinely cares for all living things around him and cares for nature are selfless, compassionate and ready to help.

Therefore we can say that charity is a means of expressing of altruistic person who takes part in socially significant activities aimed at material aid and support to the poor, those in need and all who expect it. Installation for charity is being formed throughout life and the importance in this process is made by different forms of art. Art, as a specific system of values and forms of influence, affects not only individuals, but also interpersonal relations and social relations in general. In art, there is a huge humanistic potential created by mankind for a long history.

Animated film (as a form of art) isn't accidentally favorite for people of all ages. Bright, entertaining, figurative, on the one hand, and simple, unobtrusive, available on the other, cartoons, close on their developmental and educational opportunities to a tale, game, alive human communication. Animated film characters exhibit a variety of ways of interacting with the environment. They form primary notions of good and evil, standards of good and bad behavior. Comparing yourself with favorite characters you get opportunity to learn to perceive yourselves positively to cope with their fears and difficulties to be respectful to others. Events occurring in a cartoon, can raise awareness, develop thinking and imagination, form outlook. Thus, a cartoon - is an effective means of influencing the person change his behavior and certain personal qualities formation.

The significance of cultural functions of cartoons in shaping moral consciousness of personality was widely discussed by scientists in 1960 -1980, the XX century. Some aspects of these discussions are reflected in empirical studies conducted under the direction of Ossowski in Ukraine and Boris Grushin in Russia [4] They investigated the influence of cartoon features to the behavior of the audience. In particular, it was found that the impact of animated production on the development of moral consciousness is focused on the mechanisms of reinforcement, modeling, inhibition and conditionality [4]. These mechanisms mainly influence the development of a personality value. Values, which a viewer is following through a cartoon are supported more than all the others.

Animation art, better than others, imitates life situations, life process, and therefore immerses the viewer into playable animated «living» world. If physically a viewer is in front of the screen, then psychologically - he is inside the animated «world.» Thus cartoon does not only provide samples for the observation and imitation, but the experience of «living» environments. This means that it can be interpreted as a specific structured «psychological space» into which, while watching a cartoon, a viewer is drawn. This means that everything that happens in «psychological space» creates certain personality traits and human settings, including the installation for charity, altruism and good deeds.

The research was conducted in three stages. At the first stage of the study control and experimental groups participated in preliminary testing using research methods. At the second stage the studied experimental groups were watching cartoon series «Kotyhoroshko» and were tested again. The third stage (one month after watching cartoons) the studied of the two groups performed the task of research methods.

Let us consider the animated series «Kotyhoroshko», that quite successfully combines the irony of the life way and its Ukrainian propaganda. Characters are divided in general into two main groups: Kotyhoroshko and his friends (Krutyvus, Vernydub, Vernygora and hoopoe bird) and their antagonists (Budya ogre, goblin, chortivka hell and the devil Hmyrya). Conflicts in different cartoon series occur as a result of the polarization of the two groups, which are characterized by the following contradictory qualities:

- 1) the simple and good, selfless friends - on the one hand;
- 2) cunning, wicked, hypocritical and devious characters - on the other.

In the role of Kotyhoroshko's antagonists and friends in different series act different characters, but their performance data as a whole remain unchanged. Kotyhoroshko is one of the images of the winner in the disaster, illness and hardship. The image Kotyhoroshko embodies such traits as Bogatyrskaja strength, resistance to fight against the enemy, loyalty, intelligence, selflessness. Vernygora: a fairytale giant with incredible force who turns the mountains. Krutyvus – can get aside water in a river with the help of curling his fabulous mustache. Vernydub - a prototype of the Cossack, which is subject to control trees, and make the very image of tall oak. Lapwing is a talkative bird that acts as an author of stories for each series. In the cartoon it is depicted as kind and talkative parrot.

Table 1

These frequency distribution of the content analysis of the animated series «Kotyhoroshko» as the results of peer review

Total	Average	Indicators
Optimism	33	4,7
Pesimism	13	1,9
Openness	21	3
Humor	12	1,7
Reflections	12	1,7
Helping people	79	11,3
Helping friends	84	12
Courage	73	10,4
Kindness	67	9,5
Altruism	52	7,4

All features that are inherent to the heroes can be defined in each series due to actions, conversations and thoughts of the characters. At the beginning of each series there is the song-sounding introduction, where the basic idea is the unity of Kotyhoroshko and his friends, so that they overcome all hardships and get out of bad situations, «... we are Kotyhoroshko's friends and it is high time for us to start the way. Dragons and witches and devils are afraid of us, we are friends - we can not be beaten by anyone». Each series shows the problem for the solution of which the main characters are taken. They do this willingly and do not ask for their work any remuneration that making charitable deeds for the welfare of others.

As a result of the cartoon content analysis, we have identified the following categories which describe the personality of the characters and their actions (see Table. 1).

The main categories that describe heroes action are: help people, help friends, manifestation of courage and kindness, altruism. These characteristics, in our opinion, may influence the altruistic and charitable facilities of a viewer.

The results of the questionnaire method was determined as follows: the majority of charities surveyed have a great opportunity to help others, it is important and necessary for a society, but people are not sure of its effectiveness, because they have doubts about the cost of funds raised for the purpose. Most charity is in the form of volunteer help or personal belongings. Due to lack of funds, many remain aloof of such activities. Imperfect legal framework that regulates charitable activities as an obstacle for engage getting in charity. To increase the participation of people activity in various charity projects we need to provide more information on the activities and spent money to improve the legislative framework and make the appropriate advertising. It is important for children to form willingness to charity since childhood.

The results obtained by the method of semantic differential of Ch.Osgud at different stages of the study are presented in tables 2 and 3.

Table 2

Method of average data for Semantic Differential at different stages of research in the experimental group

	Strength	Evaluation	Activity
The first phase	4,7	2,7	0,9
The third phase	5,3	4,2	2,6

The figures in all three factors significantly increased in the experimental group after watching cartoon, in the control group there were no such changes, which suggests that the review of the cartoon may be a factor that influences the dynamics of the parameters studied.

Table 3

Method of average data for Semantic Differential at different stages of research in the control group

	Strength	Evaluation	Activity
The first phase	4,3	2,2	0,8
The third phase	4,4	2,1	0,9

The analysis of experimental data on the scales of «altruism» and «selfishness» defined significant increase in terms of «altruism» after watching the cartoon. The data are presented in Table 4. In the control group, no significant changes were identified (Table 5).

Table 4

Average indicators of social and psychological attitudes directed to the «altruism-egoism» «process-outcome» in the experimental group

	«Altruism»	«Egoism»	«Process»	«Result»
Step 1	5,3	3,8	6,2	5,8
Step 3	6	3,6	6,1	6,1

Table 5

Average indicators of social and psychological attitudes directed the «altruism-egoism» «process-outcome» in the control group

	«Altruism»	«Egoism»	«Process»	«Result»
Step 1	5,1	4	6,8	6,1
Step 3	5,3	4	6,9	6

As the result of the correlation analysis data on Spearman criteria we found meaningful connections that are presented in Table 6.

Table 6

The results of correlation analysis data on Spearman criterion

Factors	Correlation coefficient	Significance correlation level
The factor « Strength 3» - factor «Altruism 3	0,399	< 0,05
The factor « Activity 1» - factor «Egoism1»	-0,399	< 0,05

It is established that there is a significant link between the factors «Assessment» of the concept of «charity» and «altruism» at the third stage. This indicates that the higher the respondents assess the concept of charity and the more important is the meaning for them in the society, the higher is the level of social and psychological settings for «Altruism» found in them.

As a result of comparative analysis F. Wilcoxon (see. Table 7) there were found significant differences in factors «activity» at the first and third stage. There are also significant differences for the factor «Altruism» at the first and third stage, which also indicates the presence of dynamic changes on this index.

Table 7

The comparative analysis results at phases 1 and 3 in the experimental group (Uilkokson criterion)

Factors	Average rank	Level of significance
The factor «Activity»	9,40 13,90	0,002
The factor «Altruism»	2,00 8,00	0,000

There were compared the studied characteristics between the control and experimental groups and it was determined that there were significant differences on factors «Activity», «Altruism» and « Evaluation» at the third stage of the study. (Table 8) In the experimental group compared with the control data the rates are significantly higher on factors «Activity», «Altruism», «Evaluation».

Table 8

The comparative analysis results of the 3 stage in the experimental and control groups (on Uilkokson criterion)

Factors	Average rank	Level of significance
The factor «Activity»	8,40 13,90	0,001
The factor «Altruism»	3,00 8,00	0,03

The study can draw the following conclusions. In the study of students groups there were identified ambivalent attitude to charity. So the most of the surveyed are positive about the charity, characterize it as good and the ability to sacrifice, ready to make efforts in order to make everyone deal with the charity. The others do not consider charity as an important factor in the development of society and do not give it the proper value.

The subjects have experience in charitable activities, they have done it one or more times in the form of volunteer help or personal belongings, and the main reasons that prevent to make charity are the lack of funds and imperfect legal framework regulating charities. Most of the subjects note as important charity formation since childhood.

There was shown the positive growth settings on charity, which in result in increase of indicators for factor «Force» and «activity» of the concept of charity and orientation for altruism as a result of watching the cartoon, which can be explained by identifying the viewer with positive characters of the animated series «Kotyhорoshko» and psychological action of the cartoon which is due to reflection of the environment in which the audience is «living» certain life situations, which promotes the installation on charity.

Literatura

1. Apresjan R. G. Filantropija: milostinja ili social'naja inzhenerija. Obshhestvennye nauki i sovremennost'. / Apresjan R. G. 1998. - 51–60с.
2. Velikij enciklopedichnij slovník / red. A. M. Prohorov - 2000 r.
3. Ivanova I.D. Vlijanie mnogoserijnyh mul'tiplikacionnyh fil'mov na moral'nye ustanovki podrostkov / Ivanova I.D. – Doneck, 2011. – 98 s
4. Il'in E.P. Psihologija pomoshhi. Al'truizm, jegoizm, jempatija. / E.P. Il'in. – SPb.: Piter, 2013. – 304 s.
5. Kry's'ko V.G. Slovar'-spravochnik po social'noj psihologii / V.G.Kry's'ko. – SPb.: Piter, 2003.
6. Slovník ukraїns'koї movi: v 11 tomah. / avt.-uklad. Ivan Bilodid — Tom 1, 1970. — S. 192
7. Yanovskij M.I. Vozdejstvie mul'tiplikacionnogo seriala "Simpsony" na moral'nye ustanovki podrostkov / M. I. Yanovskij // Nauka i osvita. - 2013. - № 1-2. - S. 107-112.

Література

1. Апресян Р. Г. Филантропия: милостиня или социальная инженерия. Общественные науки и современность. / Апресян Р. Г. 1998. - 51–60с.
2. Великий енциклопедичний словник / ред. А. М. Прохоров - 2000 р.
3. Иванова И.Д. Влияние многосерийных мультипликационных фильмов на моральные установки подростков / Иванова И.Д. – Донецк, 2011. – 98 с
4. Ильин, Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
5. Крысько В.Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В.Г.Крысько. – СПб.: Питер, 2003.
6. Словник української мови: в 11 томах. / авт.-уклад. Іван Білодід — Том 1, 1970. — С. 192
7. Яновский М.И. Воздействие мультипликационного сериала «Симпсоны» на моральные установки подростков / М. И. Яновский // Наука і освіта. - 2013. - № 1-2. - С. 107-112.

УДК 159.943.8

Аналіз досліджень внутрішніх предикторів стрес-долаючої поведінки

Н. Ярош
ninayarosh@yandex.ru

В статті розглядається питання вивчення особистісних чинників, що впливають на стрес-долаючу поведінку людини. Проаналізовані дослідження, в яких вивчається вплив таких предикторів як рівень інтелектуального розвитку, когнітивний стиль, темперамент, рівень тривожності, локус-контролю та Я-концепція. Виявлено особливості впливу кожного фактору на копінг-поведінку особистості. На основі проведеного теоретичного аналізу виділено перспективи для подальшого дослідження.

Ключові слова: стрес, стрес-долаюча поведінка, копінг- стратегія, кризова ситуація, когнітивний стиль, інтелект, темперамент, тривожність, локус-контролю, Я-концепція

Анализисследованийвнутреннихпредикторовсовладающегоповедения

В данной статье рассматривается вопрос изучения внутренних факторов личности, которые влияют на совладающее поведение. Проанализированы исследования, в которых изучаются такие предикторы как уровень интеллектуального развития, когнитивный стиль, темперамент, уровень тревожности, локус-контроля и Я-концепция. Выделен характер влияния каждого фактора на копинг-поведение личности. На основании проведенного теоретического анализа выделены перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: стресс, совладающееповедение, копинг-стратегия, кризиснаяситуация, когнитивный стиль, интеллект, темперамент, тревожность, локус-контроля, Я-концепция.

The analysis of researches of the internal predictors of coping behavior

The article deals with personal factors of coping behavior. It tells in detail about nature of factors influence which has already been previously studied. The text gives valuable information about factors such as intelligence, cognitive style, temperament, anxiety, locus of control and self-concept. The perspectives for future researches are formulated here.

Key words: stress, coping behavior, coping strategies, crisis, cognitive style, intelligence, temperament, anxiety, locus of control, self-concept.

Постановка проблеми. Однією з досить актуальних тем у сучасному психологічному просторі є питання стрес-долаючої поведінки або копіngu. Постійно діюча атмосфера стресів, у якій живе особистість, вимагає від неї ефективної психологічної відповіді. Останнім часом набирає популярності ресурсний підхід у вивченні стрес-долаючої поведінки. В рамках даного підходу розглядається широкий спектр різноманітних зовнішніх і внутрішніх ресурсів. У якості зовнішніх ресурсів виступають достатні матеріальні можливості, наявність соціальної підтримки, рівень освіти, а також спосіб життя. До внутрішніх ресурсів зазвичай відносять особистісні конструкти, що допомагають індивіду справлятися з погрожуючими обставинами та полегшують адаптацію.[9] До ресурсів особистості, що визначають вибір продуктивних стратегій, на думку дослідників, відноситься адекватна «Я- концепція», позитивна самооцінка, енергетичний ресурс, що включає в себе витривалість та характеристики темпераменту, інтелект, креативність, а також локус-контроль особистості [14]. Однак, на сьогодні існує певний дефіцит досліджень, що направлені на вивчення внутрішніх предикторів стрес-долаючої поведінки.

На думку Е. Frydenberg сенс процесу долаючої поведінки можна уявити за допомогою формули: Стрес-долання = Особистість: індивідуальні характеристики + Ситуація + Сприйняття та когнітивна оцінка: ситуації, власних можливостей та ефективність дій. Тому найбільш продуктивний підхід повинен включати в себе рівні інтеграції психічних процесів, психологічних та соціально-психологічних якостей і властивостей особистості, тобто необхідне цілісне осмислення та аналіз факторів, що детермінують продуктивну стрес-долаючу поведінку [17].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зарубіжній психології дослідження поведінки, направленої на подолання стресу розпочалось із введення поняття «coping» L.Murphy(1962). Це поняття розширювалось та уточнювалось у дослідженнях численної кількості вчених (R. Lazarus; H. Thomaе; S .Folkman; R. Moos, J. Schaefer; E. Heim; S. Hobfoll; N. Endler, Dj. Parker; L. Pearlin, C. Schooler; B. Carpenter, E. Frydenberg та ін.).

У радянській та вітчизняній психології вивчення проблематики стрес-долаючої поведінки почалось з 1990-х років. Тим не менш, існує низка фундаментальних досліджень на цю тему (Л. Анциферова, Л. Дика, А Махнач, С. Нартова-Бочавер, К. Муздибаєв, Т. Крюкова, І Малкіна-Пих, В. Грановська, І Нікольська, Н. Сирота, В. Ялтонський, А. Лібін, Є. Лібіна та ін.). Саме у цих доробках було започатковано розгляд проблематики ресурсів копіngu. У роботах авторів аналізується внутрішній ресурс особистості, до якого вона звертається у стресових ситуаціях, а саме до таких як: когнітивний стиль (С. Хазова), інтелект (А. Алексопольський), темперамент (А. Buss, R. Plomin, Т. Hauser, М. Bowlds), рівень тривожності (І. Борисова, А. Зюзя, І. Мезенцева), локус-контролю (С. Яковлева), Я-концепція (В. Голованевська).

Мета статті. Теоретичний аналіз проблеми стрес-долаючої поведінки показав, що у літературі існує певний дефіцит досліджень, що направлені на вивчення внутрішніх предикторів даного

психологічного феномену. У цій статті маємо на меті на основі аналізу результатів наявних наукових пошуків виділити основні особистісні чинники, що впливають на поведінку людини у стресовій ситуації, а також окреслити перспективи для подальшого дослідження.

Результати теоретичного аналізу проблеми.

Терміни «копінг» і «долаюча поведінка» у вітчизняній літературі часто використовуються як синоніми. У той же час, більшість авторів розрізняють механізми копінг-поведінки та психологічного захисту особистості, позаяк останній здійснюється неусвідомлено. Т. Крюкова зазначає, що «на відміну від психологічного захисту копінг-поведінка - це усвідомлена стратегія дій, спрямована на усунення загрози, перешкоди, що допомагає людині краще пристосуватися до вимог ситуації і допомагає перетворити її у відповідність зі своїми намірами, або витримати, витерпіти ті обставини, змінити які людина не може» [7, с. 22]. З іншого боку, низка дослідників об'єднують поняття подолання і захисту, наприклад, Л. Анциферова., Т. Корнілова, R. Lazarus, S. Folkman.

Сенс копінгу полягає в тому, щоб людина або повністю змогла подолати життєві труднощі, або зменшила їх негативний вплив на власний організм. Тому долаюча поведінка - це «цілеспрямована соціальна поведінка, що дозволяє суб'єкту впоратися з важкою життєвою ситуацією (або стресором) способами, що є адекватними особистісним особливостям і ситуації, - через усвідомлені стратегії дій» [1, с. 93].

Долаюча поведінка має власну динаміку та може трансформуватися відповідно до змін і вимог ситуації до людини. Також можуть відбуватися зміни долаючої поведінки у зв'язку зі змінами особистості у стресовій ситуації. Посилення та регуляція копінгу можливі завдяки здатності особистості до навчання навичок подолання стресу.

Варто зазначити, що копінг завжди включає в себе когнітивну оцінку, що несе в собі певні інтелектуальні дії, а саме, роздуми про проблему, аналіз та міркування способів її вирішення, пошук нової інформації. Все це дозволяє особистості передбачувати можливі труднощі та збільшувати власні ресурси та шанси на успіх. Когнітивна оцінка стосується не лише ситуації, але й «самого себе», тобто вона включає в себе і процес рефлексії, що дозволяє критично осмислювати власну поведінку в тих або інших ситуаціях, вносити зміни згідно умов, що змінюються, прогнозувати можливий результат подій.

В різних дослідженнях зафіксовані нечисленні зв'язки психометричного інтелекту з вибором копінг-стратегії. Аналіз дослідження А. Алексапольського показує, що долаюча поведінка продуктивних в інтелектуальному плані людей є більш гнучкою та варіативною. Вони не намагаються уникати проблем або використовувати соціальне відволікання, вони не бояться брати на себе відповідальність. Інтелектуально-продуктивні люди та особистості, що знаходяться на більш високому рівні інтелектуального розвитку, використовують більш широкий спектр стратегій долаючої поведінки і рідше не справляються з труднощами.

Чим рефлексивніша особистість, тим менше вірогідність, що у стресових ситуаціях вона буде обирати неконструктивні копінг-стратегії. Це пов'язано з тим, що імпульсивні особи приймають рішення на недостатній інформаційній основі, тоді як рефлексивні особистості схильні приймати рішення з урахуванням максимально повної інформації про те, що трапилось [10,11].

Не менш важливим є такий інтелектуальний ресурс як когнітивний стиль особистості, що являє собою індивідуальні способи сприйняття, оцінки та інтерпретації оточуючої дійсності.

Дослідження С. Хазової про вплив когнітивно-стильових характеристик пізнавальної сфери на вибір стратегій подолання стресу показує те, що когнітивні стилі полезалежність/полenezалежність та рефлексивність/імпульсивність чинять безпосередній вплив. При чому полезалежні та імпульсивні частіше обирають стратегії, пов'язані зі зниженням емоційної напруги за рахунок відволікання, надії на чудо, а також прямого ігнорування проблеми. Полenezалежні та рефлексивні люди більш самостійні та ефективні у подоланні життєвих труднощів.

Тим не менш, отримані різними дослідниками дані не завжди корелюють між собою, а інколи навіть протирічають одні одним. Суттєву роль тут відіграє складність феноменів, що вивчаються. Тому статистичні процедури, що використовуються вченими, не дають достатньо достовірний прогноз щодо впливу когнітивних факторів на вибір стратегії подолання стресу (в різних дослідженнях точність прогнозу коливається від 12 до 40%). Отже, роль когнітивних стилів у процесі подолання життєвих труднощів потребує подальшого аналізу та уточнення. [11]

Серед індивідуальних особливостей особистості, які добре характеризують поведінку людини, її діяльність та спілкування, особливе місце належить темпераменту. Вважається, що найбільш яскраво виражається роль темпераменту в тих ситуаціях, де спостерігається високий рівень нейропсихологічного напруження, тобто стрес. Проте не стільки сам тип темпераменту, а скільки його складові екстраверсія-інтроверсія та нейротизм (емоційна стабільність-лабільність) визначають поведінку людини у складних життєвих ситуаціях. Причому вплив нейротизму виявляється досить значущим, що дозволяє віднести цю властивість до пре дикторів долаючої поведінки у ранньому юнацькому віці [12].

A. Buss та R. Plomin вважають, що такі основні характеристики особистості як емоційність, енергійність, комунікабельність, що є притаманними людині ще у ранньому віці, можуть грати важливу роль у зменшенні впливу стресу на особистість. Т. Hauser та M. Bowlds доводять, що темперамент впливає на вибір стратегії подолання стресової ситуації [13].

Наступний фактор впливу на стрес-долаючу поведінку, що вивчається дослідниками у літературі – рівень тривожності. Варто зазначити, що певний рівень тривожності - природна й обов'язкова осо-

бливість активної діяльності особистості. У кожної людини існує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності - це так звана корисна тривожність. Оцінка людиною свого стану в цьому відношенні є для неї істотним компонентом самоконтролю і самовиховання. Однак, підвищений рівень тривожності є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості. Прояви тривожності в різних ситуаціях неоднакові. В одних випадках люди схильні вести себе тривожно завжди і скрізь, в інших – вони виявляють свою тривожність лише час від часу, залежно від обставин, що складаються [3].

У психологічному словнику термін «тривожність» визначається як індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини до частих і інтенсивних переживань стану тривоги, а також в низькому порозі його виникнення. Розглядається як особистісне утворення та/або як властивість темпераменту, зумовлене слабкістю нервових процесів [18].

У результаті проведеного дослідження І. Борисовою, А. Зюзею, І. Мезенцевою щодо вивчення долаючої поведінки особистостей з різними рівнями тривожності було виявлено вплив рівня тривожності на вибір копінгу. Високотривожні люди частіше використовують ігнорування та втечу від вирішення проблеми як стратегії подолання стресу. Автори роблять висновок, що чим вище рівень тривожності, тим більше особистість використовує непродуктивні копінги. Таким особам також притаманним є використання емоційно-орієнтованого копінгу. [2]

На думку дослідників, на характер копінгу впливає така особистісна характеристика як локус-контролю. Локус-контролю – це особистісна характеристика, що відображає схильність індивіда виявляти відповідальність за події, що відбуваються у житті, і за результати власної діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус-контролю), або ж власним здібностям та зусиллям (інтернальний локус-контролю) [15]

Частіш за все у психологічній літературі локус-контролю особистості розглядається в якості предиктора ефективних форм поведінки особистості, а саме копінг-поведінки.[8] Передбачається, що локус-контролю впливає на формування індивідуального стилю долаючої поведінки. Упевнені в можливості контролювати негативні обставини, інтернали сприймають стресові ситуації як можливість випробувати власні сили. Екстернали не вважають себе відповідальними за власні дії та воліють покірно переносити труднощі, не намагаючись їх змінити.

В ході дослідження С.А. Яковлевої встановлено, що екстернальний локус контролю орієнтує особистість на вибір непродуктивних копінг-стратегій. Інтернальний локус сприяє вибору копінг-стилю з переважанням продуктивних стратегій подолання стресу, що сприяє успішній соціалізації та адаптації особистості. Автор робить висновок, що локус-контролю може виступати у якості фактора детермінації долаючої поведінки. [16]

З усіх внутрішніх ресурсів особистості варто також виділити вплив Я-концепції на стрес-долаючу поведінку особистості. Я-концепція у психологічному просторі визначається як система уявлень індивіда про самого себе. Ці уявлення про самого себе частіш за все усвідомлені, їм притаманна відносна стійкість. Ця концепція – це результат пізнання і оцінки самого себе крізь окремі образи себе в умовах різноманітних реальних та фантастичних ситуацій, а також через думки інших людей та співвідношення себе з іншими. Я - концепція характеризується адекватністю або неадекватністю. [5]

Традиційно виділяють когнітивну, оціночну та поведінкову складові Я – концепції. Когнітивна складова – це уявлення індивіда про самого себе, набір характеристик, якими, як йому здається, він володіє. Оціночна – це те, як індивід оцінює ці характеристики, як до них ставиться. Поведінкова – це те, як людина в дійсності вчиняє [6].

На думку В. Голованевської, в якості ключових факторів тієї чи іншої стратегії подолання стресу виступають результати когнітивної оцінки, а саме Я-концепції як результату самокатегоризації та суб'єктивної оцінки важкості ситуації. Змістовне наповнення цих оцінок знаходиться у відповідності з обраною копінг-стратегією.

Роль Я-концепції як фактору вибору стратегії подолання стресу складається з вибору способу дії у важкій ситуації, що є адекватним власним властивостям та можливостям особистості. Конкретні компоненти Я-концепції, на думку В. Голованевської, а саме Я-Ідеальне та Я-у скрутній ситуації, не визначають бажаної стратегії, а дозволяють більш повно проаналізувати обраний тип копінг-стратегії через співвідношення з ситуативними факторами. [4]

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, стислий аналіз літератури щодо питання внутрішніх предикторів стрес-долаючої поведінки дає змогу зробити висновок, що долаюча поведінка реалізується через використання різноманітних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості та середовища. На вибір способів додання впливають, в першу чергу, індивідуально-психологічні особливості: когнітивний стиль, темперамент, рівень тривожності, властивості локусу-контролю, характер Я-концепції. Усі ці характеристики, що зазначені у статті впливають та характеризують тип мислення особистості у стресовій ситуації, що дає нам підстави для дослідження його впливу на стрес-долаючу поведінку. Частіше за все мислення людини носить патогенний характер для здоров'я. Така проблема робить актуальним подальше дослідження досить нового концепту у психології як «саногенне мислення», що виражається у вмінні об'єктивно бачити та об'єктивно розуміти себе, свої емоції, свої думки та проблеми, та дає можливість обирати правильні програми поведінки.

Література

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова. // Психологический журнал. – 1994. – №1.
2. Борисова И. В. Особенности совладающего поведения студентов факультета физической культуры с различными уровнями тревожности / И. В. Борисова, А. А. Зюзя, И. А. Мезенцева, Л. П. Петухова. // Ученые записки университета Лесгафта. – 2011. – №10.
3. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. - М.: Изд-во МГУ, 1976г. – 173 с.
4. Голованевская В. И. Характеристики Я-концепции и предпочтение стратегий совладающего поведения / В. И. Голованевская. // Вестник Московского университета. Сер.14. Психология. – 2003. – №4. – С. 30–36.
5. Бёрнс Р. Б. Я-концепция и воспитание / Р. Б. Бёрнс. – Москва, 1989. – 169 с.
6. Бёрнс Р. Б. Что такое Я-концепция // Р.Б. Бёрнс. Развитие Я-концепции и воспитание : пер. с англ. — М. : Прогресс, 1986. — С. 30-66.
7. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения / Т. Л. Крюкова. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, Студия оперативной полиграфии «Авантитул», 2004.
8. Крюкова Т. Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы / Т. Л. Крюкова. – Кострома: Авантитул, 2007. – 60 с
9. Фонарёва Н. В. Психология совладающего поведения [Электронный ресурс] / Н. В. Фонарёва – Режим доступа до ресурсу: <http://festival.1september.ru/subjects/24/>.
10. Роль когнитивных факторов в совладании с жизненными трудностями / С. А.Хазова, А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюкова, Е. А. Сергиенко // Совладающее поведение: Современное состояние и перспективы / С. А.Хазова, А. Л. Журавлева, Т. Л. Крюкова, Е. А. Сергиенко. – Москва: Институт психологии РАН, 2008. – С. 274–289.
11. Хазова С. А. Исследование влияния когнитивно-стилевых характеристик познавательной сферы на выбор стратегий совладания [Электронный ресурс] / С. А. Хазова // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-vliyaniya-kognitivno-stilevyh-harakteristik-poznavatelnoy-sfery-na-vybor-strategiy-sovladaniya>.
12. Хазова С. А. Темперамент в трудных жизненных ситуациях / С. А. Хазова, Т. Л. Крюкова // Психология и практика: Сборник научных статей / С. А. Хазова, Т. Л. Крюкова. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2006. – С. 32–43.
13. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Спб: Издательство «Питер», 2003. – 608 с.
14. Шкуратова И. П. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями / И. П. Шкуратова, Е. А. Анненкова. // Психология кризиса и кризисных состояний: материалы междунар. меж-дисц. симпозиума. – 2007. – №4. – С. 17–23.
15. Яковлева С. А. Локус-контроля как фактор риска и протекции делинквентного поведения старшеклассников / С. А. Яковлева // Теоретическая и прикладная психология: традиции и перспективы: материалы III Межрег. науч.-практ. конф. студентов (2009–2010 гг.) / С. А. Яковлева. – Чита: Забайкал. гос. гум.-пед.ун-т, 2010. – С. 267–271.
16. Яковлева С. А. Особенности совладающего поведения старшеклассников с учётом локуса-контроля [Электронный ресурс] / С. А. Яковлева // Учёные записки ЗабГУ. Серия: Педагогика и психология №5. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sovladayuschego-povedeniya-starsheklassnikov-s-uchyotom-lokusa-kontrolya>.
17. Frydenberg E. Coping competencies / E. Frydenberg // Theory into Practice / E. Frydenberg., 2004. – (43; т. 1). – С. 14–22.
18. Словарь по психологии [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://vocabulary.ru/dictionary/30/word/trevozhnost>.

Literatura

1. Antsyiferova L. I. Lichnost v trudnyih zhiznennyih usloviyah: pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsiyi psihologicheskaya zaschita / L. I. Antsyiferova. // Psihologicheskij zhurnal. – 1994. – #1.
2. Borisova I. V. Osobennosti sovladayuschego povedeniya studentov fakulteta fizicheskoy kulturyi s razlichnyimi urovnyami trevozhnosti / I. V. Borisova, A. A. Zyuzuza, I. A. Mezentseva, L. P. Petuhova. // Uchenye zapiski universiteta Lesgafta. – 2011. – № 10.
3. Vilyunas V.K. Psihologiya emotsionalnyh yavleniy / V. K. Vilyunas. - M.: Izd-vo MGU, 1976g. – 173 s.
4. Golovanevskaya V. I. Harakteristiki Ya-kontseptsii i predpochtenie strategiy sovladayuschego povedeniya / V. I. Golovanevskaya. // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser.14. Psihologiya. – 2003. – №4. – S. 30–36.
5. Byornis R. B. Ya-kontseptsiya i vospitanie / R. B. Byornis. – Moskva, 1989. – 169 s.
6. Byornis R. B. Chto takoe Ya-kontseptsiya // R.B. Byornis. Razvitie Ya-kontseptsii i vospitanie :per. s angl. — M. :Progress, 1986. — S. 30-66.
7. Kryukova T. L. Psihologiya sovladayuschego povedeniya / T. L. Kryukova. – Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova, Studiya operativnoy poligrafii «Avantitul», 2004.
8. Kryukova T. L. Metody izucheniya sovladayuschego povedeniya: tri koping-shkaly / T. L. Kryukova. – Kostroma: Avantitul, 2007. – 60 s
9. Fonaryova N. V. Psihologiya sovladayuschego povedeniya [Elektronniy resurs] / N. V. Fonaryova – Rezhim dostupu do resursu: <http://festival.1september.ru/subjects/24/>.

10. Rol kognitivnykh faktorov v sovladaniy s zhiznennymi trudnostyami / S. A. Hazova, A. L. Zhuravleva, T. L. Kryukova, E. A. Sergienko // *Sovladayushee povedenie: sovremennoe sostoyanie i perspektivy* / S. A. Hazova, A. L. Zhuravleva, T. L. Kryukova, E. A. Sergienko. – Moskva: Institut psihologii RAN, 2008. – S. 274–289.
11. Hazova S. A. Issledovanie vliyaniya kognitivno-stilevykh karakteristik poznavatelnoy sfery na vybor strategiy sovladaniya [Elektronniy resurs] / S. A. Hazova // **Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova: Pedagogika. Psihologiya. Sotsialnaya rabota. Yuvenologiya. Sotsiokinetika.** – 2009. – Rezhim dostupu do resursu: <http://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-vliyaniya-kognitivno-stilevykh-karakteristik-poznavatelnoy-sfery-na-vybor-strategiy-sovladaniya>.
12. Hazova S. A. Temperament v trudnykh zhiznennykh situatsiyah / S. A. Hazova, T. L. Kryukova // **Psihologiya i praktika: Sbornik nauchnykh statey** / S. A. Hazova, T. L. Kryukova. – Kostroma: KGU im. N.A. Nekrasova, 2006. – S. 32–43.
13. Hell L. *Teorii lichnosti* / L. Hell, D. Zigler. – Spb: Izdatelstvo «Piter», 2003. – 608 s.
14. Shkuratova I. P. Lichnostnyie resursyi kak faktor sovladaniya s krizisnymi situatsiyami / I. P. Shkuratova, E. A. Annenkova. // *Psihologiya krizisa i krizisnykh sostoyaniy: materialyi mezhdunar. mezhdists. simpoziuma.* – 2007. – №4. – S. 17–23.
15. Yakovleva S. A. **Lokus-kontrolya kak faktor riska i proteksii delinkventnogo povedeniya starsheklassnikov** / S. A. Yakovleva // *Teoreticheskaya i prikladnaya psihologiya: traditsii i perspektivy: materialyi III Mezhhreg. nauch.-prakt. konf. studentov (2009–2010 gg.)* / S. A. Yakovleva. – Chita: Zabaykal. gos. gum.-ped.un-t, 2010. – S. 267–271.
16. Yakovleva S. A. **Osobennosti sovladayushego povedeniya starsheklassnikov s uchyotom lokusa-kontrolya** [Elektronniyresurs] / S. A. Yakovleva // *UchYonyiezapiskiZabGU. Seriya: Pedagogika i psihologiya* № 5. – 2012. – Rezhim dostupu do resursu: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sovladayushego-povedeniya-starsheklassnikov-s-uchyotom-lokusa-kontrolya>.
17. Frydenberg E. Coping competencies / E. Frydenberg // *Theory into Practice* / E. Frydenberg., 2004. – (43; t. 1). – S. 14–22.
18. Slovarpsihologii [Elektronniyresurs] – Rezhim dostupu do resursu: <http://vocabulary.ru/dictionary/30/word/trevozhnost>.

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

УДК 159.953+159.922.4

Феноменология памяти в произведениях С.А. Есенина
(к 120-летию со дня рождения поэта)Е.В.Заика
zaikae@ukr.net

На основе контент-анализа стихотворений и поэм С.А. Есенина вычленены и систематизированы различные феномены памяти, отраженные в его творчестве. Описаны механизмы появления его воспоминаний, охарактеризованы описанные им явления забывания, а также такие явления, как взаимовоспоминания людей друг о друге, поминание усопших, историческая память. Показано, что в стихах Есенина представлена богатая и разнообразная феноменология памяти, помогающая понять как творчество и личность поэта, так и историю развития представлений о памяти в художественной литературе.

Ключевые слова: С.А. Есенин, память, узнавание, воспоминание, ассоциация, забывание, народная память.

На основі контент-аналізу віршів та поем С.А. Єсенина відокремлені та систематизовані різні феномени пам'яті, відображені в його творчості. Описані механізми утворення його спогадів, охарактеризовані описані їм явища забування, а також такі явища, як взаємспогади людей одне про одного, спогади про покійного, історична пам'ять. Показано, що у віршах С.А. Єсенина представлена багата та різноманітна феноменологія пам'яті, що допомагає зрозуміти як творчість поета, так і історію розвитку уявлень про пам'ять в художній літературі.

Ключові слова: С.А. Єсенін, пам'ять, впізнавання, спогад, асоціація, сенсорні модальності, емоційна пам'ять, забування. Народна пам'ять.

Based on the content analysis of S.A. Yesenin's poems there were found out and systematized various phenomena of memory, reflected in his work. The mechanisms of the appearance of his recollections, he described the phenomenon characterized by forgetting, and such phenomena as co-recollections of people about each other, the remembrance of the dead, historical memory. It is shown that in Yesenin's poems there is presented a rich and various phenomenology of memory, which helps to understand the creativity and personality of the poet, and the history of ideas about the memory in fiction.

Key words: S. A. Yesenin, memory, learning, memories, associations, sensory modalities, emotional memory, forgetting, people's memory.

Постановка проблемы. Любой автор, независимо от своего желания, создавая литературное произведение неизбежно отражает в тексте своё мировосприятие, мировоззрение, тот опыт, на котором основывается понимание описываемых событий и персонажей. Такое отражение происходит даже тогда, когда автор рассказывает, казалось бы, о совсем другом и не ставит специальной цели отразить именно это содержание. Оно отражается и в отдельных фразах, и в структуре произведения как бы случайно, но при этом совершенно однозначно и отчётливо (подробное обоснование этого тезиса и конкретные примеры даны в работах М.М.Бахтина, А.Я.Гуревича и др., а также в нашей работе [2, С. 483-513])

В произведениях выдающегося российского поэта Сергея Александровича Есенина (1895 – 1925) также нашли широкое отражение его представления о человеческих ценностях, о любви, об истории его народа. Однако при этом остаётся недостаточно изученной выраженность в творчестве Есенина его представлений о различных психологических феноменах: эмоциях, воображении, памяти.

Обращение к творчеству именно Есенина важно потому, что он, с одной стороны, очень ёмко вплетал в себя и отразил эти представления в том виде, в котором они преобладали у простого народа средней полосы России (Рязанской и Московской области, в основном – крестьян) на рубеже 19-20 веков, а с другой стороны он их очень чётко выразил в своих произведениях и через них они проникают в мироощущение читателей и в той или иной степени формируют их представления об этих феноменах.

Цель статьи: с позиций современной научной психологии памяти на основе детального контент-анализа текстов Е. вычленив, проанализировать и систематизировать проявившиеся в его текстах неосознанные или мало осознаваемые представления о таком важном психологическом феномене, как память. При этом мы опирались на стихотворные произведения в том виде, в котором они запечатлены в издании [1]. Преимущества именно этого издания таковы: а) оно достаточно многотиражное; б) в нём лишь в самой минимальной степени имеется редакторская правка (в других она гораздо больше); в) в нём представлены лишь те произведения поэта, которые он сам хотел вынести на суд читателя, (в других включены и те стихи, которые автор почему-либо не собирался публиковать).

При этом мы оставляем в стороне от рассмотрения конкретное содержание его воспоминаний о детстве и юности (каких людей, какие предметы он вспоминает чаще и т.п.), а проанализируем только представленности в его текстах информации об общих закономерностях работы памяти: почему всплывают воспоминания, что такое забывание и каких видов оно бывает, какими свойствами обладает память вообще.

Изложение основного материала состоит из нескольких частей, соответствующих различным аспектам проявления в его текстах представлений поэта о феноменах памяти:

- 1) Источники и механизмы появления воспоминаний.
- 2) Феномен забывания.
- 3) Другие феномены памяти.

1. Источники и механизмы появления воспоминаний.

В произведениях Есенина имеют место три основных источника воспоминаний, точнее, актуализации сохраняемого в памяти материала. Это: 1) Узнавание хорошо знакомого, привычного при повторном его восприятии; 2) воспоминание по ассоциации и 3) «эндогенные» воспоминания (без всяких внешних источников, «всплывающие» изнутри. Рассмотрим каждый из этих источников.

Узнавание хорошо знакомого при его восприятии – это один из наиболее часто упоминаемых автором механизмов памяти. Его суть: воспринимая что-либо, человек это видит, или слышит не «просто», не непосредственно, а одновременно сличая воспринимаемое с теми образами, которые хранятся в памяти, и при этом параллельно с процессом восприятия разворачивается процесс его сравнения с содержанием памяти: это не изменилось, такое же, как и было; а вот это не только изменилось – раньше вместо этого было совсем другое, и оно подробно восстанавливается в памяти. Обычное восприятие здесь как бы сопряжено с процессами сравнения, воспринимаемого с содержимым памяти: узнаю – не узнаю; прежде – изменилось.

Это могут быть и отдельные образы, предметы, явления, и достаточно развёрнутые описания целой местности и цепочки ситуации. Вот примеры такого узнавания отдельных предметов:

*Ночлег, ночлег, мне издавна знакома.
Твоя попутная разымчивость в крови (с. 84)*
*Запели тесаные дроги,
Бегут равнины и кусты.
Опять часовни на дороге.
И поминальные кресты (с. 86)*
*Опять раскинулся узорно.
Над белым полем багрянец,
И заливаётся задорно.
Нижегородский бубенец (с. 94)*
*И небо и земля всё те же
Всё в те же воды я гляжусь (с. 173)*
*Эта улица мне знакома
И знаком этот низенький дом (с. 228)*

Нередко встречаются и более развёрнутые описания, но при этом отмечаются не только факты узнавания отдельных предметов, но описываются и различия. Здесь сканирование идёт на уровне не отдельных предметов, а целостных ситуаций:

*Здесь все так же, как было тогда,
Те же реки и те же стада.
Только ивы над красным бугром.
Обветшалым трясут подолом (с. 80)*
*Та собака давно околела,
Но в ту ж масть, что с отливом в синь,
С лаем ливисто ошалелым.
Меня встрел молодой ее сын.
Мать честная! И как же схожи! (с.286)*
*Я посетил родимые места,
Ту сельщину,
Где жил мальчишкой,
Где каланчой с березовою вышкой
Взметнулась колокольня без креста.
Как много изменилось там,
В их бедном неприглядном быте.
Какое множество открытий
За мною следовало по пятам.
Отцовский дом
Не мог я распознать;
Приметный клен уж под окном не машет,
И на крыльчке не сидит уж мать,
Кормя цыплят крупитчатой кашей.
Стара, должно быть, стала...
Да, стара.
Я с грустью озираюсь на окрестность:
Какая незнакомая мне местность! (с. 292)*
Я вновь вернулся в край осиротелый,

*В котором не был восемь лет.
Я никому здесь не знаком,
А те, что помнили, давно забыли.
И там, где был когда-то отчий дом,
Теперь лежит зола да слой дорожной пыли (с. 296)
Так мил моим вспыхнувшим взглядам
Состарившийся плетень (с. 375)*

Иногда поэт, хорошо узнавая виденное, отмечает, что ничего не изменилось – но зато изменилось его эмоциональное впечатление от этого: содержание – прежнее, а ощущение – уже иное.

*Опять передо мною голубое поле,
Качают лужи солнца рдяный лик.
Иные в сердце радости и боли (с. 84)
И знакомые взору просторы
Уж не так под лунной хороши (с. 287)*

Отметим, что такое «содружество» двух процессов: собственно восприятия и отчётливо фиксируемого сличения воспринимаемого с памятью – происходит почти исключительно лишь в сфере зрительного восприятия (целостные визуальные картины, отдельные визуальные детали типа «состарившийся»). В слуховом восприятии это встречается крайне редко и лишь в связи с доминирующими зрительными впечатлениями; в приведённых выше примерах это «бубенец» и, отчасти, «собачий лай».

Такое «содружество» обеспечивает человеку во-первых, ощущение стабильности мира (всё по-прежнему) – оно придаёт спокойствие, и во-вторых, более чёткое и панорамное восприятие нового (а вот это уже иные!) через отчётливое вписывание его в систему привычных образов, прочно сохраняемых памятью.

Ещё один механизм актуализации материала в памяти: воспоминание по ассоциации с каким-либо внешним предметом или явлением. Здесь воспринимаемый объект не узнаётся (или не столько узнаётся), как было в предыдущем случае, а актуализирует какие-то другие образы (которые почему-либо связаны с ним), и именно эти образы и составляют содержание воспоминания.

*Вот некоторые примеры:
Сегодня цветущая липа
Напомнила чувствам опять,
Как нежно тогда я сыпал
Цветы на кудрявую прядь. (с. 424)
Расправу за мятеж
Напоминают мне рыдающие тучи (с. 196)
Шаганэ ты моя, Шаганэ!
Там, на севере, девушка тоже,
На тебя она страшно похожа,
Может, думает обо мне... (с. 343)*

Иногда по ассоциации вспоминаются не предметы или ситуации, а прежде всего эмоции, активизируется эмоциональная память:

*Меня встрел молодой ее сын.
Мать честная! И как же схожи!
Снова выплыла боль души.
С этой болью я будто моложе (с. 286)
Рад послушать я песню былую,
Но не лай ты! Не лай! Не лай!
Хочешь, пес, я тебя поцелую
За пробуженный в сердце май? (с. 286)*

Очень сильным «ключом» к старым воспоминаниям является песня. Вот пример, как она может пробудить целый ворох различных воспоминаний:

*Ты запой мне ту песню, что прежде
Напевала нам старая мать...
Лишь немного глаза прикрою –
Вижу вновь дорогие черты...
Ты мне пой, ну а я припомню
И не буду забывчиво хмур:
Так приятно и так легко мне
Видеть мать и тоскующих кур (с. 458.)*

Обычно у Есенина «стимулом» (источником ассоциации) выступает или зрительный образ (липа, девушка, тучи) или слуховой (лай, песня), а «реакцией» (воспоминанием) – целый сложный набор впечатлений различной модальности, обычно с выраженным эмоциональным оттенком.

Наряду с описанными выше двумя модальностями памяти: узнаванием и ассоциированием; в стихах Есенина часто описывается и т.н. «эндогенное воспоминание» - совершающееся без всяких внешних толчков, «изнутри» человека. Обычно автор не указывает, не описывает, почему, зачем и

каким способом воспоминание возникло. Он акцентирует только результат, содержание восполненного, а процесс его разворачивания оставляет вне рассмотрения. Содержание вспомненного он вводит словами: припомнил, вспомнил, помню: было так...

Вот несколько примеров:

*Я вспомнил тебя, дорогую,
Моя одряхлевшая мать... (с. 398)
Вспомнил я деревенское детство,
Вспомнил я деревенскую синь (с. 228)
Припомнил я девушку в белом... (с. 385)
Я помню: она говорила... (с. 388)
Как вспомню – болит голова (с. 338)
Я вспоминаю то,
Что видел я в краю (с. 449)
Вспомнил я дедушку, вспомнил я бабку,
Вспомнил кладбищенский рыхлый снег (с. 465)*

Но иногда поэт достаточно отчётливо указывает на произвольный характер этих воспоминаний: они всплывают сами по себе, просто так, без усилий и желания человека:

*Снова выплыли годы из мрака.
И шумят, как ромашковый луг.
Мне припомнилась нынче собака,
Что была моей юности друг (с. 285)
Как глаза закрою,
Вижу...родительский дом (с. 228)
Тот образ во мне не угас...(с. 375)
Наяву ли, в бреду иль спросонок,
Только помню с далекого дня...(с. 457)*

Иногда автор указывает на некоторую произвольность, преднамеренное вызывание воспоминаний:

*Вспомнить, что ли, юность, ту, что пролетела? (с. 432)
Я слушаю, я в памяти смотрю... (с. 302)
Ловит память тонким клювом.
Первый снег и первопуток (с. 91)*

Иногда допускается, что воспоминания может разбудить другой человек – преднамеренно, или случайно, через отдалённую ассоциацию.

*Дорогая, шути, улыбайся,
Не буди только память во мне.
Про волнистую рожь при луне (с. 342)
Не буди того, что отмечталось,
Не волнуй того, что не сбылось... (с. 279)*

2. Феномен забывания

Немалое место в поэзии Есенина занимает и такой процесс памяти, как забывание. Перечислим основные значения, в которых автор употребляет слова «забыть», «не забыть». Это, прежде всего, народное, просторечное значение слова «забытый» - брошенный. Но поэт придаёт ему дополнительный оттенок: «нетронутый цивилизацией»:

*Слушают ракиты посвист ветряной...
Край ты мой забытый, край ты мой родной! (с. 43).*

Иногда Есенин употребляет его и в обыденном, традиционном значении: помнил, а потом перестал помнить, стёрлось из памяти. Это относится и к неживым предметам и явлениям (или к растениям):

*Низкий дом с голубыми ставнями,
Не забыть мне никогда (с. 289)
Каждый оставил Дом
С ивами над прудом,
Но не забыл о нем Песнь (с. 268)
Ах, эти вишни! Ты их не забыла? (с. 446)*

И к людям – в особенности к дорогим, любимым, любимым, которые существенно взаимоотнообразились друг в друге:

*Кем я жил – забыли про меня (с. 431)
И ты позабудешь мой милый,
С другою меня навсегда (с. 424)*

А также по отношению к героям, совершивших подвиг, или просто к ярким личностям, оставившим след в истории.

Так, о 26 бакинских комиссарах поэт пишет:

*Их могилы пескам Не занести.
Не забудет никто*

Их расстрел На 207-ой Версте. (с. 308)

Или о сподвижнике Пугачёва Хлопуше:

Ах, давно, знать, забыли в этой стране

Про отчаянного негодяя и жулика Хлопушу (с. 205)

Однако гораздо чаще поэт придаёт слову «забыть» смысл «отрешиться»: радикально отключиться от чего-либо, решительно подавить, заглушить в себе что-то. Часто речь идёт о чём-то отрицательном: о тревоге, горе, тоске, неприятных днях. Но иногда говорится и просто об отрешении – без уточнения, от чего конкретно. Вот некоторые примеры:

*Так забудь же про свою тревогу,
Не грусти так шибко обо мне (с. 279)*

*Позабыв людское горе,
Сплю на вырублях сучья.*

Я молюсь на алы зори,

Причащаюсь у ручья (с. 37)

И ты, как я, в печальной требе,

Забыв, кто друг тебе и враг,

О розовом тоскуешь небе

И голубиных облаках (с. 87)

Обратим внимание, что забывание о чём-то прежнем иногда переключает человека на что-то новое – приятное, красивое («алы зори»)или одухотворяет, возвышает (он причащается, или тянется душой к небу). Такие состояния обращённости для автора всегда приятны, а иногда и очень высоко ценимы и составляют естественную часть его жизни:

*И не нужно мне лучшей удачи,
Лишь забыться и слушать пургу,
Оттого что без этих чудачеств
Я прожить на земле не могу (с. 185)*

Часто автор указывает и средства, помогающие такому забыванию – отрешению. Это и острые впечатления от соприкосновения с буйством природных стихий:

*Ветры, ветры, о снежные ветры,
Заметите мою прошлую жизнь (с. 171)*

И музыка:

Гитара милая,

Звени, звени!

Сыграй, цыганка, что-нибудь такое,

Чтоб я забыл отравленные дни,

Не знавшие ни ласки, ни покоя (с. 301-303)

Это и приезд в другую страну, встреча новыми людьми, их рассказы об этой стране:

*Я давно ищу в судьбе покоя,
И хоть прошлой жизни не кляню,
Расскажи мне что-нибудь такое
Про твою веселую страну.
Заглуши в душе тоску тальянки,
Напои дыханьем свежих чар,
Чтобы я о дальней северянке
Не вздыхал, не думал, не скучал (с. 346)*

Забывать и себя, и свою грусть можно и пьянствуя в кабаках: «Забываясь в кабацком чаду» (с. 401), и предаваясь утехам с девицами легкого поведения: «В ласках знатных шлюх забывая грусть» (с. 260). Допускает поэт возможность такого забывания и преднамеренно, усилием воли:

*Коль сердце нежное твое. Устало,
Заставь его забыть и замолчать (с. 260)*

Иногда Есенин употребляет слово «забыть» в значении радикально измениться, стать совсем другим, решительно порвать с какими-то аспектами своего прошлого. Вот примеры такого словоупотребления: «Только я забыл, что я крестьянин» (с. 418) – т.е., совсем не тот, что раньше; или:

*Я б навеки забыл кабаки
И стихи бы писать забросил (с. 232)*

Автор отмечает и некоторые условия, средства, способствующие такому забыванию – изменению. Это вспыхнувшая любовь:

*Заметался пожар голубой,
Позабылись родимые дали.
В первый раз я запел про любовь,
В первый раз отрекаюсь скандалить (с. 232)*

А также резкое изменение образа жизни, перемена мест:

*Позабуду поэмы и книги,
Перекину за плечи суму (с. 185)*

А этот пример интересен тем, что здесь в равных долях присутствуют сразу три значения слова

забывания: обычное, «отрешиться» и «измениться»:

Все лето провел я в охоте.

Забыл ее имя и лик.

Обиду мою. На болоте.

Оплакал рыдальщик-кулик (с. 385)

Когда Есенин пишет о забывании в традиционном смысле, оно несёт в себе явно отрицательный оттенок: забыть – это плохо, а помнить это – хорошо. Когда же в смысле «отрешиться», или «радикально измениться» – то оттенок чаще положительный. «Отрешиться – значит избавиться от чего-то тягостного, неприятного, чем память перегружена, и тем самым восстановить эмоциональный баланс, стать жизнерадостным и даже возвышенным. А «радикально измениться» – значит оторваться от чего-то надоевшего, хотя и привычного и сделать прорыв к чему-то новому, неизвестному, предпринять попытку самоизменения. В обоих этих случаях забывание, по Есенину, выполняет конструктивные функции регуляции эмоциональных состояний и в процессе развития человека.

3. Другие феномены памяти

В этом разделе описаны такие феномены памяти, которые в творчестве Есенина встречаются лишь изредка, при этом не составляя сколько-нибудь развёрнутого, значительного и уж тем более доминирующего содержания. Но, поскольку они имеются (и даже встречаются по несколько раз), мы их всё же выделим. Это следующие феномены: его воспоминания о других и других о нём; воспоминания о мёртвых и их поминовения; историческая память; память, как универсальное явление.

Воспоминание поэта о других и других о нём. В предыдущих разделах приведено достаточно строк, свидетельствующих о том, что автор достаточно часто вспоминает и своих родных и своих любимых, и односельчан. Здесь же мы акцентируем внимание на том, что для него это очень значимо, и даже весьма приятно.

Так автор очень ценит и дорожит тем, что его кто-то помнит, кто-то вспоминает: «Памятью деревни я ль не дорожу?» (с. 421); «Я нежно чувствую твою любовь и память» (с. 331); «Ты не можешь памятью простыв, позабыть о ласковом уресе» (с. 353).

Всегда с большой симпатией он описывает ситуации, в которых, как он знает или хотя бы предполагает, его вспоминают:

Вы поните, вы все, конечно. Помните,

Как я стоял, приблизившись стене... (с. 324)

Или из письма матери он с удовольствием узнаёт, что она вспоминает о том, каким он был в детстве: «Ты был так кроток, так смиренен» (с. 329). Или представляет, как одна из девушек его сейчас вспоминает.

Воспоминание другого человека у поэта всегда сопряжено с добрыми посылками к нему:

Поэты Грузии!

Я ныне вспомнил вас.

Приятный вечер вам,

Хороший, добрый час! (с. 321)

И вспоминать о других, особенно о друзьях – это всегда приятно и для того, кто вспоминает. В одном из стихотворений находим сравнение:

В этот вечер вся жизнь мне мила

Как приятная память о друге (с. 410)

Обычно поэт считает (или надеется), что его помнят. Но изредка проскальзывают и горькие нотки – если он знает (или имеет основание считать), что его забыли, ему это явно неприятно: «А те, что помнили – давно забыли» (с. 296); «Кем я жил – забыли про меня» (с. 431). Т.о., воспоминания людей друг о друге – это важная составная часть и дружбы, и хорошего эмоционального состояния того, о ком вспоминают и того, кто вспоминает; это неотъемлемая часть существования людей в разлуке.

Воспоминания о мёртвых и их поминовение. Эта тема в творчестве Есенина представлена лишь эпизодически, отдельными воспоминаниями. Иногда он отмечает кладбищенские кресты, как память об усопших: «Опять часовни на дороге И поминальные кресты» (с. 86). В стихотворении «Поминки» (с. 99) автор описывает: на могиле оставлена «на помин небесным птахам пища», её собирают и птицы, и нищие; плачут-причитают родственники усопшего, и общее поминовение произносит дьяк. Или ещё вот такая картина поминовения усопших:

Кого жалеть? Ведь каждый в мире странник -

Пройдет, зайдет и вновь покинет дом.

О всех ушедших грезит конопляник

С широким месяцем над голубым прудом (с. 283)

(в этом контексте «грезит» – однозначно «вспоминает»).

Историческая память (память об истории народа, Родины) представлена в творчестве Есенина также эпизодически. В ряде стихотворений он пишет о Пугачёве, о Ленине, о двадцати шести комиссарах – в основном о героях и исторических деяниях. В стихотворениях «Ленин» и «Баллада о 26-и» он описывает некоторые яркие картины войны, например:

Страну родную в край из края,

Огнем и саблями сверкая,

Междоусобный рвет раздор (с. 305)

А вот примеры памяти об историях и исторических деяниях: «Все помнят, конечно, тот восемнадцатый несчастный год» (с. 309); «Ах, давно, зная, забыли в этой стране Про отчаянного негодя и жулика Хлопушу» (с. 205); «Не забудет никто их расстрел» (о героях) (с. 308).

Однако, несмотря на наличие нескольких эпизодов памяти народной, для поэта память – это прежде всего и в основном память индивидуальная: память отдельного человека.

Память, как универсальное явление. В творчестве Есенина память обычно понимается как явление, присущее отдельному человеку. Человек – основной субъект любых проявлений памяти. Гораздо реже таким субъектом выступает народ, совокупность людей (историческая память). Однако изредка у поэта встречаются намёки на то, что память – это вообще-то универсальное явление, оно присуще всему в мире: растениям, неживым предметам. Вот пара примеров:

Там теперь такая ж осень...
Клен и липы, в окна комнат.
Ветки лапами забросив,
Ищут тех, которых помнят.
Их давно уж нет на свете... (с. 238)

А также: «Грезит конопляник с широким месяцем» (с. 283). Или ещё:

Кто-то сгиб, кто-то канул во тьму.
Уж кому-то не петь на холму.
Мирно грезит родимый очаг.
О погибших во мраке плечах (с. 80)

Как видно из приведённых примеров, память деревьев, трав, луны, печки в доме – это у Есенина память не о живых, а о мёртвых...

Выводы:

1. Представленный в статье материал свидетельствует о том, что в стихотворных произведениях С.А. Есенина содержится достаточно богатая и разнообразная феноменология памяти. Приведённые её описания и анализ являются лишь предварительными. В дальнейшем, многие аспекты этой феноменологии нуждаются в более глубокой и скрупулёзной проработке.

2. В творчестве Есенина содержатся такие феномены, которые мало разрабатываются в научной психологии памяти; они могут стать предметом специальных психологических исследований. Это, прежде всего, феномены узнавания хорошо знакомых мест, как способ актуализации воспоминаний; забывания как самоотрешенности и самоизменения; глубинной связи явлений любви и памяти; важности воспоминаний о человеке, с которым находишься в разлуке и т.д.

3. Описанная феноменология памяти помогает лучше понять и творчество, и личность великого русского поэта.

Литература

1. Есенин С. Стихи / Сергей Есенин. Стихи. – Хабаровск, 1956. – 600 с.
2. Заика Е.В. Память в структуре деятельности и в процессе развития/ Е.В. Заика – Х.: ООО «Щедрая усадьба плюс», 2014. – 514 с.

Literatura

1. Esenin S. Stihi / Sergey Esenin. Stihi. – Habarovsk, 1956. – 600s.
2. Zaika E.V. Pamyat v strukture deyatelnosti i v protsesse razvitiya/ E.V. Zaika – H.: ООО «Schedraya usadba plyus», 2014. – 514s.

УДК 159.9:16.77

Влияние общения на создание общей «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп

И. М. Мельник
melnik1940@mail.ua

Проведено теоретико-методичний аналіз проблеми «пам'ять – спілкування», який показав, що ця система являє процес взаємовпливу (прямого й зворотного) пам'яті на спілкування й спілкування на пам'ять. Встановлено, що в спілкуванні відбувається обмін інформацією, знаннями, мнемічним досвідом, який надходить і зберігається в індивідуальній пам'яті кожного учасника спілкування. У процесі спілкування виникає деякий загальний фонд «сукупного суб'єкта», що згодом може бути внесене в «скарбничку» загальної групової пам'яті. Спільно створена мнемічна інформація має вибірковий характер і визначається нормами, цінностями, що існують у різних соціальних групах.

На підставі теоретичного аналізу розроблено й апробовано методику емпіричного дослідження впливу спілкування на створення загальної «скарбнички» групової пам'яті представників різних соціально-професійних груп.

Ключові слова: система «пам'ять – спілкування», групова й індивідуальна пам'ять, «скарбничка» мнемічної інформації, соціально-професійні групи.

Проведен теоретико-методический анализ проблемы «память – общение», который показал, что эта система представляет собой процесс взаимовлияния (прямого и обратного) памяти на общение и общения на память. Установлено, что в общении происходит обмен информацией, знаниями, мнемическим опытом, который поступает и хранится в индивидуальной памяти каждого участника общения. В процессе общения возникает некий общий фонд «совокупного субъекта», что впоследствии может быть внесено в «копилку» общей групповой памяти. Совместно создаваемая мнемическая информация носит избирательный характер и определяется нормами, ценностями, существующими в разных социальных группах.

На основании теоретического анализа разработана и апробирована методика эмпирического исследования влияния общения на создание общей «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп.

Ключевые слова: система «память – общение», групповая и индивидуальная память, «копилка» мнемической информации, социально-профессиональные группы.

In this article we present theoretical and methodical analysis of the issue «memory – communication». The analysis showed that such system is a process of interaction (direct and reverse) where memory has influence upon communication and communication has influence upon memory. It's been discovered that exchange of information, knowledge and mnemonic experience carried out during communication are delivered and saved in the individual memory of each participant of communication. A common fund of «joint subject» is generated in the process of communication, and this fund may be included in future into the “memory box” of general group memory. Mnemonic information generated jointly has selective character and is determined by standards and values existing in different social groups.

On the basis of theoretical analysis a methodology of empirical examination has been elaborated and approved. This examination concerns the influence of communication on the joint group “memory box” of different social and professional groups representatives.

Key words: «memory – communication» system, group and individual memory, mnemonic information box, social and professional groups.

Актуальность. Важной тенденцией становления и развития психологической науки является выделение на определённых её этапах тех или иных ключевых проблем, которые выполняют роль своеобразного интегративного начала для разработки новых комплексных проблем. Одним из таких возможных вариантов может быть изучение и сравнение различных видов памяти (индивидуальной и групповой), которые проявляются и видоизменяются под влиянием взаимодействия людей в процессе общения. Проблема «память и общение» является составной частью фундаментальной проблемы «общение и познавательные процессы», [6] и может быть рассмотрена через призму взаимовлияния индивидуальной и групповой памяти на общение и общения на эти виды памяти [7].

Постановка проблемы. Конструктивный смысл рассмотрения взаимосвязи и взаимовлияния индивидуальной и групповой памяти в процессе общения увеличивает возможность более глубокого содержательного анализа как этих видов памяти, так и самого процесса общения. Основой эффективности группового взаимодействия являются особенности мотивов, целей, содержания и ценностей индивидов, участвующих в процессе общения. Установлено, что в общении происходит запоминание, сохранение и обмен значимой информации, которая хранится в индивидуальной памяти каждого участника общения. Это приводит к возникновению некоего общего фонда «совокупного объекта», что впоследствии может быть внесено в «копилку» общей памяти ситуативной или конкретной социальной группы.

Социальная группа – это некоторое количество людей, которые входят в единое социальное пространство. В этом пространстве создаются и существуют групповые социальные нормы, ценности,

которые, в свою очередь, становятся регуляторами поведения членов этих социальных групп. Факт принятия, усвоения и использования групповых норм подчёркивает, с одной стороны, причастность индивида к этой социальной группе, а с другой, – указывает на наличие в этом процессе групповой памяти, которая объединяет в себе социальный опыт людей этой социальной группы. Как подчеркивает А.Н. Лактионов [2], этот социальный опыт создаёт некое «межперсональное пространство», наполненное определённым содержанием из индивидуальной памяти представителей определённой группы. Всякая социальная группа создаёт систему социальной коммуникации, основную часть которой составляет так называемая социальная групповая память [8]. Такая память не есть сумма индивидуальной памяти её членов, а есть продукт и результат взаимодействия общающихся субъектов. Таким образом, групповая память, с одной стороны, корректирует общий фонд памяти, который в процессе общения может обобщаться, а с другой стороны, - позволяет выбирать из межперсонального пространства наиболее существенную информацию. Этот выбор информации актуализируется как на уровне припоминания и узнавания, так и на уровне воспроизведения [2].

Таким образом, можно сказать, что память выполняет функцию упорядочивания социального опыта совокупности людей. Как утверждает Е.Ф. Иванова, «члены определенной социальной группы должны сохранять в памяти что-то общее» [1]. Значимые события жизни создают общий социальный опыт, т.е. общую «копилку» групповой памяти. Вместе с тем, события общественной жизни, которые являются существенными для отдельной социальной группы, трансформируются через призму личностных содержаний каждого индивида конкретной социальной группы, хранятся в памяти и актуализируются.

«Разные события прошлого представляют для нас материал, из которого в разные времена мы выстраиваем достаточно разные сооружения», - утверждает Е.Ф. Иванова [7]. Эти сооружения зависят от социальных норм, ценностей и установок, которые существуют в социуме. Социальные нормы общества влияют на социальную позицию человека, а эта позиция становится источником развития человека, формирует систему мотивов, целей человека, определяет иерархию значимости ценностей индивида. Всё это обеспечивает избирательность запоминания информации в индивидуальной памяти, на основании этого создаётся общий фонд групповой памяти. Таким образом, можно предположить, что избирательность фонда индивидуальной памяти в процессе общения определяет содержание общей «копилки» групповой памяти конкретной социальной группы. Изложенное выше позволяет предположить, что групповая память, как хранилище социально значимых понятий, обеспечивает использование этой мнемической информации и на индивидуальном, и на групповом уровне.

Известный французский психолог и социолог Морис Хальбвакс утверждает, что, с одной стороны, воспоминания человека избирательно вписываются в рамки его личной жизни, а с другой - человек способен вести себя как член определённой группы, вызывая в памяти воспоминания из «копилки» групповой памяти определённой социальной группы. «Эти две памяти (индивидуальная и групповая) проникают друг в друга, но не смешиваются. Индивидуальная и групповая память развиваются по собственным законам. Индивидуальная может опереться на групповую, когда необходимо, уточнить какое-либо воспоминание. Если индивидуальные воспоминания попадают в коллективную (групповую) память, они меняются и уже не являются сознанием личности» [9]. Чтобы уточнить разницу и зависимость между двумя видами памяти, необходимо включить в логику анализа такие понятия, как общение индивида с группой, взаимодействие и взаимовлияние членов одной или нескольких социальных групп. Благодаря общению происходит формирование, усвоение, запоминание и сохранение значимого опыта. В процессе взаимодействия общающихся субъектов происходит обмен мнемической информацией. За счет взаимодействия в процессе общения формируется социально-смысловое содержание индивидуальной и групповой памяти [7]. Б.Ф. Ломов утверждает, что в общении происходит взаимная презентация субъектами результатов своего психического отражения. Психические явления, в свою очередь, регулируют процесс общения и являются условиями его развития [3]. Способы и содержание общения указывают на ту социальную группу, к которой эти люди относятся. Можно предположить, что в системе взаимодействия памяти и общения происходит избирательное запечатление, запоминание и сохранение как личностно значимой информации, так и социально значимой для конкретной группы информации. В процессе взаимодействия индивидов в групповой памяти возникает и сохраняется наиболее значимая социально окрашенная мнемическая информация, которая, в свою очередь, и образует общую «копилку» памяти конкретной социальной группы.

Изложенное выше позволило сформулировать цель, задачи, а также разработать конкретные методические подходы к исследованию влияния общения на создание общей «копилки» групповой памяти представителей различных социальных групп. Основными принципами постановки проблемы исследования были: во-первых, теоретическое обоснование системы «память и общение», понятия групповая и индивидуальная память; во-вторых, методическое обеспечение приёмов актуализации личного опыта каждого члена различных социальных групп, участвующих в процессе общения; в-третьих, создание совместной групповой деятельности во время общения с целью использования индивидуального и общего мнемического опыта; анализ особенностей избирательного наполнения и сохранения социально-значимой информации в «копилку» групповой памяти в процессе общения.

Цель работы. Проанализировать и обосновать теоретические и методические подходы к рассмотрению проблемы влияния общения на создание общей «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп.

Объект исследования – групповая память представителей различных социальных групп.

Предмет – теоретико-методические подходы к вопросу о влиянии общения на создание «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп.

Согласно цели были сформулированы следующие исследовательские задачи:

- разработать критерии определения социальной значимости понятий, предъявляемых для избирательного запоминания в индивидуальной памяти;
- провести сравнительный анализ особенностей воспроизведения социально значимых понятий в индивидуальной и групповой памяти различных социально-профессиональных групп;
- рассмотреть соотношение лично и социально значимых понятий в индивидуальном и совместном воспроизведении;
- проанализировать содержательный характер мнемического продукта, вошедшего в «копилку» групповой памяти;
- рассмотреть особенности взаимодействия в диадах общающихся индивидов.

Для решения сформулированных эмпирических задач была разработана специальная программа исследования, которая состояла из трёх этапов – подготовительный, основной, завершающий, при этом каждый из них имеет свои целевые задачи.

Подготовительный этап:

- теоретико-методическое обоснование и подбор социально значимых понятий для запоминания и создания «копилки» групповой памяти конкретной социальной группы;
- разработка инструкции и списка социально значимых понятий для запоминания и воспроизведения в индивидуальной и групповой памяти;
- разработка критериев анализа содержания понятий, вошедших в «копилку» групповой памяти социальных групп.

Основной этап:

- проведение пилотажного и основного исследования, которые включают в себя: непосредственное запоминание и воспроизведение информации в индивидуальной и групповой памяти представителями различных социально-профессиональных групп.

Завершающий этап:

- проведение количественного и содержательного анализа индивидуального и совместного воспроизведения понятий из «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп;
- проанализировать особенности избирательности воспроизведения социально-профессиональных понятий, вошедших в «копилку» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп.

Согласно цели и задачам исследования были подобраны две группы различной социально-профессиональной направленности, с которыми было проведено пилотажное исследование влияния общения на создание «копилки» групповой памяти представителей этих групп.

Таким образом, проведенный теоретико-методический анализ общей проблемы «память и общение» показал, что система представляет собой процесс взаимовлияния (прямого и обратного) памяти на общение и общения на память. Установлено, что в общении происходит обмен информацией, знаниями, мнемическим опытом, который поступает и хранится в индивидуальной памяти. В процессе общения возникает некий общий фонд «совокупного субъекта», что впоследствии может быть внесен в «копилку» общей групповой памяти. Совместно создаваемая мнемическая информация носит избирательный характер. Различные понятия воспринимаются индивидом в соответствии с нормами, ценностями, существующими в разных социальных группах, к которым принадлежит конкретный индивид. Социальные группы создают систему социальной коммуникации, в которой основную часть составляет фонд групповой памяти. Этот фонд по своей сути не есть прямая сумма индивидуальной памяти членов конкретной социальной группы, а есть избирательный мнемический продукт, который является результатом взаимодействия общающихся членов конкретной социальной группы.

Теоретический анализ данной проблемы позволил разработать и апробировать методику эмпирического исследования проблемы влияния общения на создание «копилки» групповой памяти представителей различных социально-профессиональных групп.

Література

1. Иванова Е. Ф. О гендерных особенностях памяти / Е. Ф. Иванова. // Гендерные исследования. – 1999. – №3. – С. 242–252.
2. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 1998. – 321 с.
3. Ломов В. Ф. Психические процессы и общение / В. Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии / В. Ф. Ломов. – Москва: Наука, 1975. – С. 151–164.
4. Мельник І. М. Вплив спілкування на відтворення в пам'яті індивідів соціально значущих подій життя / І. М. Мельник. // Вісник харківського ун-та. – 2011. – №937. – Вип. 45. – С. 24–45.
5. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А. А. Бодалёва – Москва, 1981. – С. 24 – 25.
6. Обозов Н. Н. Психические процессы и функции в условиях индивидуальной и совместной деятельности / Н. Н. Обозов – Москва, 1981. – (Проблемы общения в психологии). – С. 24–25.

7. Психология памяти: традиции и современность : монография / [Е. В. Заика, Е. Ф. Иванова, И. М. Мельник и др.] – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. – 288 с.
 8. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А. В. Соколов. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
 9. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. – Москва, 2007. – 348 с.
- Literatura
1. Ivanova E. F. O gendernyh osobennostiah pamiati / E. F. Ivanova. // Gendernye issledovaniya. – 1999. – No 3. – S. 242–252.
 2. Laktionov A. N. Koordinaty individualnogo opyta / A. N. Laktionov. – Kharkov: KhNU imeni V. N. Karazina, 1998. – 321 s.
 3. Lomov V. F. Psihicheskije protsesy i obsnenije / V. F. Lomov // Metodologicheskije problemy sotsialnoj psihologii / V. F. Lomov – Moskva: Nauka, 1975. – S. 151–164.
 4. Melnik I.M. Vplyv spilkuvannia na vidtvorennia v pamjati indyvida sotsialno znachuschyh podij zhyttia (Ukrainian) // Bulletin of KhNU named after VN Karazina, No. 937, Kharkov, 2011. – S. 187-192.
 5. Psihologija obschenija. Entciklopedicheskij slovar / Pod obsch. red. A. A. Bodaliova – Moskva, 1981. – S. 24 – 25.
 6. Obozov N. N. Psihicheskije processy i funkcii v uslovijah individualnoj i sovmestnoj dejatelnosti / N. N. Obozov – Moskva, 1981. – (Problemy obschenija v psihologii). – S. 24–25.
 7. Psihologija pamiati: traditsii i sovremennost : monografija / [E. V. Zaika, E. F. Ivanova, I. M. Melnik] – Kharkov: KhNU imeni V. N. Karazina, 2013. – 288 s.
 8. Sokolov A. V. Obschaja teorija sotsialnoj kommunikatsii: Uchebnoje posobije / A. V. Sokolov – SPB: Izd-vo Mikhailova V. A., 2002. – 461 s.
 9. Halbvaks M. Sotsialnyje ramki pamiati / Moris Halbvaks. – Moskva, 2007. – 348 s.

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

УДК 159.923.2-055.1/3:613.881

Результаты эмпирического исследования коммуникативных характеристик зависимых от алкоголя женщин с расстройствами половой роли

Е. П. Архипенко

Представлены результаты изучения коммуникативных характеристик 67 зависимых от алкоголя женщин с признаками расстройств половой идентификации (РПИ) в форме расстройств половой роли (РПР) нетранссексуального типа: трансформации полоролевого поведения (ТПРП) и гиперролевого поведения (ГРП): F64.9. «Расстройство половой идентификации, неуточнённое» (по критериям МКБ-10). Установлено, что межличностная система поведения женщин-аддиктов с РПР характеризовалась как несинтонная. У женщин с расстройством половой роли нетранссексуального типа глубинные интерперсональные тенденции образовывали коммуникативных вектор, определявший обобщенные модусы межличностного поведения.

Ключевые слова: женщины, зависимость от алкоголя, расстройства половой роли нетранссексуального типа, коммуникативные характеристики, методика «Диагностика межличностных отношений» (ДМО) (Л.Н. Собчик, 1999).

Наведено результати вивчення комунікативних характеристик 67 залежних від алкоголю жінок з ознаками розладу статевої ідентифікації (РСІ) у формі розладів статевої ролі (РСР) нетранссексуального типу: трансформації статеворольової поведінки (ТСРП) й гіперрольової поведінки (ГРП): F64.9. «Розлад статевої ідентифікації, неуточнений». Встановлено, що міжособистісна система поведінки жінок-адиктів з РСР характеризується як несинтонна. У жінок з розладом статевої ролі нетранссексуального типу глибокі інтерперсональні тенденції сформували комунікативний вектор, який визначав узагальнені модуси міжособистісної поведінки. Вектор відбивав прагнення до самостійності, домінування (у жінок з трансформованою статевою роллю) або схильність до залежності, підкоренню (у гіперрольових жінок).

Ключові слова: жінки, залежність від алкоголю, розлади статевої ролі нетранссексуального типу, комунікативні характеристики, методика «Діагностика міжособистісних відносин» (ДМВ) (Л.Н. Собчик, 1999).

There are presented the results of communicative descriptions study about 67 alcohol-dependent women with signs of gender identity disorder (GID) in the form of disorders of sexual roles (DSR) untranssexual type: transformation of sex-role behavior (TSRB) and hyper-role behavior (HRB): F64.9. "Disorder of sexual roles, unspecified" (on the criterial of ICD-10). It was found that the system of interpersonal behavior of female addicts with DSR characterized as unsynthonic use is primary in that for women with TSRB the egocentric got and imperiously-leading types of behavior, and for women with HRB - submissive and dependently-obedient types of behavior. For women with disorders of sexual roles untranssexual type tend to form deep interpersonal communication vector, is determined by the generalized modes of interpersonal behavior. Vector reflected the desire for independence and dominance (in women with transformed gender roles), or the propensity to addiction, submission (about women with hyper-role behavior).

Key words: women, dependence on an alcohol, disorders of sexual role of untranssexual type, communicative descriptions, methodology of "Diagnostics of interpersonality relations" (L.N.Sobchik, 1999).

Высокая распространенность, раннее начало, серьёзные медицинские и социальные последствия зависимости от алкоголя у женщин свидетельствуют о том, что она является актуальной проблемой медицины и медицинской психологии [1-4]. Важной особенностью клинического проявления алкогольной зависимости у женщин в современных условиях является её сочетанность с иными психическими и поведенческими расстройствами [3; 5-10], в частности, с расстройствами половой идентификации (РПИ), расстройствами половой роли (РПР) [10-13]. По данным С. Judge, С. O'Donovan, D. O'Shea, et all. [10], 3,67% пациентов с РПИ выявляют признаки алкогольной зависимости. По данным В.В. Слюсаря [12], такие РПР как трансформация половой роли (F64.9 по критериям МКБ-10) наблюдается у 40,91% женщин зависимых от алкоголя. По данным Л.К. Шайдуковой [13], нормативное (по медицинскому критерию) полоролевое поведение отсутствовало у всех 230 бывших под наблюдением женщин, злоупотреблявших алкоголем. По данным К.В. Рябухина [11] у всех 92 женщин с диагнозом «хронический алкоголизм» были установлены нарушения полоролевой «Я-концепции». Большой разброс результатов клинико-эпидемиологических исследований свидетельствует о недостаточной определенности самих понятий РПИ и РПР и сложностях диагностики указанных расстройств [10-13].

РПИ занимают особое место в ряду расстройств, коморбидных с расстройствами аддиктивного спектра, так как в одних случаях обуславливают развитие зависимости от психоактивных веществ (ПАВ), в других – усугубляют её течение и ухудшают прогноз [10; 12; 14].

РПИ определяются как нарушения единства поведения и самосознания индивида, причисляющего себя к определенному полу и ориентирующегося на требования соответствующей половой роли [15]. В «Международной статистической классификации болезней, травм и причин смерти» (МКБ-10) [16]

к РПИ, отнесены: транссексуализм (F64.0), трансвестизм двойной роли (F64.1), расстройство половой идентификации детского возраста (F64.2), другие расстройства половой идентификации (F64.8), расстройство половой идентификации, неуточненное (F64.9) (в категориальный объем включено «расстройство половой роли»: трансформация полоролевого поведения (ТПРП) и гиперролеовое поведение (ГРП)) [16; 17]. Для всех вариантов РПР характерна инверсия половой социализации и ригидный способ конструирования полоориентированных ситуации как неконгруэнтных по полоролевному признаку, следствием чего является затруднения в установлении и (или) поддержании адаптивных отношений с сексуальным партнером [10; 12; 17].

Сопутствующая РПИ симптоматика облигатно представлена различными формами психосоциальной дезадаптации, проявляющаяся психогенными нарушениями и разными видами девиантного поведения, в частности, высокой суицидальной активностью [18; 19]. Дисгармоничная личность с РПИ закономерно порождает многочисленные специфические транссексуальные [17; 18] и полоролевые партнерские [20] конфликты. Значительное число лиц с РПИ испытывают половую дисфорию разной степени выраженности [17; 18] и самостоятельно стремятся себе помочь, прибегая, в числе других копинговых стратегий, к употреблению алкоголя и иных психоактивных веществ, способных уменьшить проявления психического дискомфорта или временно блокировать развитие ситуационной тревожности в полоспецифических ситуациях при коммуникации с потенциальным сексуальным партнером [17]. Проведенный анализ литературы выявил дефицит исследований, посвященных изучению коммуникативных характеристик у женщин, зависимых от алкоголя с различными нарушениями половой роли.

Недостаток объективных знаний о коммуникативных особенностях женщин, зависимых от алкоголя при разных вариантах расстройства половой роли нетрансексуального типа снижает качество оказания медико-психологической помощи и делает реабилитацию пациенток указанного контингента неполной. Установление клинически значимых особенностей межличностной коммуникации при клинически различных расстройствах половой роли является важной научно-прикладной задачей. Прикладной аспект при ее разрешении состоит в повышении степени персонализации терапии лиц с указанными расстройствами, в частности, за счет доказательной идентификации психотерапевтических мишеней, «специфичных для личности пациента» (в понимании Назырова Р.К. с соавт. [21]).

Основной гипотезой проведенного исследования явилось предположение о том, что женщины, зависимые от алкоголя с различными вариантами расстройства половой роли значительно различаются между собой коммуникативными характеристиками, существенными для планирования и реализации терапевтических усилий. Исходя из вышесказанного, цель исследования была сформулирована как: изучить в сравнительном аспекте коммуникативные характеристики женщин, зависимых от алкоголя при различных вариантах расстройства половой роли.

Материал и методы исследования.

Материал. На этапе выделения групп сравнения по унифицированным критериям МКБ-10 [16] в контингентах зависимых от алкоголя и здоровых женщин было проведено изучение частот встречаемости лиц с расстройствами половой идентификации и без таковых. Всего было исследовано 133 женщины с зависимостью от алкоголя, находившихся на лечении в КЗОЗ «Харьковская областная клиническая психиатрическая больница №3» и КЗОЗ «Харьковская областная клиническая наркологическая больница» в 2012-2014 гг., и 30 здоровых женщин, жителей г. Харькова и Харьковской области. Средний возраст пациенток – 31,50±2,02 год, здоровых испытуемых – 30,00±1,06 лет.

У 67 (50,38%) зависимых от алкоголя женщин были установлены признаки расстройств половой идентификации (РПИ) в форме расстройств половой роли (РПР) нетрансексуального типа: трансформации полоролевого поведения и гиперролеового поведения (табл. 1). Трансформация полоролевого поведения в контингенте аддиктов с РПИ в 1,3 раза встречалась чаще ($p < 0,01$). У всех здоровых женщин без зависимости от алкоголя признаки РПИ отсутствовали (табл. 1).

Таблица 1

Распределение в контингентах зависимых от алкоголя и здоровых женщин частот встречаемости лиц с РПИ и без таковых (по критериям МКБ-10), %

Зависимые от алкоголя женщины	Абс.ч., чел.	Отн. ч., %
1. Без расстройств половой идентификации	66	49,62 ¹
2. С расстройствами половой идентификации	67	50,38 ²
2.1. С трансформацией полоролевого поведения	38	28,57
2.2. С гиперролеовым поведением	29	21,81
Всего:	133	100,00
Здоровые женщины без зависимости от алкоголя		
1. С расстройствами половой идентификации	—	—
2. Без расстройств половой идентификации	30	100,00
Примечание: достоверность различий ¹⁻² - $p < 0,001$		

Нозологическая диагностика расстройств половой роли проводилась соответственно рубрике F64 (МКБ-10). Согласно указаниям составителей МКБ-10, нетрансексуальные расстройства половой роли, такие как гиперролеовое поведение и трансформация полоролевого поведения (син. полоролевая

трансформация, трансформация половой роли) были отнесены к диагностической категории F64.9. «Расстройство половой идентификации, неуточнённое» рубрики F64 («Расстройство половой идентификации»). В длиннике диагноза после шифра F64.9. в скобках указывались вид расстройства половой роли: «трансформация полоролевого поведения» или «гиперролевое поведение». Такое формирование длинника диагноза было связано с тем, что составитель МКБ-10 не указал отдельных шифров для подкатегорий F64.9. Диагностические принципы МКБ-10 подразумевают не только возможность, но и необходимость в соответствующих случаях полидиагностики, т.е. использования нескольких диагностических рубрик для кодирования одного случая. Во-первых, возможно раздельное кодирование длинника болезни (расстройства) и настоящего состояния (С.Ю. Циркин, 1993). Во-вторых, это позволяет учитывать коморбидность расстройств половой идентификации с психическими и поведенческими расстройствами, вызванными употреблением психоактивных веществ.

Использование унифицированных критериев позволило сформировать в контингенте женщин, зависимых от алкоголя с расстройствами половой роли следующие клинические группы сравнения:

Первую группу составили 38 (56,72%) пациенток с коморбидной трансформацией полоролевого поведения (ТПРП).

Вторая группа объединила 29 (43,28%) пациенток с коморбидным гиперролевым поведением (ГРП).

Тридцать здоровых женщин без зависимости от алкоголя и расстройств половой идентификации (с нормативной по медицинскому критерию фемининной половой ролью) образовали контрольную группу (КГ).

Распределение групп сравнения по унифицированным критериям МКБ-10 представлено в таблице 2.

Таблица 2.

Распределение групп сравнения по критериям МКБ-10, %

Группы сравнения	Диагноз по критериям МКБ-10	Абс.ч., чел	Отн.ч., %
1-я группа	F10.200., F64.9. (трансформация полоролевого поведения)	38	56,72 ¹
2-я группа	F10.200., F64.9. (гиперролевое поведение)	29	43,28 ²
Контрольная группа	—	30	100,00
Достоверность межгрупповых различий: $1-2p < 0,01$			

Группы сравнения были гомогенны по параметрам морфологического (соматического) и гражданского пола: все испытуемые в них имели фенотипические признаки женщин и были записаны в паспортах как лица женского пола.

Методы. Клинический (клинико-психопатологический), психодиагностический, методы математической статистики. Коммуникативные свойства женщин, зависимых от алкоголя с признаками РПИ, существенные для интерперсонального взаимодействия, а также тип интерперсонального поведения и степень его адаптивности, степень удовлетворенности собой в ситуациях интерперсонального взаимодействия были изучены в сравнительном аспекте с помощью Методики «Диагностика межличностных отношений» (ДМО) (Л.Н. Собчик, 1990) [22]. При интерпретации полученных данных использовался алгоритм К.Р. Червинской [23].

Математическая обработка полученных результатов проводилась на персональном компьютере Pentium с использованием программы Excel-2000 пакета MicroSoft Office-2000.

Достоверность и обоснованность полученных результатов и сделанных на их основе выводов обеспечены использованием валидной и надежной психодиагностической методики, репрезентативной выборкой; корректным применением статических методов с использованием и-критерия Манна-Уитни, коэффициента ранговой корреляции Спирмена, критерия Фишера.

Результаты исследования. Результаты, полученные с помощью методики ДМО, показали, что среди обследованных женщин, зависимых от алкоголя и признаками РПИ в форме расстройств половой роли не было синтонных личностей с четко очерченными целевыми установками (симметричные диаграммы поведения отсутствовали). Большинство здоровых женщин без РПИ (73,33%) по результатам ДМО показали себя как синтонные личности.

Равномерное распределение октант по кругу в пределах восьми баллов у здоровых фемининных женщин указывало на гомеостатичность или уравновешенность межличностной системы испытуемых. Функционально это означало, что большинство женщины с нормативным фемининной половой ролью проявляли гибкость, используя весь диапазон межличностного поведения. В зависимости от ситуации они могли легко использовать стратегию доминирования или стратегию уступчивости, при этом не чувствуя себя слабыми (I и V октанты); проявлять независимость и умение вступать в близкие, зависимые, гармоничные отношения (II и VI октанты); проявлять жесткость и устанавливать дружеские, партнерские отношения (III и VII октанты); обладать здоровой критичностью и быть отзывчивым по отношению к людям (IV и VIII октанты).

Нарушения уравновешенности межличностной системы женщин с РПИ проявлялось в неравномерности распределения октант по кругу. В этом случае вступал в силу принцип компенсации [23]: поведение испытуемых подчинялось какой-то одной стратегии (например доминирования),

причем происходило это абсолютно во всех ситуациях, без учета специфики самой ситуации, а противоположный тип поведения (например, уступчивость) оказывался неприемлемым и даже болезненным.

Результаты идентификации типов межличностного поведения у женщин с трансформацией половой роли отражены в таблице 3.

Таблица 3.

Распределение типов межличностного поведения у зависимых от алкоголя женщин с трансформацией половой роли (методика ДМО),%

Тип поведения	Женщины-аддикты с трансформацией половой роли, n=38	
	Абс.ч.	Отн.ч.,%
Эгоцентрический	22	57,89 ¹
Властно-лидирующий	16	42,11 ²
Всего:	38	100,00

Примечание: достоверность внутригрупповых различий: ¹⁻² p<0,01

Из таблицы 3, следует, что у большинства (57,89%) женщин, зависимых от алкоголя с трансформацией половой роли был установлен эго-центрический тип поведения, который отражает склонность демонстрировать в межличностном поведении уверенность в себе и постоянное соперничество. При нормативной выраженности поведение характеризуется независимостью, уверенностью в себе, тенденцией к здоровому соперничеству. По мере нарастания эти черты могут выражаться в излишней самоуверенности, гипертрофированном чувстве превосходства над окружающими, хвастливости и эгоцентричности, в крайних вариантах – в высокомерии и самовлюбленности [22; 23]. Самоописания большинства трансролевых женщин отличались умеренными значениями и наличием отчетливых акцентов на чертах II (средний балл 10,31±0,54, интервал 8-12. «Неконформность») и III (средний балл 7,022±0,44, интервал 4-8. «Жесткость») октант, из чего следовало, что трансролевые испытуемые воспринимали себя как независимых и жестких людей. Ведущими чертами своего характера считали такие свойства, как чувство собственного достоинства, уверенность в себе, стремление к соревнованию с окружающими, независимость в поступках и оценках, а также чувство справедливости в сочетании с искренностью, прямолинейностью, непосредственностью в поведении. Полученные данные характеризовали испытуемых как лиц как эгоцентричных, напористых в общении, малоконформных, с завышенной самооценкой.

У части (42, 11%) женщин, зависимых от алкоголя с ТПРП был установлен властно-лидирующий тип поведения (табл. 3). Данный тип отражает выраженность в интерперсональных отношениях стремления к лидерству, которое обычно проявляется в склонности к руководству, тенденции к организаторским способностям, наставничестве, стремлении советовать и поучать. По мере усиления эти черты могут трансформироваться в доминантность, властность, нетерпимость к критике, в переоценивании собственных возможностей, дидактичность и деспотизм [22; 23]. Самоописания женщин с ТПРП и властно-лидирующим типом поведения отличались наличием отчетливых акцентов на чертах I (средний балл 10,22±0,54, интервал 8-12. «Авторитарность») и II (средний балл 8,26±0,44, интервал 4-8. «Жесткость») октант, из чего следовало, что эти испытуемые воспринимали себя как авторитарных и жестких людей. Ведущими чертами своего характера они считали такие свойства, как стремление к руководству окружающими, лидерству в сочетании с прямолинейностью и жесткостью в отношениях. Полученные данные характеризовали испытуемых как властно-лидирующих, бескомпромиссных, с недостатком конформности и завышенной самооценкой.

Результаты идентификации типов поведения у женщин с гиперролевым поведением отражены в таблице 4.

Таблица 4.

Распределение типов поведения у зависимых от алкоголя женщин с гиперролевым поведением (методика ДМО),%

Тип поведения	Женщины-аддикты с гиперролевым поведением, n=29	
	Абс.ч.	Отн.ч.,%
Субмиссивный	21	72,41 ¹
Зависимо-послушный	8	27,59 ²
Всего:	29	100,00

Достоверность внутригрупповых различий: ¹⁻² p<0,01

Из таблицы 4, следует, что у большинства женщин (72,41%) с гиперролевым поведением был установлен субмиссивный, покорный тип поведения, который характеризуется склонностью занимать в интерперсональных отношениях пассивно-подчиняемую позицию. Коммуникативное поведение при незначительной выраженности этих типологических особенностей описывается как скромность, уступчивость, застенчивость, чувствительность, которые по мере усиления проявляются кротостью, стремлением охотно выполнять чужие поручения, отсутствием своего мнения, самокритичностью, в крайних вариантах – повышенным чувством вины, полной покорностью чужой воли [22; 23].

Самоописания большинства гиперролевых женщин с субмиссивным поведенческим типом отличались наличием отчетливых акцентов на чертах V (средний балл $12,41 \pm 0,58$, интервал 8-12. «Сверхпокорность»)) и VI (средний балл $8,26 \pm 0,44$, интервал 4-8. «Конформность»)) октант, из чего следовало, что эти испытуемые воспринимали себя как конформных и покорно-застенчивых людей.

У части (27,59%) женщин с гиперролевым поведением был установлен зависимо-послушный тип поведения (табл. 4). Данный поведенческий тип отражает склонность ориентироваться в межличностных отношениях на помощь и сочувствие со стороны окружающих. Эта склонность обуславливает такие черты коммуникативного поведения, как доверчивость, принятие авторитетов, уступчивость, послушность, уважительность, которые по мере нарастания преобразуются в чрезмерную конформность, тенденцию к восхищению окружающими, потребность в помощи и опеке, доходя в крайних вариантах до полной зависимости от мнения других, активных поисков помощи и сочувствия [22; 23].

Самоописания гиперролевых женщин с зависимо-послушным типом поведения отличались наличием отчетливых акцентов на чертах VI (средний балл $12,22 \pm 0,54$, интервал 12-16. «Сверхзависимость»)) и V (средний балл $8,26 \pm 0,44$, интервал 4-8. «Конформность»)) октант, из чего следовало, что эти испытуемые воспринимали себя как зависимых и застенчивых людей.

Следующим важным аспектом исследования являлось сопоставление описаний реального и идеального «Я» испытуемых. Считали, что количественные отличия между значениями октант описаний позволяют охарактеризовать «Я»-концепцию испытуемых. В проводимом исследовании интерпретации полученных данных, имеющие отношение к «Я»-концепции, формализовали в соответствии с алгоритмом, предложенным К.Р. Червинской [23]:

1. Ситуацию «Я-идеальное» диагностировали аналогичным образом, как и для аспекта описания «Я-реального»: выявляли либо равномерность, либо пик, либо два пика, либо три пика и т.п. Тем самым определяли систему ценностей испытуемых: указывались типы поведения и соответствующие характеристики личности.

2. Определялась противоречивость или непротиворечивость системы ценностей. Для этого использовались таблицы отношений, связывающие различные октанты [23]. Непротиворечивая система ценностей отражала стремление испытуемых к целостности и личностному росту. Противоречивая – указывала на наличие интрапсихических конфликтов. В зависимости от конкретной ситуации и от диагностируемых октант проблемы и внутренние конфликты определяли аналогичным для аспекта описания «Я-реального» способом.

3. Осуществляли сравнение описаний аспектов реального и идеального образа «Я».

3.1. Путем сопоставления октант реального и идеального описания делался вывод о способах разрешения внутренних конфликтов (если они есть), об уменьшении или увеличении соответствующих личностных особенностей.

3.2. Давалась интегральная характеристика сходства-различия двух описаний. Критерием интегральной характеристики являлось значение коэффициента корреляции Спирмена, полученное путем сопоставления значений «идеальной» и «реальной» октант на каждой из испытуемых. Интегральная характеристика отражает степень рассогласования описаний «реального» и «идеального» образа «Я» у испытуемых, а также степень принятия себя.

Результаты исследования «Я»-концепции у женщин в группах сравнения показали следующее. В контрольной группе у большинства здоровых фемининных женщин, по большинству октант отсутствовало расхождение между «Я-реальным» и «Я-идеальным». Установленная непротиворечивость системы ценностей отражала стремление здоровых фемининных женщин к целостности и личностному росту. Между значениями «реального» и «идеального» представлений у большинства здоровых женщин без признаков РПР диагностировался высокий положительный коэффициент корреляции Спирмена $0,905$, статистически значимо отличный от нуля (для $p < 0,05$), что говорит о достаточной близости описаний «реального» и «идеального» образов «Я». Это отражает хорошую согласованность представлений испытуемых о себе, высокую степень принятия себя, устойчивость и внутреннюю идентичность личности.

В группе зависимых от алкоголя женщин с РПР, у большинства испытуемых, по большинству октант имелось расхождение между «Я-реальным» и «Я-идеальным». Установленная противоречивость системы ценностей отражала у них наличие интрапсихических конфликтов.

Между значениями «реального» и «идеального» представлений у всех женщин с трансформацией половой роли и эгоцентрическим типом поведения диагностировался положительный коэффициент корреляции Спирмена $0,286$, статистически значимо близкий к нулю. Это говорит о некотором рассогласовании описаний «реального» и «идеального» образов «Я» у данной части испытуемых, что отражает невысокую степень принятия себя и возможные трудности в самореализации. Установлено также, что женщины с ТПРП и эгоцентрическим поведенческим типом осознают свои проблемы и пытаются их разрешить за счет усиления противоположных качеств (в систему ценностей «Я-идеальное» входят повышенная доброжелательность, уживчивость, стремление идти навстречу и сотрудничать со всеми окружающими, доброта, мягкосердечие, повышенная способность сопереживать и сочувствовать окружающим, выраженная готовность помогать и заботиться о каждом).

У большинства женщин с ТПРП и властно-лидирующим типом поведения (26,32%) по большинству октант отсутствовало расхождение между «Я-реальным» и «Я-идеальным», что говорило

об отсутствии у них стремления к изменению своего Я и непониманию необходимости этих изменений. Между значениями «реального» и «идеального» представлений у большинства властно-лидирующих женщин диагностировался высокий положительный коэффициент корреляции Спирмена 0,786, статистически значимо отличный от нуля (для $p < 0,05$), что говорит о достаточной близости описаний «реального» и «идеального» образов «Я». Это отражает хорошую согласованность представлений испытуемых о себе, высокую степень принятия себя, устойчивость и внутреннюю идентичность личности. У 15,79% женщин с ТПР и властно-лидирующим типом поведения в описании аспекта «Я-идеальное» диагностировалось чрезмерно высокое значение, один пик на чертах I октанты. В систему ценностей испытуемых входили следующие свойства: выраженное стремление к лидерству, к неограниченной власти, основанной на наличии бесспорного таланта руководителя в сочетании с настойчивостью, ответственностью, несомненным успехом окружающих вплоть до восхищения и поклонения. Сравнение описаний «идеального» и «реального» представлений испытуемых позволяло сделать вывод о стремлении к усилению авторитарности, доминирования. Между значениями «реального» и «идеального» представлений этих испытуемых диагностировался отрицательный коэффициент корреляции Спирмена (- 1,595), что указывало на рассогласованность «реального» и «идеального» образов «Я», и отражало некоторое неприятие себя.

У всех гиперролевых женщин, как с субмиссивным, так и зависимо-послушным типами поведения между значениями «реального» и «идеального» представлений диагностируется положительный коэффициент корреляции Спирмена 0,286, статистически значимо близкий к нулю. Это говорит о некотором рассогласовании описаний «реального» и «идеального» образов «Я» и отражает невысокую степень принятия себя и возможные трудности в самореализации.

Результаты эмпирического исследования коммуникативных свойств женщин с расстройствами половой роли по методике «Диагностика межличностных отношений» (ДМО) (Л.Н. Собчик, 1999) позволили сделать следующие обобщения:

1. Среди обследованных женщин, зависимых от алкоголя и признаками РПИ (в форме расстройства половой роли нетранссексуального типа) не было синтонных личностей с четко очерченными целевыми установками. Неуравновешенность межличностной системы функционально означало, что зависимые от алкоголя женщины с ненормативной (по медицинскому критерию) половой ролью не использовали весь диапазон межличностного поведения: их поведение подчинялось какой-то одной стратегии, причем происходило это абсолютно во всех ситуациях, без учета специфики самой ситуации, а противоположный к акцентуированному типу тип поведения оказывался неприемлемым и даже болезненным. Межличностная система поведения женщин-аддиктов с трансформацией половой роли характеризовалась как несинтонная, преимущественно использование в которой получали эгоцентрический и властно-лидирующий типы поведения.

2. Самоописания большинства трансролевых женщин (57,891%) отличались умеренными значениями и наличием отчетливых акцентов на чертах II (средний балл $10,31 \pm 0,54$, интервал 8-12. «Неконформность») и III (средний балл $7,022 \pm 0,44$, интервал 4-8. «Жесткость») октант, из чего следовало, что трансролевые испытуемые воспринимали себя как независимых и жестких людей. Ведущими чертами своего характера считали такие свойства, как чувство собственного достоинства, уверенность в себе, стремление к соревнованию с окружающими, независимость в поступках и оценках, а также чувство справедливости в сочетании с искренностью, прямолинейностью, непосредственностью в поведении. Полученные данные характеризовали испытуемых как лиц как эгоцентричных, напористых в общении, малоконформных, с завышенной самооценкой.

3. Межличностная система поведения женщин-аддиктов с гиперролевым расстройством также характеризовалась как несинтонная, в которой преимущественно использовались субмиссивный и зависимо-послушный типы поведения. Самоописания большинства гиперролевых женщин (72,41%) отличались наличием отчетливых акцентов на чертах V (средний балл $12,41 \pm 0,58$, интервал 8-12. «Сверхпокорность») и VI (средний балл $8,26 \pm 0,44$, интервал 4-8. «Конформность») октант, из чего следовало, что все они воспринимали себя как конформных и покорно-застенчивых людей, с отсутствием своего мнения, повышенной самокритичностью, готовых охотно выполнять чужие поручения. Таким образом у женщин с расстройством половой роли нетранссексуального типа глубинные интерперсональные тенденции образовывали коммуникативных вектор, определявший обобщенные модулы межличностного поведения. Вектор отражал стремление к самостоятельности, доминированию (у женщин с трансформированной половой ролью) или склонность к зависимости, подчинению (у гиперролевых женщин).

4. Результаты исследования «Я»-концепции у зависимых от алкоголя женщин с РПР показали, что у большинства из них имеет место недостаточно хорошая согласованность представлений о себе, низкая степень принятия себя, неустойчивость и низкая степень внутренней идентичности личности, наличие интрапсихических конфликтов. Установленная противоречивость системы ценностей в подсистемах Я- концепции (между «Я-реальным» и «Я-идеальным») подтверждалась положительными значениями коэффициента корреляции Спирмена, статистически значимыми близкими к нулю (0,286 у большинства трансролевых и у всех гиперролевых женщин), и отрицательным значением коэффициента корреляции Спирмена (- 1,595, у части трансролевых женщин), который, являясь критерием интегральной характеристики сходства-различия двух описаний, отражал степень рассогласования описаний «реального» и «идеального» образа «Я» у испытуемых, а также степень принятия себя.

Полученные в ходе исследования данные могут быть использованы при планировании психокоррекции в изученном контингенте, а именно при реализации дифференцированных вариантов коммуникативного тренинга аддиктов с различными вариантами РПР.

Литература

1. Хобзей М.К. Соціально-орієнтована психіатрична допомога в Україні: проблеми та рішення [Текст] / М.К. Хобзей, П. В. Волошин, Н.О. Марута // Український вісник психоневрології. – 2010. – Т.18, вип. 3 (64). – С.10-14.
2. Николкина Ю.А. Анализ отдельных социально-демографических и клинических особенностей у неработающих женщин с алкогольной зависимостью [Текст] / А.Г. Софронов, Ю.А. Николкина // Наркология. – 2013. – №2. – С. 43-48.
3. Артемчук А.Ф. Экологические основы коморбидности аддиктивных заболеваний [Текст] / А.Ф. Артемчук, И.К. Сосин, Т.В. Чернобровкина. – Харьков, Коллегиум, 2013. – 1152 с.
4. Васильева Н.Ю. Вплив алкоголю та інших психоактивних речовин на формування агресивної поведінки у жінок [Текст] / Н.Ю. Васильева // Архів психіатрії. – 2014. – Т.20. – №1(76). – С.120-124.
5. Барденштейн Л. М. Коморбидные формы психических заболеваний [Текст] / Л. М Барденштейн, Б.Н. Пивень. – М. : РИФ «Стройматериаль», 2008. – 120 с.
6. Студзинський О. Г. Коморбідність психічних розладів та станів залежності від психоактивних речовин: стан проблеми та епідеміологія [Текст] / О. Г. Студзинський О.Г. // Довженківські читання: Актуальні питання соціальної і клінічної наркології: Матеріали ІХ-ї Української науково-практичної конференції з участю міжнародних спеціалістів, присвяченої 90-й річниці з дня народження Заслуженого лікаря України, Народного лікаря СРСР О. Р. Довженка. – Харків, 2008. – С. 301 – 304.
7. Маляров С.А. Проблема двойного диагноза депрессии и алкоголизма [Текст] / С.А. Маляров // Архів психіатрії. – 2014. – Т.20. – №1(76). – С.113-119.
8. Schukit M.A. Drug and alcohol abuse. A clinical guide to diagnosis and treatment. 5th ed. [Text] / M.A. Schukit. – NY: Kluwer Academic/Plenum Publishers. – 2000. – 380 p.
9. Schuckit M.A., Tsuang J., Hesselbrock V., Bucholz K. Response to alcohol in daughters of alcoholics: A pilot study and a comparison with sons of alcoholics [Text] / M.A.Schukit, T.L.Smith, J.Kalmijn [et all.] // Alcohol and Alcoholism – 2000. – V. 35. N 3. – P. 242-248.
10. Judge C. Gender dysphoria – prevalence and co-morbidities in an Irish adult population [Text] / C. Judge, C. O'Donovan, D. O'Shea [et all.] // Neuroendocrine Science. – 2014. – Vol.5. – P.1-5.
11. Рябухін К.В. Порушення статевої ролі «Я-концепції» у жінок, що страждають на алкоголізм [Текст] / К.В. Рябухін // Психічне здоров'я. – 2013. – №1-2 (38-39). – С.45-48.
12. Слюсарь В.В. Полоролевые характеристики женщин с алкогольной зависимостью [Текст] / В.В. Слюсарь // Медична психологія. – 2013, № 3. – С.8-13.
13. Шайдукова Л.К. Конституционально-психологические особенности нарушенной полоролевого поведения женщины, злоупотребляющих алкоголем [Текст] / Л.К. Шайдукова // Практическая медицина, 2012, №2 (Неврология. Психиатрия). – С.118-122.
14. Cerwenka S. Intimate Partnerships and Sexual Health in Gender-Dysphoric Individuals Before the Start of Medical Treatment [Text] / S. Cerwenka [et all.] // International Journal of Sexual Health. – 2014. – Vol. 26. – Issue 1. – P.52-65.
15. Кон И.С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополю любви [Текст] / И.С. Кон. – М.: Олимп; ООО Фирма Издательство АСТ, 1998. – 496 с.
16. Карманное руководство к МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями) / Сост. Дж. Купер; Под ред. Дж. Э. Купера / Пер. с англ. Д. Полтавца. – К.: Сфера, 2001. – 416 с.
17. Матевосян С.Н. Половая дисфория (клинико-феноменологические особенности и лечебно-реабилитационные аспекты синдрома «отвергания» пола)[Текст]/С.Н. Матевосян, Г.Е. Введенский. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2012. – 400 с.
18. Калинин С.Ю. Трансгендеризм. Возможности гормональной терапии [Текст] / С.Ю. Калинин. – М.: Практическая медицина, 2006. – 192 с.
19. Terada S. Suicidal ideation among patients with gender identity disorder [Text] / S. Terada, Y. Matsumoto, T. Sato [et all.] // Psychiatry Research. – 2011. – Vol. 190. – P. 159-162.
20. Кришталь, Е.В. К проблеме формирования патологической семьи при алкоголизме у одного или обоих супругов [Текст] / Е.В. Кришталь // Український вісник психоневрології. – Харків. – 1998. – Т.6, вип. 2 (17). – С.18-20.
21. Назыров Р. К. Типология психотерапевтических мишеней и ее использование для повышения качества индивидуальных психотерапевтических программ в лечении больных с невротическими расстройствами. Методические рекомендации [Текст] / Р.К. Назыров, С.В. Логачева, М.Б. Ремесло [и др.]. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского научно-исследовательского психоневрологического института им. В.М. Бехтерева, 2011. – 19 с.
22. Собчик Л. Н. Диагностика межличностных отношений. Адаптированный тест Лири [Текст] / Л.Н. Собчик. – М.: Союзчибор. – 1990.

23. Червинская К.Р. Методика интерперсональных отношений: опыт эксплицирования знаний эксперта-психолога, интерпретационные схемы. Методическое пособие [Текст] / К.Р. Червинская. – СПб.: Речь, 2008. – 160 с.

Literatura

1. Khobzei M.K. Socialno – oriaentovana psikhiatriczna dopomoga v Ukraini: problemu ta rishennya [Tekst] / M.K. Khobzei, P.V. Voloshin, N.O. Maruta // Ukrain's'kui visnuk psikhonevrologii– 2010. – T.18, vup. 3 (64). – S.10-1
2. Nikol'kina Yu. A. Analiz otdel'nykh socialno – demograficheskikh i klinicheskikh osobennosti u nerabotayushchikh zhenshin s alkogol'noi zavisimost'yu [Tekst] / A.G. Sofronov, Yu. A. Nikol'kina// Narkologiya. – 2013. – №2. – S. 43-48.
3. Artemchuk A. F. Ekologicheskie osnovy komorbidnosti addiktivnykh zabolevaniy [Tekst] /A. F. Artemchuk, I.K. Sosin, T.V. Chernobrovkina. – Khar'kov, Kollegium, 2013.-1152 s.
4. Vasil'eva N.Yu. Vpliv alkogolyu ta inshikh psikhoaktivnykh rechovin na formuvanny aagresivnoi povedinky u ghinok [Tekst] / N.Yu. Vasil'eva // Arkhivpsikhiatrii. - 2014. – T.20. – №1(76). – S.120-124.
5. Bardenshtein L.M. Komorbidnye formy psikhicheskikh zabolevaniy [Tekst] / L.M. Bardenshtein, B.N. Piven'. - M. : RIF «Stroimaterialu», 2008. – 120 s.
6. Studzins'kui O.G. Komorbidnist' psikhichnykh rozladiv ta staniv zalezhnosti vid psikhoaktivnykh rechovin: stan problemu ta epidemiologiya [Tekst] / O.G. Studzins'kui // Dovghenkivs'ki chitannya: Materialu IX-ї Ukrain's'koi naukovo – praktichnoi konferencii z uchastyu mighnarodnykh specialistiv, pryvyachenoї 90-I richnici z dnya narodzhennya Zaslughenogo likarya Ukrainu, Narodnogo likarya SRSR O.R. Dovghenka. - Khar'kov, 2008. – S. 301 – 304.
7. Malyarov S.A. Problema dvoynogo diagnoza depressii I alkogolizma [Tekst] / S.A. Malyarov // Arkhiv psikhiatrii. - 2014. – T.20. – №1(76). – S. 113-119.
8. Schukit M.A. Drug and alcohol abuse. A clinical guide to diagnosis and treatment. 5th ed. [Text] / M. A. Schukit. – NY: Kluwer Academic/ Plenum Publishers. – 2000. – 380 p.
9. Schukit M. A., Tsuang J., Hesselbrock V., Bucholz K. Response to alcohol in daughters of alcoholics: A pilot study and a comparison with sons of alcoholics [Text] /M.A.Schukit, T.L.Smith, J.Kalmijn [et all.] / Alcohol and Alcoholism – 2000. – V. 35. N 3. – P. 242-248.
10. Judge C. Gender dysphoria – prevalence and co-morbidities in an Irish adult population [Text] / C. Judge, C. O'Donovan, D. O'Shea [et all.] // Neuroendocrine Science. – 2014. – Vol.5. – P.1-5.
11. Ryabukhin K.V. Porushennya statevorol'ovoi «Ya - koncepcii» u ghinok, shcho stradayut` na alkogolizm [Text] / K.V. Ryabukhin // Psikhichne zdorov'ya. - 2013. – №1-2 (38-39). – S.45-48.
12. Slyusar` V. V. Polorolevue kharakteristiki zhenshin s alkogol'noi zavisimost'yu [Text] / V.V. Slyusar` // Medychna psukhologiya. - № 3. – S.8-13.
13. Shaidukova L. K. Konstitucional'no – psikhologicheskie osobennosti narusheniї polorolevogo povedeniya zhenshin, zloupotrebyayushchikh alkogolem [Text] / L.K. Shaidukova // Prakticheskaya medicina, 2012, №2 (Nevrologiya. Psikhatriya). – S.118-122.
14. Cerwenka S. Intimate Partnerships and Sexual Health in Gender-Dysphoric Individuals Before the Start of Medical Treatment [Text] / S. Cerwenka [et all.] // International Journal of Sexual Health. – 2014. – Vol. 26. – Issue 1. – P.52-65.
15. Kon I. S. Lunnui svet na zare.Liki I maski odnopoloi lyubvi [Tekst] /I.S. Kon. – M. :Olimp; 000 Firma Izdatel'stvo AST, 1998. – 496 s.
16. Karmannoe rukovodstvo k MKB – 10. Klassifikaciya psikhicheskikh ipovedencheskikh rasstroistv (s glossariem I issledovatel'skimi diagnosticheskimi kriteriyami) / Sost. Dgh. Kuper; Pod red.Dgh. Kupera / Per. sangl. D. Poltavca. – K. :Sfera, 2001. – 416 s.
17. Matevosyan S.N. Polovaya disforiya (kliniko – fenomenologicheskie osobennosti i lechebno – reabilitacionnye aspektu sindroma «otverganiya» pola)[Tekst]/ S.N. Matevosyan, G. E. Vvedenskiy. - M.: OOO «Medicinskoe informacionnoe agenstvo», 2012. – 400 s.
18. Kalinichenko S. Yu. Transseksualizm. Vozmognosti gormonal'noi terapii [Tekst]/S.Yu. Kalinichenko. – M.:Prakticheskaya medicina, 2006. – 192 s.
19. Terada S. Suicidal ideation among patients with gender identity disorder [Tekst] / S. Terada, Y. Matsumoto, T. Sato [et all.] // Psychiatry Research. – 2011. – Vol. 190. – P. 159-162.
20. Krishtal` E. V. K probleme formirovaniya patologicheskoi sem'I pri alkogolizme u odnogo ili oboich suprugov [Tekst] / E.V.Krishtal` // Ukrain's'kui visnuk psukhonevpologii. – Kharkiv.- 1998. – T.6, vup. 2 (17). – S.18-20.
21. Nazurov R. K. Tipologiya psukhoterapevticheskikh mishenei I ee ispol'zovanie dlya povusheniya kachestva individual'nykh psukhoterapevticheskikh program v lechenii bol'nykh s nevroticheskimi rasstroistvami. Metodicheskie rekomendacii [Tekst] /R.K.Nazurov, S.V. Logachova, M.B. Remeslo[idr.]. - SPb:Izd-voSankt – Peterburgskogo nauchno – issledovatel'skogo psikhonevrologicheskogo instituta im. V.M. Bekhtereva, 2011. - 19 s.
22. Sobchik L.N. Diagnostika meghlichnostnykh otnosheniї. Adaptirovannui test Liri [Tekst] / L.N.Sobchik. - M.:Soyuzuchpribor. –1990.
23. Chervinskaya K. R. Metodika interpersonal'nykh otnosheniї: opyt aeksplicirovaniya znaniya eksperta – psikhologa, interpretacionnye skhemy. Metodicheskoe posobie [Tekst] / K. R. Chervinskaya. – SPb.:Rech', 2008. – 160 s.

УДК: 376.3.042.1.018.1-057.874-056.29

Особенности эмоционального состояния детей, страдающих детским церебральным параличом

Ю. О. Гончар
gonchar.yulia@gmail.com

Статья посвящена проблеме эмоционального состояния детей дошкольного и младшего школьного возраста, больных детским церебральным параличом. Рассмотрена актуальность изучения данного вопроса; детально описаны существующие и предложенный подходы к решению этой задачи. Показано, что у детей с данной патологией доминируют страх, стыд и радость, пугливость и застенчивость, невозможность удивляться, паникерство, гнев; преобладает коммуникативная, эстетическая, альтруистическая и практическая эмоциональная направленность, что приводит к их повышенной тревожности и усталости, ощущению беспомощности и подавленности. Изучение общей эмоциональной направленности и коммуникативных навыков у детей с детским церебральным параличом должны быть основой разработки их программ реабилитации.

Ключевые слова: дети, эмоциональное состояние, детский церебральный паралич, реабилитация.

Стаття присвячена проблемі емоційного стану дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, які страждають на дитячий церебральний параліч. Розглянуто актуальність вивчення цього питання; детально описані існуючі та запропоновані підходи до вирішення цього завдання. Показано, що у дітей з даною патологією домінують страх, сором і радість, полохливість і сором'язливість, неможливість дивуватися, панікерство, гнів; переважає комунікативна, естетична, альтруїстична і праксична емоційні спрямованості, що призводять до їх підвищеної тривожності і втоми, відчуття безпорадності і пригніченості. Вивчення загальної емоційної спрямованості та комунікативних навичок у дітей з дитячим церебральним паралічем мають бути основою розробки програм їх реабілітації.

Ключові слова: діти, емоційний стан, дитячий церебральний параліч, реабілітація.

The article is devoted to the problem of emotional state of preschool and primary school children with cerebral palsy. It was considered the relevance of the issue. Also it was described in detail the existing and the proposed approaches to solving that problem. It was shown that children with that pathology had fear, shame and joy, timidity and shyness, inability to wonder, alarmism and anger as dominant emotions; communicative, aesthetic, altruistic and praxic emotional orientations prevailed and led to their increased anxiety and fatigue, feelings of helplessness and dispiritedness. The research of the general emotional orientation and communication skills of children with cerebral palsy should be the basis for the development of rehabilitation programs for them.

Key words: children, emotional state, cerebral palsy, rehabilitation.

Детский церебральный паралич (ДЦП) в последние годы стал одним из наиболее распространенных заболеваний нервной системы в детском возрасте во всех странах мира [5]. Еще 10 лет назад в Украине большую часть детей с ограниченными возможностями до 16 лет составляли дети с патологией нервной системы. В 2004 году таких детей было 21,5%, а вместе с детьми, имеющими проблемы психики и поведения, они составляли 37,4% детской популяции. В этот период распространенность ДЦП колебалась от 1,6 до 4,2 случаев на 1000 человек детского населения; сегодня в Украине ДЦП встречается в 2,4-2,5, колебаясь в отдельных регионах от 2,3 до 4,5 случаев на 1000 [4, 5]. Это заболевание в значительной степени ограничивает возможности детей и снижает их качество жизни, поражая не только опорно-двигательную систему, но и приводя к нарушениям речи (80%), интеллекта (50%), зрения (20%), слуха и восприятия (по 15%) [5, 8, 11, 12]. Детям с ДЦП необходима своевременная и длительная социальная, физическая и психологическая реабилитация [6, 7].

Теоретической основой исследования являются работы ведущих психологов и дефектологов: культурно-историческая теория Л. С. Выготского; теория соотношения психологического развития в норме и при патологии, разработанные Т. А. Власовой, Ю. А. Кулагиной, А. Р. Лурия, В. И. Лубовским, Л. И. Солнцевой; исследования эмоциональной сферы личности детей с ДЦП, проведенных А. Г. Закаблук, В. В. Лебединским, [Цит. по 9].

Гипотезой исследования послужили положения о том, что эмоциональная сфера детей с ДЦП характеризуется недостаточно точным умением распознавать эмоции, повышенной тревожностью, агрессивностью и враждебностью; а реализация специально организованной коррекционно-развивающей работы даст возможность гармонизировать эмоциональное состояние детей, больных ДЦП.

ДЦП, как следствие мультифакториального дизонтогенеза центральной нервной системы, характеризуется многообразием клинических проявлений, на преодоление которых в течение многих лет и сейчас направлены усилия специалистов различных профилей. Необходимость и возможность ранней постановки диагноза ДЦП у больного ребенка, скорейшего начала восстановительной терапии была убедительно доказана еще работами Л. О. Бадаляна, основоположника детской неврологии, и работами К. А. Семеновой, описавшей принципы диагностики и лечения ДЦП с обеспечением этапности и непрерывности комплексной реабилитации. [Цит. по 9].

Клиническое течение ДЦП характеризуется наличием у детей патологического мышечного тонуса, неконтролируемых движений, задержкой психического развития, судорожного симптома, нарушениями речи, слуха, зрения, трудностями глотания, нарушениями актов дефекации и мочеиспускания, эмоциональными проблемами. Основной причиной заболевания до сих пор считают гибель или порок развития участка головного мозга, возникший в нео- и перинатальном периоде развития ребенка [6, 11].

Значительное число исследований в медицинской и психолого-педагогической литературе посвящено изучению нарушений развития детей с ДЦП: симптоматики, механизмов и структуры двигательных расстройств (Л.О. Бадалян, Л.Т. Журба, В.Т. Кожевникова, Е.М. Мастюкова, Е.Н. Правдина-Винарская, К.А. Семенова, Е.Г. Сологубов, М.Б. Эйдинова), особенностей их психического развития (Л.Д. Данилова, Э.С. Калижнюк, Е.И. Кириченко, А.В. Кроткова, И.Ю. Левченко, Т.Н. Симонова); речевых нарушений (Е.Ф. Архипова, Л.Д. Данилова, М.И. Ипполитова, Л.В. Лопатина, И.А. Смирнова, Л.Б. Халилова); психолого-педагогической поддержки семьи (В.В. Ткачева). Все эти исследователи определили важные, но, тем не менее, отдельные вопросы проблемы помощи детям с данной патологией [цит. по 9].

В сфере изучения личности детей с ДЦП даже сегодня остро стоит вопрос их эмоциональных особенностей, так как именно эмоциональный аспект личности лежит в основе ее целостной характеристики [10]. В проблеме диагностики, лечения и реабилитации детей с ДЦП огромное внимание всегда уделялось двигательным, неврологическим и когнитивным нарушениям, тогда как к вопросу их психологической диагностики и реабилитации ученые обратились лишь последние тридцать лет, о чем свидетельствуют работы Е. П. Межениной, К. А. Семенова, И. П. Махмудовой, А. М. Журавлева, И. С. Перхуровой, М. В. Ипполитова, Е. М. Мастюкова. В. В. Лебединский в своих исследованиях рассматривал ДЦП в качестве модели влияния двигательного дефицита на формирование психических процессов у детей, в частности их эмоциональной сферы [цит. по 10].

Как указывает И. Н. Польшакова в своих работах, при ДЦП можно говорить об особом виде психического дизонтогенеза: о дефицитарном развитии. Данный вид психического дизонтогенеза возникает при тяжёлых нарушениях отдельных анализаторных систем, в том числе и при нарушениях в функционировании двигательного анализатора при ДЦП. Первичный дефект анализатора ведёт к недоразвитию функций, связанных с ним наиболее тесно, а также к замедлению развития ряда психических функций, связанных с пострадавшей опосредованно. Нарушения развития отдельных психических функций тормозят психическое развитие в целом. Дефицитарность моторной сферы обуславливает явления двигательной, сенсорной, когнитивной, социальной депривации и нарушения эмоционально-волевой сферы [4].

Важное место в формировании у этих детей патологических свойств личности по дефицитарному типу, связанному прежде всего с двигательной недостаточностью, принадлежит явлениям депривации и гиперопеки. В результате двигательных ограничений, накладываемых болезнью, ребёнок живёт и развивается в изолированном мире. Это препятствует развитию многих видов взаимоотношений и взаимодействия со сверстниками и взрослыми. Ограниченность контактов нередко способствует аутизации, формированию эгоцентрических установок, пассивности. При воспитании в семье отмеченные особенности могут усиливаться и за счёт гиперопеки, снижения требований к больному ребёнку [4].

ДЦП – это заболевание, при котором на грубую органическую патологию накладывается воздействие социально-психологических факторов, обусловленных инвалидизацией детей. Ведущая роль в психогенезе патологического развития личности принадлежит реакции на осознание и переживание дефекта, социальной изоляции от сверстников, а также особому отношению к детям с ограниченными возможностями [10].

Детям с ДЦП свойственна задержка эмоционального развития, которая, как правило, сочетается с интеллектуальной задержкой, что выражается в форме неосложнённого психического и осложнённого органического инфантилизма. Эти проявления проявляются в недостаточной дифференцированности эмоций даже в игровой деятельности – её монотонности, слабости творчества, отсутствии инициативы и самостоятельности [4]. Эмоциональная сфера играет значительную роль в усвоении знаний, умений и навыков, а также социальной адаптации этих детей в обществе. Важная роль эмоций в процессе приобретения детьми с ДЦП социального опыта, глубокого внимания специалистов к данной проблеме, а также потребность к уточнению отдельных ее аспектов определяют актуальность данной работы [9].

Цель – изучить особенности эмоционального состояния детей, страдающих детским церебральным параличом.

На базе дельфинария «Немо» (г. Одесса, Украина) было обследовано 32-а ребенка в возрасте от 3-х до 12-ти лет с детским церебральным параличом и 25-ть здоровых детей. Разработанный нами комплекс психодиагностических методов для оценки эмоционального состояния детей включал методику «Дифференциальные шкалы эмоций К. Изарда», методику «Самооценка эмоциональных состояний» (А. Уэссман и Д. Рикс) и тест-анкету «Эмоциональная направленность» (Б. И. Додонов) [1, 2].

С помощью методики «Дифференциальные шкалы эмоций К. Изарда» оценивали выраженность основных эмоций детей: интереса, радости, удивления, горя, гнева, отвращения, презрения, страха, стыда и вины, а также рассчитывали общий уровень самочувствия детей

[2]. Методика «Самооценка эмоциональных состояний» (А. Уэссман и Д. Рикс) позволяла оценить эмоциональное состояние детей в соответствии со шкалами: спокойствие-тревожность, энергичность-усталость, приподнятость-подавленность, ощущение уверенности в себе-беспомощности, и, также определить суммарный показатель эмоционального состояния [2]. Тест-анкета «Эмоциональная направленность» (Б. И. Додонов) определяла альтруистическую, коммуникативную, глорическую, практическую, пугническую, романтическую, акизитивную, гедонистическую, гностическую и эстетическую направленность эмоций детей [1].

Статистическая обработка результатов исследования была проведена с использованием критерия Стьюдента и однофакторного дисперсионного анализа с учетом статистической значимости [3].

Результаты психологического тестирования детей по методике «Дифференциальные шкалы эмоций К. Изарда» показали, что преобладающими эмоциями у обследованных нами здоровых детей были радость (7,66 балла), интерес (5,92 балла) и удивление (5,53 балла), тогда как у больных с ДЦП – страх (6,21 балла), стыд (4,83 балла) и радость (4,74 балла) (Табл. 1).

Таблица 1. Эмоции здоровых детей и больных ДЦП

Виды эмоций	Показатели эмоций детей	
	здоровых	с ДЦП
Интерес	5,92±1,73	4,33±2,16*
Радость	7,66±2,49	4,74±2,88*
Удивление	5,53±1,90	4,48±1,35*
Горе	3,29±0,80	4,33±2,06
Гнев	3,30±0,85	4,55±1,68*
Отвращение	3,16±0,43	3,95±2,05*
Презрение	3,12±0,36	3,62±1,78*
Страх	4,20±1,67	6,21±2,27*
Стыд	4,53±1,81	4,83±1,90*
Вина	3,78±1,52	3,36±0,79*
Коэффициент самочувствия	1,63±0,38	1,05±0,49*

Примечание. * – $p < 0,05$

Как видно из таблицы 1, средние показатели положительных эмоций у детей с ДЦП, в сравнении со здоровыми, были существенно ниже: уменьшались их интерес на 26,9% ($p < 0,05$), радость – на 38,1% ($p < 0,05$) и удивление – на 19,0% ($p < 0,05$), вина – на 11,1% ($p < 0,05$). Тогда как средние значения отрицательных эмоций были значительно выше: увеличивались горе на 31,6% ($p < 0,05$), гнев – на 37,9% ($p < 0,05$), отвращение – на 25,0% ($p < 0,05$), презрение – на 16,0% ($p < 0,05$), страх – на 47,9% ($p < 0,05$), стыд – на 6,6% ($p < 0,05$) соответственно. Коэффициент самочувствия у детей с ДЦП достоверно снижался на 35,6% ($p < 0,05$) и был значительно ниже (1,05 балла), чем у здоровых (1,63 балла).

Детальное изучение составляющих этих эмоций у детей с ДЦП свидетельствовало о том, что собранность и внимательность были присущи 28,6 и 26,2%, а способность концентрироваться – 28,6% обследованных. Радость ощущали только 33,3% респондентов, счастье и наслаждение – по 38,6% соответственно.

Дети с ДЦП незначительно реагировали на изменения окружающей среды, они мало умели удивляться и восторгаться. На невозможность изумляться указывали 35,7%, удивляться – 61,9% и поражаться – 26,2% обследованных. У них больше доминировали отрицательные эмоции, такие как страх, стыд, горе и гнев. Печальными были 31,0%, сломленными – 21,9%, унылыми – 47,6% таких детей. Наличие гнева отмечали у себя 52,4% респондентов, возбужденности – 47,6%, безумства – 21,9%. Чувство отвращения испытывали 7,2%, неприязни – 33,3% и омерзения – 4,8% обследованных. Пренебрежительность отмечали у себя 14,3% детей, надменность – 9,5%, презрительность – 21,9%; пугливость – 71,4%, паникерство – 64,3%, наличие страхов – 54,7%. Застенчивость была характерна для 71,4%, стыдливость – 9,5%, робость – 57,1%; сожаление – 14,3%, вина – 9,5%, раскаяние – 4,7% обследованных.

Таким образом, анализ полученных результатов показал, что у детей с ДЦП наиболее выраженными эмоциями были страх, стыд и радость; самыми распространенными – пугливость и застенчивость (по 71,4%), невозможность удивляться (у 61,9%), склонность к панике (у 64,3%), наличие страхов (у 54,7%) и гнева (у 52,4%), возбужденность и уныние (по 47,6%).

В это же время изучение распространенности эмоций у здоровых детей, показало, что собранность и внимательность были характерны для 67,1 и 69,7%, а способность концентрироваться – для 78,9% обследованных. Радость ощущали 89,2% респондентов, счастье и наслаждение – по 86,8% соответственно.

Здоровые дети активно реагировали на изменения окружающей среды, они могли активно удивляться и восторгаться. На невозможность изумляться указывали всего 35,5%, удивляться – 25,0% и поражаться – 64,5% обследованных. У них меньше доминировали отрицательные эмоции, такие как страх, стыд, горе и гнев. Печальными были 9,2%, сломленными – 1,3%, унылыми – 10,5% таких детей. Наличие гнева отмечали у себя 9,1% респондентов, возбужденности – 5,2%, безумства – 6,5%. Чувство

отвращения испытывали 1,3%, неприязни – 11,8% обследованных. Пренебрежительность отмечали у себя 6,5% детей, надменность – 2,6%, презрительность – 1,3%; пугливость – 40,7%, склонность к панике – 19,7%, наличие страхов – 31,5%. Застенчивость была характерна для 43,4%, стыдливость – 19,7%, робость – 48,7%; сожаление – 19,7%, вина – 15,8%, раскаяние – 17,9% обследованных.

Так, анализ полученных результатов показал, что у здоровых детей наиболее выраженными эмоциями были радость, интерес и удивление; самыми распространенными – способность ощущать радость (у 89,2%), счастье и наслаждение (по 86,8%), способность концентрироваться (у 78,9%), собранность и внимательность у 67,1 и 69,7% обследованных.

Потребности личности тесно связаны с эмоциями. При удовлетворении или возможности удовлетворения потребности возникают положительные эмоции. Если имеющаяся потребность не удовлетворяется или не может быть удовлетворена, человек переживает отрицательные эмоции [1].

Результаты психологического тестирования детей по тесту-анкете «Эмоциональная направленность» (Б. И. Додонов) показали, что выраженными эмоциями у обследованных нами здоровых детей были эстетические (7,24 балла), альтруистические (6,17 балла), пугнистические (5,57 балла), романтические (5,50), тогда как у детей с ДЦП – эстетические (7,26 балла), коммуникативные (6,69 балла), гедонистические (6,26 балла) и альтруистические (6,02 балла) (Табл. 2).

Таблица 2. Типы эмоций здоровых детей и больных ДЦП

Типы эмоций	Показатели эмоций детей	
	здоровых	с ДЦП
Романтические	5,50±2,93	4,90±2,74
Акзигитивные	4,53±2,59	4,31±2,56
Праксические	5,22±2,50	5,36±2,55
Глорические	5,22±2,50	4,93±2,60*
Гедонистические	5,30±2,74	6,26±2,34
Альтруистические	6,17±2,55	6,02±2,76
Гностические	5,04±2,96	5,07±2,68
Пугнистические	5,57±3,26	4,05±3,22*
Коммуникативные	5,21±3,00	6,69±3,02*
Эстетические	7,24±2,70	7,26±2,68

Примечание. * – $p < 0,05$

Как было сказано выше, у детей с ДЦП существенными эмоциями были: эстетические, коммуникативные, гедонистические и альтруистические. Они ярко воспринимали и переживали чувство прекрасного; выражали потребности в общении, в телесном и душевном комфорте; необходимость отдавать, делиться, содействовать, помогать у них проявлялась сильно. В сравнении со здоровыми детьми у них были выше коммуникативная направленность эмоций на 28,4% ($p < 0,05$), ниже глорическая и пугническая – на 5,6% ($p < 0,05$) и на 27,3% ($p < 0,05$) соответственно.

Романтические эмоции у 33,3% детей с данной патологией возникали на основе стремления ко всему необычному, необыкновенному, таинственному. Акзигитивные эмоции у 30,9% обследованных были связаны с интересом к накоплению, «коллекционированию» вещей, выходящему за пределы практической нужды в них. Праксические эмоции у 57,1% детей с ДЦП вызывались деятельностью, ее успешностью или неуспешностью. Глорические эмоции у 42,9% обследованных были связаны с потребностью в самоутверждении и славе. Гедонистические эмоции у 54,8% этих детей связаны с удовлетворением потребности в телесном и душевном комфорте. Альтруистические эмоции у 61,9% респондентов возникали на основе потребности в содействии, помощи, покровительстве другим людям. Гностические эмоции у 45,2% обследованных были связаны с потребностью в получении любой новой информации и «когнитивной гармонии». Пугнистические эмоции у 30,9% респондентов происходили от потребности в преодолении препятствий, борьбы с болезнью. Коммуникативные эмоции у 71,4% таких детей возникали на основе потребности в общении. Эстетические эмоции у 69,1% обследованных отражали их потребности быть в гармонии с окружением.

Таким образом, мы можем отметить, что у детей с ДЦП наиболее выраженными направленностями эмоций были эстетическая, коммуникативная, гедонистическая и альтруистическая; в сравнении со здоровыми детьми у них повышалась коммуникативная направленность эмоций на 28,4% и снижались глорическая и пугническая – на 5,6 и 27,3%. У 71,4% таких детей преобладали коммуникативные, у 69,1% – эстетические, у 61,9% – альтруистические, у 57,1% – праксические эмоции.

Наиболее выраженными эмоциями обследованных нами здоровых детей были эстетические, альтруистические, пугнистические и романтические. У здоровых детей доминировал в 57,9% случаев романтическая направленность эмоций, в 32,9% – акзигитивная, в 46,1% – праксическая, по 43,4% – глорическая, гедонистическая и гностическая, в 60,5% – альтруистическая, в 52,6% – пугническая, в 47,3% – коммуникативная, в 72,4% – эстетическая.

То есть, среди здоровых детей преобладала эстетическая, альтруистическая, пугническая и романтическая направленность эмоций, у 72,4% этих детей доминировали эстетические, у 60,5% – альтруистические, у 57,9% – романтические и у 52,6% – пугнистические эмоции.

Эмоции детей непосредственно связаны с их эмоциональным состоянием. Психологическое тестирование детей по методике «Самооценки эмоциональных состояний» показало, что эмоциональное состояние больных ДЦП можно было охарактеризовать как нервное, раздражительное, тревожное и спокойное (3,79 балла); подавленное (4,40 балла) и беспомощное (4,20 балла); с легкой усталостью, ленью и отсутствием энергии к жизни (4,23 балла), тогда как у здоровых детей – как непринужденное (5,89 балла), довольно свежее, бодрое и «в полном порядке» (по 6,33 балла), с ощущением компетентности (6,10 балла) (Табл. 3).

Таблица 3. Эмоциональное состояние здоровых детей и страдающих ДЦП

Виды эмоционального состояния	Показатели эмоционального состояния детей	
	здоровых	с ДЦП
Спокойствие-тревожность	5,89±1,58	3,79±1,59*
Энергичность-усталость	6,33±1,35	4,23±1,56*
Приподнятость-подавленность	6,29±1,26	4,40±1,70*
Уверенность в себе-беспомощность	6,10±1,73	4,20±1,71*
Суммарная оценка состояния	24,53±5,13	16,62±5,98*

Примечание. * – $p < 0,05$

Как видно из таблицы 3, средние показатели эмоционального состояния детей с ДЦП, в сравнении со здоровыми, были существенно хуже: снижалось их спокойствие на 35,6% ($p < 0,05$), энергичность – на 33,2% ($p < 0,05$), приподнятость и уверенность – по 30,1% ($p < 0,05$) соответственно. Суммарная оценка эмоционального состояния этих детей уменьшалась на 32,3% ($p < 0,05$) и была значительно ниже (16,62 балла) в сравнении со здоровыми лицами (24,55 балла).

Состояние повышенной тревожности наблюдалось у 85,7% больных ДЦП. Обезумели от страха, были напуганы неразрешимым трудностями – 4,7%, были сильно озабочены, испытывали огромную тревогу – 14,3%, значительно неуверенны в себе, испуганы неопределенностью – 28,6% респондентов. И только 2,4% обследованных нами детей с ДЦП ощущали полное благополучие, были уверены и чувствовали себя непринужденно.

Значительную усталость испытывали 85,7% респондентов. На выраженную усталость, изнуренность и практически неспособность к действиям указывали 11,9% , на большую усталость и вялость – 16,7% обследованных. И только 2,3% детей с ДЦП отмечали у себя сильное стремление к деятельности и значительную энергию.

Наличие подавленности отмечали у себя 78,6% больных детей, 4,7% жаловались на беспомощность, крайнюю степень депрессии и уныния, 7,1% – на унылое настроение, угнетенность, подавленность, 14,3% – на унылое настроение. Лишь 2,3% детей были восторженны и в приподнятом состоянии духа.

Чувство значительной беспомощности испытывали 81,1% детей с ДЦП. 7,1% ощущали давящее чувство слабости и тщетности усилий, 4,7% – чувствовали себя жалкими и несчастными, 21,4% – были подавлены своей слабостью и недостатком способностей. Только 4,7% таких детей были уверены в своих способностях.

Таким образом, анализ полученных результатов показал, что у детей с ДЦП было снижено спокойствие на 35,6%, энергичность – на 33,2%, приподнятость и уверенность – по 30,1%; суммарная оценка их эмоционального состояния была ниже на 32,3%. Среди больных детей 85,3% обследованных испытывали состояние повышенной тревожности и значительной усталости, 81,1% – ощущали чувство беспомощности и 78,6% – подавленности.

Эмоциональное состояние здоровых детей значительным образом отличалось от состояния детей с ДЦП. Состояние повышенной тревожности наблюдалось у 46,1% здоровых детей. Были значительно неуверенны в себе, испуганы неопределенностью – 3,9%, нервничали, волновались и раздражались – 13,1%, несколько озабочены, скованны и немного встревожены – 28,9% обследованных. Но 3,9% таких детей были совершенно спокойны и уверены в себе.

Сильную усталость и вялость испытывали 21,0% респондентов. На скудные ресурсы энергии, большую усталость и вялость указывали 1,3%, на одновременную усталость и наличие незначительной энергии – 6,5%, на лень и нехватку энергии – 13,1% обследованных. 6,6% здоровых детей стремились к активной деятельности и ощущали прилив энергии.

Наличие подавленности отмечали у себя всего 17,0% таких детей, 1,3% жаловались на беспомощность и крайнюю степень депрессии, 2,6% – на угнетенность, подавленность, 1,3% – на унылое настроение. Но и всего 2,6% здоровых детей были восторженны и в приподнятом состоянии духа.

Чувство ограниченных способностей и неуверенности в себе испытывали 49,9% здоровых детей. 1,3% их чувствовали себя жалкими и несчастными, 3,9% – были подавлены своей слабостью и недостатком способностей, 7,9% – чувствовали себя довольно неспособными. Только 2,6% таких детей были уверены в своих способностях.

Так, анализ результатов показал, что у здоровых детей эмоциональное состояние было непринужденным, довольно свежим, бодрым и «в полном порядке», с достаточно высоким чувством

компетентності. Пovyшенну тревожність испытывали 46,1%, сильную усталость и вялость – 21,1%, наличие подавленности – 17,0%, и неуверенности в себе – 49,9% здоровых детей.

Анализ результатов проведенного исследования показал, что у детей с ДЦП наиболее выраженными эмоциями были страх, стыд и радость; самыми распространенными – пугливость и застенчивость (по 71,4%), невозможность удивляться (у 61,9%), склонность к панике (у 64,3%), наличие страхов (у 54,7%) и гнева (у 52,4%), возбужденность и уныние (по 47,6% случаев). А у здоровых детей наиболее выраженными эмоциями были радость, интерес и удивление; самыми распространенными: способность ощущать радость (у 89,2%), счастье и наслаждение (по 86,8%), концентрироваться (у 78,9%), собранность и внимательность у 67,1 и 69,7% обследованных.

У детей с ДЦП наиболее выраженными направленностями эмоций были эстетическая, коммуникативная, гедонистическая и альтруистическая; в сравнении со здоровыми детьми у них повышалась коммуникативная направленность эмоций на 28,4% и снижались гедонистическая и пугническая – на 5,6 и 27,3%. У 71,4% таких детей преобладали коммуникативные, у 69,1% – эстетические, у 61,9% – альтруистические, у 57,1% – практические эмоции. Среди здоровых детей преобладала эстетическая, альтруистическая, пугническая и романтическая направленность эмоций, у 72,4% этих детей доминировали эстетические, у 60,5% – альтруистические, у 57,9% – романтические и у 52,6% – пугнические эмоции.

Эмоции детей обуславливали их эмоциональное состояние. У детей с ДЦП снижались спокойствие на 35,6%, энергичность – на 33,2%, приподнятость и уверенность – по 30,1%; суммарная оценка их эмоционального состояния уменьшилась на 32,3%. Среди больных детей по 85,3% обследованных испытывали состояние повышенной тревожности и значительной усталости, 81,1% – ощущали чувство беспомощности и 78,6% – подавленности. А у здоровых детей эмоциональное состояние было непринужденным, довольно свежим, бодрым и «в полном порядке», с чувством компетентности. Пovyшенну тревожність испытывали 46,1%, сильную усталость и вялость – 21,1%, наличие подавленности – 17,0% и неуверенности в себе – 49,9% здоровых детей.

Перспективой дальнейших исследований является изучение общей эмоциональной направленности и ее связи с развитием коммуникативных навыков у детей с ДЦП для разработки эффективной программы их реабилитации.

Литература

1. Додонов Б. И. Тест-анкета «Эмоциональная направленность» / Б. И. Додонов. – Диагностика эмоционально-нравственного развития; под ред. И. Б. Дерманова. – СПб., 2002. – С. 132–134.
2. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисеев. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 560 с.
3. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов / О. Ю. Ермолаев. – М.: Флинта, 2003. – 336 с.
4. Польшакова И. Н. Особенности эмоциональной сферы детей с детским церебральным параличом / И. Н. Польшакова, А. А. Цюпа. – Ставрополь, 2005. – 64 с.
5. Романенко О. В. Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мед. наук: спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія»: О. В. Романенко. – Київ, 2003. – 26 с.
6. Tefft D. The impact of early powered mobility on parental stress, negative emotions, and family social interactions // D. Tefft, P. Guerette, J. Furumasu // *Phys. Occup. Ther. Pediatr.* – 2011. – Vol. 31(1). – P. 4–15.
7. Spencer-Cavaliere N. Inclusion understood from the perspectives of children with disability / N. Spencer-Cavaliere, E. Watkinson // *Adapt. Phys. Activ. Q.* – 2010. – Vol. 27(4). – P. 275–293.
8. Sigurdardottir S. Behavioural and emotional symptoms of preschool children with cerebral palsy: a population-based study / S. Sigurdardottir, M. Indredavik, A. Eiriksdottir [et al.] // *Dev. Med. Child. Neurol.* – 2010. – Vol. 52(11). – P. 1056–1061.
9. Саморокова Л. А. Особенности эмоциональной сферы у детей младшего школьного возраста с детским церебральным параличом [Электронный ресурс] / Л. А. Саморокова // VII Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум» - 2015. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.scienceforum.ru/2015/1190/12876>.
10. Особенности эмоциональной сферы детей с детским церебральным параличом дошкольного и младшего школьного авозраста: автореф. дисс. на соискание науч. Степени кандидата мед. наук: спец. 19.00.11 «Психология личности»: С. А. Стельмах. – Москва, 1999. – 25 с.
11. Організаційно-педагогічні умови індивідуального навчання дітей з порушеннями опорно-рухового апарату: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка»: О. В. Чеботарьова. – Київ, 2006. – 24 с.
12. Waters E. Development of a condition-specific measure of quality of life for children with cerebral palsy: empirical thematic data reported by parents and children / E. Waters, E. Maher, L. Salmon [et al.] // *Child. Care Health Dev.* – 2005. – Vol. 31(2). – S. 127–135.

Literatura

2. Dodonov B. I. Test-anketa «Emotsionalnaja napravlenost'» / B. I. Dodonov. – Diagnostika emotsional'no-nravstvennogo razvitiya; pod red. I. B. Dermanova. – SPB., 2001. – S. 132–134.
2. Eliseev O. P. Praktikum po psihologii lichnosti / O. P. Eliseev. – Sankt-Peterburg: Piter, 2003. – 560 s.
3. Ermolayev O. Y. Matematicheskaja statistika dlya psihologov / O. Y. Ermolayev. – M.: Flinta, 2003. – 336 s.
4. Pol'shakova I. N. Osobennosti emotsionalnoy sferi detey s detskim tserebral'nim paralichom / I. N. Pol'shakova, A. A. Zyupa. – Stavropol, 2005. – 64 s.
5. Romanenko O. V. **Osobennosti formirovaniya Ya-obraza u shkolyariv z tserebral'nim paralichem: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenja kandidata med. nauk: spets. 19.00.08 «Spetsial'na psihologiya»:** O. V. Romanenko. – Kyiv, 2003. – 26 s.
6. Tefft D. The impact of early powered mobility on parental stress, negative emotions, and family social interactions // D. Tefft, P. Guerette, J. Furumasu // Phys. Occup. Ther. Pediatr. – 2011. – Vol. 31(1). – S. 4–15.
7. Spencer-Cavaliere N. Inclusion understood from the perspectives of children with disability / N. Spencer-Cavaliere, E. Watkinson // Adapt Phys Activ Q. – 2010. – Vol. 27(4). – S. 275–293.
8. Sigurdardottir S. Behavioural and emotional symptoms of preschool children with cerebral palsy: a population-based study / S. Sigurdardottir, M. Indredavik, A. Eiriksdottir [et al.] // Dev. Med. Child. Neurol. – 2010. – Vol. 52(11). – S. 1056–1061.
9. Samorokova L. A. **Osobennosti emotsionalnoy sfery u detey mladshego skol'nogo vozrasta s detskim tserebral'nim paralichom [Elektronniy resurs] / L. A. Samorokova // VII Mezhdunarodnaya studendskaya elektronnyaya nauchnaya konferentsiya «Studenskiy nauchny forum» – 2015. – 2015. – Rezhim dostupu do resursu : <http://www.scienceforum.ru/2015/1190/12876>.**
10. Osobennosti emotsionalnoy sferi detey s detskim tserebral'nim paralichom doskol'nogo i mladshego shkol'nogo vozrasta: **avtoref. diss. na soiskanie nauch. stepeni kandidata med. nauk: spets. 19.00.11 «Psihologiya lichnosti»:** S. A. Stelmah. – Moskva, 1999. – 25 s.
11. Organizatsionno-pedagogichni umovi individual'nogo navchannya ditey z porushennyami oporno-ruhovogo apparatu: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kandidata med. nauk: spets. 13.00.03 «Korektsiyna pedagogika»: O. V. Chebotaryova. – Kyiv, 2006. – 24 s.
12. Waters E. Development of a condition-specific measure of quality of life for children with cerebral palsy: empirical thematic data reported by parents and children / E. Waters, E. Maher, L. Salmon [et al.] // Child. Care Health Dev. – 2005. – Vol. 31(2). – S. 127–135.

УДК 159.963.3:615.851

Принципы и подходы в работе со сновидениями в психотерапии

А. М.Лисеная
liseniy@mail.ru

В статье рассматриваются два теоретических принципа (каузальный и конструктивистский) толкования содержания бессознательного на примере сновидений. Изложение основного материала исследования посвящено психотерапевтической работе со сновидениями с точки зрения содержательного и процессуального подходов. При содержательном подходе акцент делается на информации, интерпретации, понимании послания из бессознательного. При процессуальном подходе содержание сновидения отходит на второй план, а внимание уделяется чувствам, переживаниям, эмоциям сновидца по поводу его сновидения. При процессуальной работе сновидец сталкивается с подавленными, неосознаваемыми переживаниями и имеет возможность их осознания и выражения.

Ключевые слова: бессознательное, сновидение, символ, архетип, процессуальность, цензура, диалог.

В статті розглядаються два теоретичні принципи (каузальний та конструктивістський) тлумачення змісту несвідомого на прикладі сновидінь. Виклад основного матеріалу дослідження присвячено психотерапевтичній роботі із сновидіннями з точки зору змістовного та процесуального підходів. З точки зору змістовного підходу увага приділяється інформації, інтерпретації, розумінню змісту несвідомого. При процесуальному підході зміст сновидіння відходить на другий план, а увага концентрується на почуттях, переживаннях, емоціях сновидця по поводу його сновидіння. При процесуальній роботі сновидець має змогу зустрітися зі своїми витісненими несвідомими почуттями, усвідомити та відреагувати їх.

Ключові слова: несвідоме, сновидіння, символ, архетип, процесуальність, цензура, діалог.

Two theoretical principals (causal and constructive) of the interpretation of the meaning of the unconscious, based on dreams, are considered in the article. The research deals with the psychotherapeutic work with dreams from the point of substantial and procedural approaches. Using the substantial approach, the accent is made on the information, interpretation, understanding of the message from the unconscious. Using the procedural approach, the content of the dream goes to the background and attention is paid to the dreamer's feelings, emotional experience concerning his/her dream. In the procedural work the dreamer comes across depressed, unconscious emotional experience and has a possibility of their realisation and expression.

Key words: the unconscious, dreams, symbol, archetype, procedure, censorship, dialogue.

Исторически теория сновидений развивалась двумя параллельными линиями: физиологические и психологические теории. Представители физиологических теорий сновидений (И. Павлов, И. Сеченов, Г. Бергер, Н. Клейтман и др.) трактуют сновидение как болезненный процесс, нарушение нормального сна, физиологический бред нормального человека, остатки дневных впечатлений. Здоровый сон – это сон без сновидений. Считалось, что сновидения являются ответом на какое-либо внешнее или внутреннее раздражение, а содержание сновидений целиком детерминировано этими раздражениями. Поскольку во время сна раздражения воспринимаются искаженно, то и образы сновидений искажены. В сновидении может проявиться то или иное болезненное состояние. Поэтому его можно рассматривать как симптом болезни. Последнее воззрение пришло из глубокой древности и сохранилось поныне.

Физиологи считают, что сновидение – скорее «нервный», чем «психический» процесс, оно возникает рефлекторно. В отечественной физиологии считалось, что если психическая деятельность в сновидении и имеет место, то она глубоко дефектна, регрессивна в сравнении с бодрствующей психикой. Сновидения представлялись лишенными и физиологической функции, и психологического смысла.

Первым кто обратил внимание на психологический смысл сновидений, был З. Фрейд, написавший в 1899 г. книгу «Толкование сновидений», где дал научный анализ этому феномену как процессу, происходящему на двух уровнях психики: сознательном и бессознательном. Наиболее доступным выражением, происходящих в бессознательном процессов, являются, с точки зрения З. Фрейда, сновидения.

В настоящее время существует два теоретических принципа толкования содержания бессознательного, в том числе, и сновидения:

1. Каузальный или ретроспективный подход характерен для фрейдовского метода толкования сновидений. В сновидениях, в первую очередь, находится материал, связанный с прошлым опытом сновидца. Для Фрейда главным вопросом в анализе сновидений был вопрос «почему?», а задачей анализа являлось переосмысление опыта прошлых событий и наведение порядка в архиве бессознательного.

2. Конструктивный или проспективный подход характерен для юнгианского метода работы со сновидениями. Акцент делается на проспективной, прогностической, устремленной в будущее функции сновидения. Для юнгианца в работе симптома или сновидения главным вопросом есть вопрос

«для чего это клиенту?». К. Г. Юнг считал, что прошлое представлено в настоящем и является для него фундаментом, а возможность планирования будущего развития более существенно, чем «разгребать руины прошлого». Сновидения подают нам сигналы из бессознательного, ориентированные в будущее. Анализируя сновидения, необходимо задавать следующие вопросы: «О чем оно предупреждает? Какие задачи ставит перед сновидцем бессознательное?».

Соглашаясь с З. Фрейдом в оценке важности сновидений в анализе бессознательного, К. Г. Юнг, тем не менее, был категорически не согласен с фрейдовским пониманием самих сновидений. Для Фрейда сновидение является психологическим механизмом, действующим, чтобы охранять физиологическое состояние сна, выражая и разряжая неприемлемые, вытесненные бессознательные желания в скрытой, замаскированной форме. Юнг рассматривал сновидения как естественные и целенаправленные, спонтанные и неприкрытые выражения бессознательных процессов, которые своей манифестацией пытаются установить контакт с сознанием.

Представления Юнга о психологических функциях сновидения связаны с его идеями о структуре человеческой психики, отличной от фрейдовской модели. Если с точки зрения З. Фрейда психика представлена в образе молота (Ид) и наковальни (Супер-эго), между которыми находится Эго, а бессознательное является источником потенциальной и реальной угрозы, то у Юнга на этот счет были другие взгляды. Юнгианская модель психики иначе оценивает бессознательное, оно не представляет собой опасность, которая должна быть ограничена, а является огромным ресурсом и по своей природе индифферентно к вопросам добра и зла. Юнг детализируя бессознательное, большое значение придавал диалогу между Эго и бессознательным.

Сновидения представляют собой попытку интеграции сознания и бессознательного через диалог. Сделать бессознательное сознательным, с точки зрения Юнга, невозможно, так как энергетические возможности Эго значительно меньше, чем бессознательного. Возможен только диалог, который обеспечит творческую интеграцию личного опыта. Это не означает, что осознание материала бессознательного вообще невозможно, речь идет о том, что бессознательное – это океан такой глубины, вычерпать который не под силу, любое осознание охватывает лишь малую часть бессознательного. Формирование диалога позволяет выстроить схему взаимодействия сознания и бессознательного. Практически все уровни бессознательного (личное, родовое, коллективное) открыты к диалогу с Эго. Сновидение – естественный, доступный, не требующий усилий диалог сознания и бессознательного. Управляет этим диалогом бессознательное, сознание входит в контакт с тем, что ему предоставляет бессознательное.

С точки зрения юнгианской психологии, сновидения являются посланием, предупреждением, предписанием и даже требованием бессознательного нашему сознанию. Юнг указывал на то, что сновидение проясняет ситуацию, «сновидение – это спонтанное само-изображение в символической форме реальной ситуации в бессознательном, оно дает материал, которого не хватало, и тем самым улучшает состояние пациента» [7, с. 365]. Сновидения, содержащие в себе астенические переживания (страх, печаль, уныние), призывают сновидца остановиться, а сновидения, наполненные стеническими переживаниями (агрессия, веселье) – действовать.

Юнгианская точка зрения на аналитический процесс заключается в необходимости раскрытия личной истории бессознательной динамики и индивидуальных ограничений с сопутствующими переживаниями и проработкой неразрешенных комплексов. Личный материал рассматривается как имеющий универсальное ядро, которое происходит из коллективного бессознательного или «объективной души», которая является общей для всех, а ее открытие приводит к познанию общих характеристик личности и универсального опыта.

Сновидения содержат в себе послания из бессознательного на трех уровнях: личное, родовое и коллективное. Сюжеты сновидений на уровне личного бессознательного связаны с повседневностью (решение бытовых проблем, конфликты, знакомые фигуры из личного опыта).

Между личным и коллективным бессознательным находится родовое бессознательное – система влечений, чувств, смыслов, травм, которые передаются по родовой линии из поколения в поколение, от предков к потомкам биологическим путем при помощи генных структур. Родовая память организована в жизненные планы, жизненные сценарии, не осознается их носителем и работает на уровне выбора профессии, партнера, предпочитаемых болезней и т. д. Родовые сценарии бессознательные, могут быть как ресурсными, так и деструктивными. Человеку необходим осознанный выбор в наследии предков для того, чтобы он мог жить аутентично. На уровне родового бессознательного сновидец получает родовые послания, то к чему призывает родовая память. Большинство людей ощущают в себе родовые послания, но эти переживания, достаточно болезненные. Контакт с уровнем родового бессознательного осложняется еще и тем, что мы находимся по отношению к предкам в позиции ребенка. С родовым бессознательным, по мнению Юнга, контактирует «Архетип внутреннего ребенка» наиболее важной частью, которого является «Инфантильно уязвимое эго» – наша уникальность. Родовые послания стремятся сделать наше уникальное Я типичным, родовым. Внутренний конфликт между двумя уровнями бессознательного «Инфантильно-уязвимым эго» и родовыми сценариями пытается найти свое разрешение в сновидениях. В сновидениях родовое бессознательное представлено сюжетами прошлых исторических времен, образами умерших родственников, исторических персонажей, национальных героев.

Пример из практики: женщине снится повторяющееся сновидение, в котором она видит себя в

образе казака с саблей, борющегося с врагами. Исторический контекст сновидения говорит о том, что послание идет из родового бессознательного. Интерпретация: родовое послание говорит о том, что в семье ей необходимо занимать мужскую позицию, проявлять активность, смелость, решительность. Фрейдовская интерпретация этого сновидения была бы иной и скорее указывала бы на проблемы с реализацией своей женственности.

Юнг утверждал, что большая часть мировой мифологии и фольклора представляет собой проявления того, что он назвал коллективным бессознательным. Коллективное бессознательное содержит унаследованный нами коллективный опыт человечества, сохраняя его в форме архетипов (или прообразов), которые на бессознательном уровне предрасполагают нас к организации своего личного опыта тем или иным образом. Кроме того, Юнг утверждал, что архетипы с коллективного бессознательного формируют содержание наших сновидений, возникая в различных видах архетипических образов сновидений. Коллективное бессознательное – это пограничное состояние, где время, пространство и вечность едины, а различия между прошлым, настоящим и будущим не существует. Коллективное бессознательное является резервуаром и актуального, и потенциального человеческого опыта, а также его компонентов – архетипов. Юнг придавал большое значение этому магическому уровню психики, считал, что он вечно будет основанием, из которого произрастает все остальное. Архетипические сюжеты сновидений связаны с фигурами вымышленными, космогоричными, мифологичными, сказочными героями не из личного опыта. Сновидения на уровне коллективного бессознательного представляют сюжеты смерти и возрождении, похищения, пленения, освобождения, победы над силами зла и т. д. На очень глубинных уровнях бессознательного люди не могут описать то, что они чувствуют. У детей до семи лет сновидения очень космогоричны, что указывает на связь с коллективным бессознательным, личное еще не слишком актуально. У взрослых сновидения больше связаны с личным и родовым бессознательным.

Совершенно другую точку зрения, отличную от позиций глубинной психологии, можно найти в книге Джозефа Кэмпбелла «Герой с тысячью лиц», впервые опубликованной в 1949 году. Кэмпбелл предположил, что наше ежедневное погружение в сон является чем-то вроде отправления героя в путешествие и началом приключений (часто независимо от нашей воли) в царстве фантазии и риска. В результате борьбы героя происходят важные события: вызов принят, противник побежден, приз выигран, девушку берут замуж, – и герой вновь возвращается к обычной повседневной жизни. Нетрудно заметить, что путешествие во сне и возвращение на следующий день к обычной жизни представляют собой героическое мини-путешествие. Если, поразмыслив, мы в результате этого путешествия узнаем о себе нечто большее, значит, мы завоевали приз, в котором воплощалась цель героя.

В отличие от объективного подхода З. Фрейда, большинство современных психологов в работе со сновидениями используют субъективный подход, пионером которого был К. Г. Юнг. Представители гештальт-психологии рассматривают элементы и образы сновидения как части личности сновидца. С точки зрения гештальт-терапии сновидения являются попыткой психики интегрировать в целое отколовшиеся части «Я». А работа со сновидениями предполагает рассматривать элементы сновидения как части личности, которые находятся в конфликте, и как проекцию чувств, состояний, ролей. Любой элемент сновидения характеризует самого сновидца, отдельные элементы его личности. Система отношений между отдельными элементами сновидения отражает систему отношений частей личности в пространстве внутреннего мира или в пространстве отношений в окружении. Понять свое сновидение – значит понять себя и получить возможность быстро проникать в проблемы эмоциональной сферы и разрешать их. Сновидение – окно в не интегрированное бессознательное, в конфликты, обиды, страдания, желания. Задача работы со сновидениями – интеграция отчужденных, отвергаемых частей «Я» в целое.

Райкрофт в книге «Невинность сновидений» (1979) соглашается с Юнгом, что сновидение – это не обман и не метод сокрытия неприемлемых желаний, а символизация – естественная общая способность сознания. Сновидения Райкрофт рассматривает как «форму коммуникации или соединения с самим собой, аналогичную таким видам деятельности наяву, как разговор с самим собой, напоминание себе, пугание себя, развлечение себя или возбуждение себя собственным воображением, либо таким медитативным видам деятельности наяву, как привлечение воспоминаний о прошедшем или исследование перспектив будущего» [7, с. 379].

Работа со сновидениями – одна из важных составляющих психотерапевтического процесса. Активизация бессознательных процессов приводит к увеличению продуцирования сновидений как выражения внутренней работы. Сновидения выполняют две функции в психотерапевтической работе: диагностическую и собственно психотерапевтическую. Психотерапевт, слушая сновидение клиента, понимает, какие внутренние процессы происходят у клиента, какие конфликты и структуры задействованы. Даже если клиент не озвучивает свое сновидение на сеансе, факт его наличия продельывает определенную психотерапевтическую работу без ее осознания. Осознанная работа клиента с содержанием сновидения на сеансе увеличивает эффективность психотерапевтического процесса. Содержание сновидений напрямую отражает тематику психотерапевтического процесса. Например, клиентам начинает сниться вода в различных ее вариантах (реки, моря, штормы, плотины), что символизирует разблокировку подавленных чувств и эмоций. Процесс на уровне структуры внутреннего ребенка продуцирует сновидения, где присутствует младенец брошенный, забытый, часто голодный, символизирующий депривацию данной структуры психики. Срыв защитных механизмов

клиента отражается в сновидениях преследования, вторжения, нападения на сновидца со стороны различных устрашающих фигур, которые ломятся в двери, окна, помещения. При этом приходят образы сломанных замков, дверей, разбитых окон и пр.

Содержание сновидений включают в себя два элемента: переработку впечатлений дня и информацию из бессознательного. Для психотерапии важен именно второй элемент. В связи с этим, для работы со сновидениями в психотерапии особенно важными являются:

- 1) «свежие» сновидения – сновидения, увиденные после психотерапевтического сеанса или после групповой работы;
- 2) абсурдные сновидения;
- 3) эмоционально насыщенные сновидения;
- 4) повторяющиеся сновидения;
- 5) кошмарные сновидения;
- 6) давние сновидения, которые находятся в памяти и не забываются.

В работе со сновидениями используют два подхода: содержательный и процессуальный. При содержательном подходе акцент делается на информации, интерпретации, понимании, осознании послания из бессознательного. Главный вопрос, на который сновидец желает получить ответ «О чем мое сновидение?». Содержательный подход в работе со сновидениями главным образом базируется на психоаналитической символике бессознательных процессов.

Бессознательное обладает особой способностью создавать образы и использовать их в качестве символов. Именно эти символы формируют наши сновидения, используя язык, на котором бессознательное передает свое содержание сознанию. Процесс формирования символов нашей психикой есть творческий акт. Человек одновременно является и сценаристом, и режиссером, и актером, и зрителем своих сновидений. В связи с этим правомерна идея представителей психоанализа, что только сам сновидец знает, о чем его сновидение, но не подозревает о своем знании, а задачей психоанализа является осознание собственного знания.

Зарождение символического отражения мира произошло в период существования на Земле неандертальцев (35–200 тыс. лет назад), в то время, когда возникли различные культы и зачатки религиозных верований. В каждом регионе был свой специфический набор символов, отражающий особенности сознания обитавших там народов. Вместе с тем имеются и универсальные, общечеловеческие символы, отражающие общие для всех законы и свойства физического мира. Символы сновидений являются также универсальными, так как отражают общие законы функционирования человеческой психики. При этом необходимо помнить, что, несмотря на универсальность символики сновидений, при их расшифровке мы можем сталкиваться с личной индивидуальной символикой сновидца, отражающей его субъективную психологическую реальность.

Важный вклад в развитие понятия символа внесла психология, а больше всего – психоанализ. З. Фрейд рассматривал символ как отображение психических конфликтов в сновидениях. К. Г. Юнг использовал слово «архетип» для обозначения тех универсальных символов, которые изначально присущи человеческой психике и обладают наибольшим постоянством и проявлением.

Процесс формирования символов психоаналитическая теория считает первичной функцией, первичным процессом бессознательного. Именно в этом и выражается так называемый постулат символики. Символы сновидения могут выражать различные психические процессы: влечения, желания, установки, внутренние конфликты, структуры личности и т. п. Через образы они обретают форму и содержание для того, чтобы стать видимыми для сознания.

Важнейшее методологическое значение для правильной дешифровки сновидений является правильное истолкование символов. Символы – это тот язык, на котором говорит наше бессознательное. Для аналитика важным является понимание символического контекста, в котором находится анализанд. Для этого необходимо понять, с каким уровнем бессознательного анализанда мы имеем дело (личным, родовым или коллективным), и сопоставить сновидение с жизненными обстоятельствами, воспроизвести событийный ряд за несколько дней, недель месяцев, предшествующих сновидению. Это укажет на то, какой уровень бессознательного является активным и стремится быть манифестированным.

При процессуальном подходе содержание сновидения отходит на второй план, а внимание уделяется чувствам, переживаниям, эмоциям сновидца по поводу его сновидения. Акцент делается и на переживаниях в самом сновидении, и на чувствах, сопровождающих его пересказ. При этом психотерапевт уделяет внимание невербальным проявлениям, ощущениям в теле клиента. При процессуальной работе сновидец сталкивается с подавленными, неосознаваемыми переживаниями и имеет возможность их осознания и выражения.

Пример процессуальной работы со сновидением из практики:

Клиентке А. (48 лет) снится повторяющееся сновидение: «Мне нужно куда-то уезжать, я боюсь опоздать на поезд, собираю вещи в сумку. Вещей очень много, я не успеваю все сложить, но не могу оставить свои вещи, они мне все нужны. Я очень тороплюсь и не успеваю».

Терапевт: Что Вы сейчас чувствуете?

Клиент: Тревогу, беспокойство, я не успеваю и не могу бросить свои вещи. Либо опоздать, либо бросить вещи. Это очень напрягает.

Терапевт: В какой части тела у Вас сейчас напряжение?

Клиент: Руки и плечи.

- Терапевт: Вас подводят Ваши руки? Они не успевают собрать вещи?
- Клиент: Да, сейчас я чувствую слабость в руках. Я ничего не могу сделать. Я бессильна. Это приводит меня в отчаяние.
- Терапевт: Вы не можете бросить вещи и не можете уехать, Вас что-то держит? Как это связано с Вашей жизнью?
- Клиент: Я сейчас подумала, может быть, мне не стоит цепляться за эти вещи. Их так много, зачем они мне?
- Терапевт: Они мешают Вам двигаться вперед?
- Клиент: Да, это так.
- Терапевт: Что Вам мешает двигаться вперед в Вашей жизни? Что Вы не можете бросить?
- Клиент: ... Это мое прошлое, мои прошлые отношения.
- Терапевт: Что Вы чувствуете, когда вспоминаете свое прошлое?
- Клиент: Я не могу его вернуть, я бессильна, и уже ничего нельзя изменить, но это меня тяготит, не отпускает.
- Терапевт: Давайте продолжим Ваше сновидение в фантазии.
- Клиент: Я, наверное, брошу эти вещи и пойду на поезд. И я успею, если их брошу. Жизнь проходит, а я занимаюсь не понятно чем. На что я трачу свою жизнь?
- Сновидение отразило внутренний конфликт клиентки между желанием двигаться вперед и невозможностью отпустить прошлое. Отпустить прошлое довольно тяжело, бросить «вещи» из сновидения гораздо легче, и через работу с переживанием сюжета сновидения был запущен импульс, который поможет клиентке отпустить свое прошлое и двигаться дальше. Для процессуальной работы не столь важен анализ прошлого, важны актуальные переживания и процесс его отпускания.
- В гештальт-терапии понимание содержания сновидения не имеет значения, важным является концентрация на переживании. Переживаемый опыт становится открытием, что глубже и полнее, чем понимание, поскольку не ограничивается уровнем интеллектуализации, что часто мешает терапии. Переживание усиливается через фокусировку на физических ощущениях, чувствах и эмоциях, через движение тела, интонацию, жесты, мимику, рисунок или скульптуру. Сновидение представляет собой незавершенный гештальт (нерешенную проблему, неудовлетворенную потребность, невыраженное чувство), работа со сновидением – попытка завершить гештальт, приобрести целостность как способность опираться на себя.
- Ф. Перлз предложил технику «идентификации с образом сна», которая заключается в том, что сновидец, работая со своим сновидением «играет роль» персонажа из сна, двигается и говорит от его имени. Идентификация с образом сна является противоположной процессу отчуждения. Человек воспринимает сновидение как нечто чуждое, пришедшее из вне, себе не принадлежащее. Идентификация с образами сновидения есть возврат себе отвергнутых частей «Я».
- При процессуальной работе со сновидениями придерживаются следующих правил:
1. Необходимо знание актуальной, личностной ситуации сновидца потому, что сновидение наполнено материалом, который сознательная позиция сосредоточила в бессознательном.
 2. Только сам сновидец знает, о чем его сновидение. Сновидение – внутренний творческий процесс, происходящий в глубинах бессознательного. Только сам сновидец является сценаристом, режиссером, актером и зрителем своего сновидения. Приоритет в интерпретациях сновидений следует отдавать самому сновидцу. Психотерапевту вообще необходимо воздерживаться от интерпретаций сновидений во время сеанса. Клиент сам должен расшифровать послание из бессознательного с помощью психотерапевта.
 3. Необходимо спрашивать клиента, что он чувствует относительно образов из своего сновидения потому, что сновидения всегда связаны с проблемой человека, которую он на сознательном уровне воспринимает не всегда объективно. Сновидения передают подавленные, травматические, недоступные переживания или переживания, которые являются новыми для сновидца.
 4. Образы сновидения не следует воспринимать буквально, а как символы частей личности и динамики ее внутренней жизни. Это могут быть чувства, переживания, побуждения, желания, структуры личности, образ жизни, ценности и т. п.
 5. Абсолютно точная интерпретация сновидения невозможна, вместо нее необходимо использовать плюралистический, множественный подход, рассматривать различные варианты. Например, в групповой работе можно задать участникам вопрос относительно сновидения одного из них: «Если бы Вам приснилось это сновидение, как бы Вы его интерпретировали?».
 6. Сновидение имеет различные уровни значения: соматический, травматический, мотивационный, сексуальный, личностный, социальный, экзистенциальный и пр. Одно и то же сновидение можно интерпретировать на разных уровнях и находить различные смыслы. Психотерапевт работает с тем уровнем сновидения, на который выходит сновидец и который отражает его актуальный конфликт.
 7. Каждый элемент сновидения несет информацию о сновидении в целом (принцип голограммы). В связи с этим нет необходимости работать со всем сновидением, можно взять один образ и начинать его «раскручивать».
 8. Сновидения несут в себе потенциал роста и развития, ресурс, посылаемый природой, подсказку, информацию, отклик, совет и направление действий. Сновидение одновременно является и

диагностикой, и рецептом лечения, и самим лечением.

Теории и техники интерпретации сновидений – один из наиболее весомых вкладов, который внесли представители различных школ и направлений в современную психологическую теорию и практику. Благодаря этому расширились возможности, позволяющие диагностировать и корректировать наиболее глубинные, неосознаваемые процессы, тем самым формировать диалог между различными уровнями психики, что способствует ее интеграции и целостности.

Литература

1. Даунинг Д. Сны и кошмары: истории из практики гештальт-терапевта / Д. Даунинг, Р. Марморштейн; пер. с англ. Г. Пимочкиной. – М. : Апрель Пресс, изд-во «Эксмо», 2003. – 288 с.
2. Джонсон Р. А. Сны. Воображение. Внутренняя работа / Р. А. Джонсон; пер. с англ. В. Мершавки. – М. : Независимая фирма «Класс», 2010. – 248 с.
3. Гусев И. Е. Все знаки и символы. Большая толковая энциклопедия символов / И. Е. Гусев. – Минск : Харвест, 2001. – 400 с.
4. Зеленский В. В. Базовый курс аналитической психологии, или Юнгианский бревиарий / В. В. Зеленский. – М. : «Когито-Центр», 2004. – 563 с.
5. Мэй Р. Сновидения и символы / Р. Мэй, Л. Калигор. – М. : Издательство «Институт общегуманитарных исследований», 2010. – 360 с.
6. Плискин М. Толкование сновидений / М. Плискин; пер. с англ. Т. Жданова. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 315 с.
7. Самуэлс Э. Юнг и постъюнгианцы. Курс юнгианского психоанализа / Э. Самуэлс; пер. с англ. – М. : ЧеРо, 1997. – 416 с.
8. Холл Д. А. Юнгианская интерпретация сновидений. Руководство / Д. А. Холл; пер. с англ. В. Мершавки. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – 144 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 175 с.
10. Фрейд З. О сновидениях / З. Фрейд; пер. с нем. – Х. : Фолио, 2006. – 414 с.
11. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд; пер. с нем. А. Боковикова – М. : Академический Проект, 2007. – 512 с.
12. Экзегетика снов. Европейские хроники сновидений. – М. : Изд-во «Эксмо», 2002. – 464 с.

Literatura

1. Dauning D. Snyi i kosmaryi: istorii iz praktiki geshtalt-terapevta / D. Dauning, R. Marmorshteyn; per. s angl. G. Pimochkinoy. – M. : Aprel Press, izd-vo «Eksmo», 2003. – 288 s.
2. Dzhonson R. A. Snyi. Voobrazhenie. Vnutrennyaya rabota / R. A. Dzhonson; per. s angl. V. Merhavki. – M. : Nezavisimaya firma «Klass», 2010. – 248 s.
3. Gusev I. E. Vse znaki i simvoliy. Bolshaya tolkovaya entsiklopediya simvolov / I. E. Gusev. – Minsk : Harvest, 2001. – 400 s.
4. Zelenskiy V. V. Bazavyy kurs analiticheskoy psihologii, ili Yungianskiy brevariyy / V. V. Zelenskiy. – M. : «Kogito-Tsentr», 2004. – 563 s.
5. Mey R. Snovideniya i simvoliy / R. Mey, L. Kaligor. – M. : Izdatelstvo «Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy», 2010. – 360 s.
6. Pliskin M. Tolkovanie snovideniy / M. Pliskin; per. s angl. T. Zhdanova. – M. : OOO «Izdatelstvo AST», 2003. – 315 s.
7. Samuels E. Yung i post'yungiansy. Kurs yungianskogo psihoanaliza / E. Samuels; per. s angl. – M. : CheRo, 1997. – 416 s.
8. Holl D. A. Yungianskaya interpretatsiya snovideniy. Rukovodstvo / D. A. Holl; per. s angl. V. Merhavki. – M. : Nezavisimaya firma «Klass», 2007. – 144 s.
9. Freyd Z. Vvedenie v psihoanaliz. Lektsii / Z. Freyd. – M. : Nauka, 1989. – 175 s.
10. Freyd Z. O snovideniyah / Z. Freyd; per. s nem. – H. : Folio, 2006. – 414 s.
11. Freyd Z. Tolkovanie snovideniy / Z. Freyd; per. s nem. A. Bokovikova – M. : Akademicheskii Proekt, 2007. – 512 s.
12. Ekzegetika snov. Evropeyskie hroniki snovideniy. – M. : Izd-vo «Eksmo», 2002. – 464 s.

УДК: 159.96:616.85-039:312.853

Особливості сенсожиттєвих орієнтацій та сприйняття майбутнього часу у хворих на різні форми невротичної патології

О. С. Марута
os_maruta@mail.ru «

Проаналізовано особливості сенсожиттєвих орієнтацій і сприйняття майбутнього часу у хворих на невротичні розлади. Для даної групи хворих характерні сумніви і невпевненість, які відображаються в уявленнях про своє майбутнє, обумовлюють песимистичне ставлення до нього. Показники функціонального навантаження майбутнього часу осіб з невротичної патологією супроводжуються зниженням активності, підвищенням нервово-психічної виснаженості, млявості, нестачі життєвих сил. Показано, що переважання в структурі сенсів у пацієнтів з даною патологією орієнтацій на цілі в поєднанні зі сприйняттям значної тривалості майбутнього супроводжується зниженням мотиваційного потенціалу і пояснює слабку ефективність поведінкової активності при вирішенні актуального невротичного конфлікту.

Ключові слова: сенсожиттєві орієнтації, сприйняття майбутнього часу, невротичні розлади.

Проанализированы особенности смысложизненных ориентаций и восприятия будущего времени у больных с невротическими расстройствами. Для данной группы больных характерны сомнения и неуверенность, которые отражаются в представлениях о своем будущем, обуславливают пессимистическое отношение к нему. Показатели функциональной нагрузки будущего времени лиц с невротической патологией сопровождаются снижением активности, повышением нервно-психической истощенности, вялости, недостатка жизненных сил. Показано, что преобладание в структуре смыслов у пациентов с данной патологией ориентаций на цели в сочетании с восприятием значительной продолжительности предстоящей жизни сопровождается снижением мотивационного потенциала и объясняет слабую эффективность поведенческой активности при разрешении актуального невротического конфликта.

Ключевые слова: смысложизненные ориентации, восприятие будущего времени, невротические расстройства.

Life sense and perception of the future in patients with neurotic disorders were analyzed. This group of patients are characterized by doubt and uncertainty, which are reflected in the representations of their future, determine pessimistic attitude for it. Indicators of functional capacity of future life in patients with neurotic disorders are accompanied by a decrease in activity, an increase in neuropsychological exhaustion, listlessness, lack of vitality. Exposed that the prevalence in the structure of meaning orientation on target, combined with the perception of a significant life expectancy in patients with this pathology were accompanied by a reduction in motivational potential and explains the weak effectiveness of behavioral activity in the resolution of the current neurotic conflict.

Key words: life sense orientation, perception of the future, neurotic disorders.

Ціннісно-сенсова сфера є одним з центральних утворень особистості, що задає спрямованість життєдіяльності людини і визначає відношення «людина-світ» [1, 2]. Сенси є координатами багатовимірного світу людини, її життєвого простору, які виконують функцію пристосування суб'єкта до об'єктивної реальності [3-5].

Сенси впорядковують об'єктивний світ для особистості, забезпечуючи вибірковий доступ в свідомість тих елементів середовища, які відповідають поточному стану людини [6-8]. Характеристики змісту пов'язані з відображенням взаємозв'язку людини зі світом, а свою форму вони набувають в діяльності (життєдіяльності, контексті) і конкретній поведінці [9-12]. Ціннісні орієнтації особистості виступають найважливішим чинником мотивації поведінки людини і лежать в основі її соціальних вчинків [13-15].

Разом з цим доведено, що фактор майбутнього часу в структурі ціннісно-сенсової сфери є вагомою складовою, яка визначає структурованість часової перспективи [16].

Особливого значення проблема взаємовпливу сенсожиттєвих орієнтацій та сприйняття майбутнього часу набуває при невротичних розладах, при яких порушення системи власних орієнтирів, потребує визначення свого життєвого шляху та переосмислення майбутнього [17].

Вищенаведене обумовило мету нашого дослідження - вивчення особливостей сприйняття майбутнього часу і сенсожиттєвих орієнтацій у хворих на різні форми невротичної патології. Для цього було обстежено 155 осіб. Серед них було 40 хворих на неврастенію (F48.0, відповідно до МКХ - 10), 35 - на тривожно-фобічні розлади (F40.8), 40 - на дисоціативні розлади (F44.7). Контрольна група складалася з 40 здорових осіб без ознак невротичної патології. Вік хворих, які взяли участь у дослідженні, коливався в межах від 17 до 63 років. За статевою ознакою вибірка складалася з 118 (76,12%) жінок і 37 (23,87%) чоловіків.

Для досягнення поставленої мети були використані дві психодіагностичні методики: «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» (Леонтьев Д.А., 2000) [18] та «Семантичний диференціал часу» (Вассерман Л.І. та співавт., 2005) [19]. Статистична обробка даних проводилася за допомогою метода встановлення

вірогідності відмінностей (за критерієм U-Манна-Уїтні, ϕ -Фішера).

Аналіз результатів застосування методики «Тест сенсожиттєвих орієнтацій», представлених у табл. 1, показує, що найбільш вираженою у хворих на невротичні розлади є орієнтація на життєві цілі ($74,0 \pm 1,8\%$), а орієнтація на процес і результат виражена менше ($63,2 \pm 1,7\%$ і $67,4 \pm 1,8\%$ відповідно). При цьому тенденція до переважання орієнтацій на цілі була характерна також і в контрольній групі, але у здорових цей показник був достовірно вище ($82,5 \pm 2,0\%$, при $p < 0,005$).

Таблиця 1

Структура сенсожиттєвих орієнтацій у хворих на невротичні розлади (у відсотках)

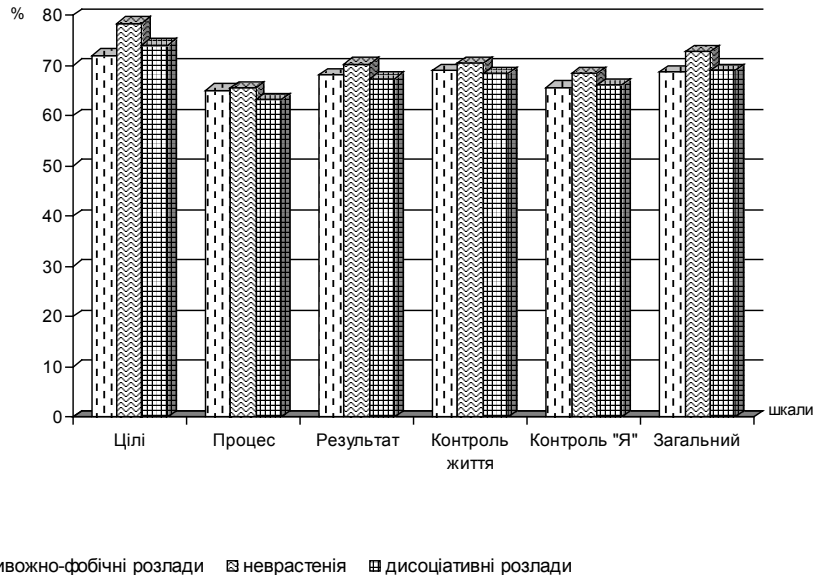
Орієнтація на:	Основна група (n=115)	Контрольна група (n=40)
	M \pm m %	M \pm m %
Цілі	74,0 \pm 1,8*	82,5 \pm 2,0
Процес	63,2 \pm 1,7*	78,6 \pm 1,7
Результат	67,4 \pm 1,8*	78,8 \pm 1,6
Локус контролю - життя	68,3 \pm 1,9*	79,6 \pm 2,1
Локус контролю - Я	66,1 \pm 1,6*	77,8 \pm 1,9
Загальний показник свідомості життя	69,0 \pm 1,6*	78,7 \pm 1,5

Умовні позначення:

* - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,005$

Слід зазначити, що відповідно до отриманих даних, у хворих на невротичні розлади показники вираженості управління своїм життям ($68,3 \pm 1,9\%$) і можливості самоконтролю ($66,1 \pm 1,6\%$) були достовірно нижчими, ніж у групі контролю ($77,8 \pm 1,9\%$ і $79,6 \pm 2,1\%$, при $p < 0,005$). Відповідно і загальний показник свідомості життя в групі хворих на невротичні розлади ($69,0 \pm 1,6\%$) був достовірно меншим, ніж у групі контролю ($78,7 \pm 1,5\%$, при $p < 0,005$).

Результати застосування методики визначення сенсожиттєвих орієнтацій хворих з різними формами невротичних розладів демонструють, що у хворих на неврастенію всі показники сенсожиттєвих орієнтацій перевищують аналогічні показники хворих з іншими формами невротичних розладів і складають відносно цілей - $78,3 \pm 2,6\%$, процесу - $65,4 \pm 2,6\%$, результату - $70,3 \pm 3,1\%$, при цьому вони були достовірно нижчими, ніж у групі контролю (при $p < 0,005$). Також аналіз результатів показав, що хворі на неврастенію більшою мірою, ніж хворі з іншими формами невротичної патології, відчувають можливість контролю над своїм життям ($70,4 \pm 2,8\%$) та самоконтролю ($68,3 \pm 2,9\%$) (мал. 1).

Мал. 1. Структура сенсожиттєвих орієнтацій у хворих з різними формами невротичних розладів

Достовірні відмінності між групами хворих на різні форми невротичних розладів виявлені за показником орієнтацій на цілі при неврастенії ($78,3 \pm 2,6\%$) і тривожно-фобічних розладах ($72,0 \pm 3,7\%$, при $p < 0,005$) і загальним показником свідомості життя у хворих тих самих категорій ($72,7 \pm 2,9\%$ і $68,6 \pm 2,9\%$, при $p < 0,005$).

При тривожно-фобічних розладах показники за шкалами орієнтації на процес ($65,0 \pm 3,5\%$), орієнтації на результат ($68,0 \pm 3,4\%$), і відчуття контролю життя ($69,0 \pm 3,6\%$) були вище, ніж у хворих на дисоціативні розлади, у яких ці показники склали $63,2 \pm 1,7\%$, $67,4 \pm 1,8\%$ і $68,3 \pm 1,9\%$ відповідно; і нижчі за шкалами орієнтації на цілі ($72,0 \pm 3,7\%$), самоконтролю ($65,6 \pm 2,9\%$) і загальним показником свідомості життя ($68,6 \pm 2,9\%$) порівняно з $74,0 \pm 1,8\%$, $66,1 \pm 1,6\%$ і $69,0 \pm 1,6\%$ у пацієнтів

з дисоціативними розладами. Однак ці відмінності не були статистично достовірними.

Тобто, вивчення смисложиттєвих орієнтацій у хворих на невротичні розлади показало, що них характерні незадоволеність прожитою частиною життя, низька осмисленість свого життя в сьогоденні, відсутність цілей у майбутньому і дискретне сприйняття свого життя в цілому. Особистісні сенси індивіда в подібному випадку позбавлені спрямованості та часової перспективи. Крім того, пацієнти цієї групи демонструють невіру в свої сили контролювати події власного життя, фаталізм і переконаність у тому, що життя людини невідкладне свідомому контролю, що свобода вибору є ілюзорною, і безглуздо будь-що планувати на майбутнє, а також невиражене прагнення до набуття знань про навколишній світ (низькі бали за субшкалам "Локус контролю - Я" і "Локус контролю життя").

Результати ставлення хворих на невротичні розлади до майбутнього часу, які були виявлені за допомогою методики "Семантичний диференціал часу" наведені в табл. 2.

Таблиця 2
Особливості ставлення до майбутнього часу у хворих на невротичні розлади (в балах)

Характеристики часу	Основна група (n=115)	Контрольна група (n=40)
	M ± m	M ± m
Оптимістичність	22,6±1,9**	28,2±1,8
Активність	1,3±0,1*	1,8±0,1
Емоційність	1,5±0,1**	1,9±0,1
Величина	1,2±0,1*	1,3±0,2
Структура	1,7±0,1**	2,0±0,2
Відчуття	1,1±0,2*	1,6±0,1

Умовні позначення:

* - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,005$

** - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,05$

Як свідчать отримані дані, у хворих на невротичні розлади найбільш високими, як і в контрольній групі, були показники структурованості майбутнього часу ($1,7 \pm 0,1$ балів) та емоційної забарвленості ($1,5 \pm 0,1$ балів), у той час коли показники активності ($1,3 \pm 0,1$ балів), величини ($1,3 \pm 0,1$ балів) і відчуття ($1,1 \pm 0,1$ балів) виражені в меншому ступені. В цілому, при порівнянні з із здоровими, отримані достовірні відмінності за всіма показниками оцінки майбутнього часу, що виражається і у величині комплексного показника оптимістичності, який у хворих на невротичні розлади становить $22,6 \pm 1,9$ балів, у той час коли в контрольній групі він дорівнює $28,2 \pm 1,8$ балів (при $p < 0,05$).

Для хворих на тривожно-фобічні розлади характерні тенденції, подібні з картиною, що спостерігається взагалі при невротичних розладах (табл. 3). Так, найбільш вираженими в оцінці майбутнього часу для них були фактори структурованості майбутнього часу ($1,6 \pm 0,3$ балів), емоційної насиченості ($1,4 \pm 0,2$ балів) і відчуття часу ($1,4 \pm 0,2$ балів), менш вираженими фактори активності ($1,2 \pm 0,2$ балів) і величини часу ($0,8 \pm 0,3$ балів). Показник загального оптимістичного сприйняття у цих пацієнтів також був достовірно нижчим за аналогічний показник в контрольній групі ($21,5 \pm 3,6$ балів, при $p < 0,05$).

Таблиця 3
Особливості ставлення до майбутнього часу у хворих на тривожно-фобічні розлади (у балах)

Характеристики часу	Основна група (n=35)	Контрольна група (n=40)
	M ± m	M ± m
Оптимістичність	21,5±3,6**	28,2±1,8
Активність	1,2±0,2*	1,8±0,1
Емоційність	1,4±0,2**	1,9±0,1
Величина	0,8±0,3**	1,3±0,2
Структура	1,6±0,3**	2,0±0,2
Відчуття	1,4±0,2**	1,6±0,1

Умовні позначення:

* - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,005$

** - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,05$

Як свідчать дані, представлені в табл. 4, у хворих на дисоціативні розлади показник величини займав провідне місце в комплексі оцінок майбутнього часу ($1,5 \pm 0,2$ балів) і перевищував аналогічний показник в контрольній групі, хоча ці відмінності не були достовірними. Другим за вираженістю був фактор відчуття часу ($1,4 \pm 0,2$ балів). Найменше вираженими були показники емоційного забарвлення ($1,2 \pm 0,3$ балів), активності ($1,1 \pm 0,2$ балів) і структурованості майбутнього часу ($1,2 \pm 0,2$ балів). Загальна оптимістичність сприйняття майбутнього часу у хворих на дисоціативні розлади становить $17,9 \pm 3,7$ балів, що є найнижчим показником серед усіх категорій невротичних розладів (при $p < 0,005$).

Таблиця 4

Особливості ставлення до майбутнього часу у хворих на дисоціативні розлади (у балах)

Характеристики часу	Основна група (n=40)	Контрольна група (n=40)
	M ± m	M ± m
Оптимістичність	17,9±3,7*	28,2±1,8
Активність	1,1±0,2*	1,8±0,1
Емоційність	1,2±0,3*	1,9±0,1
Величина	1,5±0,2	1,3±0,2
Структура	1,2±0,2*	2,0±0,1
Відчуття	1,4±0,2*	1,6±0,1

Умовні позначення:

* - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,005$

Для хворих на неврастенію, як представлено в табл. 5, характерні були більш високі показники всіх шкал оцінки майбутнього часу, ніж для хворих з іншими формами невротичної патології (при $p < 0,05$).

Найбільшими значеннями характеризувалася структура ($2,3 \pm 0,2$ балів) і відчуття ($2,1 \pm 0,1$ балів) майбутнього, середнє положення займали емоційне забарвлення і величина (по $1,9 \pm 0,1$ балів) і найменше значення отримано за фактором активності ($1,5 \pm 0,2$ балів). При цьому показники хоча і були менше аналогічних значень у здорових піддослідних, але не мали з ними достовірних відмінностей, за винятком факторів величини і відчутності часу, які достовірно перевищують показники групи порівняння (при $p < 0,05$ і $p < 0,005$ відповідно).

Таблиця 5

Особливості ставлення до майбутнього часу у хворих на неврастенію
(у балах)

Характеристики часу	Основна група (n=40)	Контрольна група (n=40)
	M ± m	M ± m
Оптимістичність	27,6±2,3	28,2±1,8
Активність	1,5±0,2	1,8±0,1
Емоційність	1,9±0,1	1,9±0,1
Величина	1,9±0,1**	1,3±0,2
Структура	2,3±0,2	2,0±0,2
Відчуття	2,1±0,1*	1,6±0,1

Умовні позначення:

* - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,005$

** - Відмінності статистично достовірні при $p < 0,05$

Аналізуючи вищевикладені дані слід відзначити, що для хворих на невротичні розлади характерні сумніви і невпевненість, які виявляються в уявленнях про своє майбутнє. Відзначається песимистичне ставлення до свого майбутнього, але, характеризуючи величину часу майбутнього, хворі частіше вибирали такі визначення як «велике», «глибоке», в той час як здорові піддослідні сприймали його значно меншим. Показники активності майбутнього часу осіб з невротичної патологією супроводжуються зниженням активності, підвищенням нервово-психічної виснаженості, млявості, нестачі життєвих сил. Важливо відзначити, що структура майбутнього бачиться хворим на неврастенію більш чітко, що, ймовірно, відображає наявність певних планів і усвідомлення своїх потреб, реалізація яких в теперішній час неможлива (неактуальна) через наявність хвороби. У хворих на дисоціативні і тривожно-фобічні розлади цей показник є достовірно меншим, що вказує на більшу невизначеність в оцінках хворих майбутнього, відсутність чітких планів та сподівань. Аналогічні відмінності виявляються і по параметру відчуття майбутнього часу: майбутнє сприймається хворими на тривожно-фобічні і дисоціативні розлади переважно далеким, ілюзорним.

Таким чином, переважання в структурі сенсів у пацієнтів з невротичною патологією орієнтацій на цілі у поєднанні зі сприйняттям значної тривалості майбутнього стає передумовою зниження мотиваційного потенціалу в умовах невротичного конфлікту та пояснює слабку ефективність поведінкової активності при розв'язанні актуального невротичного конфлікту. Отримані дані необхідно враховувати при проведенні психокорекційних заходів у хворих на невротичні розлади.

Література:

1. Калашникова С.А. Смысложизненные ориентации, базовые убеждения и стратегии поведения в трудных жизненных ситуациях людей с различными показателями жизнестойкости / С.А. Калашникова // Ученые записки Забайкальского государственного университета. - 2011. - №5. - 161-168.

2. Бордовский В.А. Смысложизненные ориентации и эмоциональный интеллект в структуре личности социального работника / В.А. Бордовский // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2012. - №4 (109). - С. 112-117.
3. Клементьева М.В. Исследование взаимосвязи смысложизненных ориентаций и биографической рефлексии / М.В. Клементьева // Известия Тульского государственного университета. - 2013. - №2. - С. 276-285.
4. Асмолов, А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов. - М.: Смысл, 2001. - 416 с.
5. Магазева Е.А. Особенности смысложизненных ориентаций у лиц с автономным и зависимым типом субъектной регуляции / Е.А. Магазева // Омский научный вестник. - 2014. - №5 (132). - С. 145-149.
6. Ключко, В.Е. Становление многомерного мира человека как сущность онтогенеза / В.Е. Ключко // Сибирский психологический журнал. Томск: Томский гос. ун-т. - 2008. - Вып. 8-9. - С. 7-15.
7. Махнач А.В. Зависимость динамики эмоциональной напряженности от индивидуальных свойств личности / А.В. Махнач, Ю.В. Бушов // Вопросы психологии. - 2008. - № 6. - С. 130-133.
8. Новикова К.А. Связь позитивного мышления, смысложизненных ориентаций и жизнестойкости у студентов / К.А. Новикова // Концепт. - 2013. - №7 (23). - С. 10-19.
9. Сахарова Т.Н. Особенности смысложизненных ориентаций в подростковом и юношеском возрасте / Т.Н. Сахарова // Среднее профессиональное образование. - 2013. - №8. - С. 37-39.
10. Юрьева Л. Н. и соавт. Психологические особенности смысложизненных ориентаций и самоотношения больных шизофренией, совершивших общественно опасные деяния / Л.Н. Юрьева // Вестник психиатрии и психологии Чувашии. - 2013. - №9. - С.33-35.
11. Кожурова О.А. Особенности переживания времени подростками / О.А. Кожурова // Вестник Самарской гуманитарной академии. - 2010. - №1. С. 31-37.
12. Чуева Е.Н. Особенности восприятия жизненного пути в разные периоды зрелости / Е.Н. Чуева // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. - 2011. - №2. - С. 98-106.
13. Ильинская Е.А. Эволюция психологического восприятия времени / Е.А. Ильинская // Человек и образование. - 2011. - №4. - С. 144-148.
14. Лебедева Е.В. Особенности событийной структуры жизненного пути в условиях современности / Е.В. Лебедева // Педагогическое образование в России. 2014. - №2. - С. 109-113.
15. Ракова В.А. Особенности восприятия временной перспективы больными параноидной шизофренией / В.А. Ракова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. - 2011. - №5 (222). - С. 89-94.
16. Бушов Ю.В. Интеллект и восприятие времени / Ю.В. Бушов // Вестник Томского государственного университета. - 2014. - №3. - С. 158-173.
17. Франкл, В. Воля к смыслу / В. Франкл. - М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. - 127 с.
18. Леонтьев, Д.А. Тест смысложизненных ориентаций / Д.А. Леонтьев. М.: Смысл, 2000. - 16 с.
19. Вассерман Л.И. Семантический дифференциал времени как метод психологической диагностики личности при депрессивных расстройствах / Вассерман Л.И., Кузнецов О.Н. и соавт.: пособие для психологов и врачей. - СПбНИПНИ им. Бехтерева, 2005. - С. 12-23.

Literatura

1. Kalashnikova S.A. Smyslozhiznennyye orientatsii, bazovyye ubezhdeniya i strategii povedeniya v trudnykh zhiznennykh situatsiyakh lyudej s razlichnymi pokazatelyami zhiznестojkosti / S.A. Kalashnikova // Uchenye zapiski Zabajkalskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2011. - №5. - 161-168.
2. Bordovskij V.A. Smyslozhiznennyye orientatsii i ehmoцional'nyj intellekt v strukture lichnosti sotsial'nogo rabotnika / V.A. Bordovskij // Vestnik Aдыgejskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2012. - №4 (109). - S. 112-117.
3. Klement'eva M.V. Issledovanie vzaimosvyazi smyslozhiznennykh orientatsij i biograficheskoj refleksii / M.V. Klement'eva // Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. - 2013. - №2. - S. 276-285.
4. Asmolv, A.G. Psikhologiya lichnosti: printsipy obshhepsikhologicheskogo analiza / A.G. Asmolv. - M.: Smysl, 2001. - 416 s.
5. Magazeva E.A. Osobennosti smyslozhiznennykh orientatsij u lits s avtonomnym i zavisimym tipom sub'eknoy reguljatsii / E.A. Magazeva // Omskij nauchnyj vestnik. - 2014. - №5 (132). - S. 145-149.
6. Klochko, V.E. Stanovlenie mnogomernogo mira cheloveka kak sushhnost' ontogeneza / V.E. Klochko // Sibirskij psikhologicheskij zhurnal. Tomsk: Tomskij gos. un-t. - 2008. - Vyp. 8-9. - S. 7-15.
7. Makhnach A.B. Zavisimost' dinamiki ehmoцional'noj napryazhennosti ot individual'nykh svojstv lichnosti / A.B. Makhnach, YU.V. Bushov // Voprosy psikhologii. - 2008. - № 6. - S. 130-133.
8. Novikova K.A. Svyaz' pozitivnogo myshleniya, smyslozhiznennykh orientatsij i zhiznестojkosti u studentov / K.A. Novikova // Kontsept. - 2013. - №7 (23). - S. 10-19.
9. Sakharova T.N. Osobennosti smyslozhiznennykh orientatsij v podrostkovom i yunosheskom vozraste / T.N. Sakharova // Srednee professional'noe obrazovanie. - 2013. - №8. - S. 37-39.
10. YUr'eva L. N. i soavt. Psikhologicheskie osobennosti smyslozhiznennykh orientatsij i samootnosheniya bol'nykh shizofreniej, sovershivshikh obshhestvenno opasnye deyaniya / L.N. YUr'eva // Vestnik psikhologii i psikhologii CHuvashii. - 2013. - №9. - S.33-35.
11. Kozhurova O.A. Osobennosti perezhivaniya vremeni podrostkami / O.A. Kozhurova // Vestnik Samarskoj

- gumanitarnoj akademii. - 2010. - №1. S. 31-37.
12. CHueva E.N. Osobennosti vospriyatiya zhiznennogo puti v raznye periody zrelosti / E.N. CHueva // Vestnik KRAUNTS. Gumanitarnye nauki. - 2011. - №2. - S. 98-106.
 13. Il'inskaya E.A. EHvolyutsiya psikhologicheskogo vospriyatiya vremeni / E.A. Il'inskaya // CHelovek i obrazovanie. - 2011. - №4. - S. 144-148.
 14. Lebedeva E.V. Osobennosti sobytijnoj struktury zhiznennogo puti v usloviyakh sovremennosti / E.V. Lebedeva // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2014. - №2. - S. 109-113.
 15. Rakova V.A. Osobennosti vospriyatiya vremennoj perspektivy bol'nymi paranoidnoj shizofreniej / V.A. Rakova // Vestnik YUzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. - 2011. - №5 (222). - S. 89-94.
 16. Bushov YU.V. Intellect i vospriyatie vremeni / YU.V. Bushov // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. - 2014. - №3. - S. 158-173.
 17. Frankl, V. Volya k smyslu / V. Frankl. - M.: EHKSMO-PRESS, 2000. - 127 s.
 18. Leont'ev, D.A. Test smyslozhiznennykh orientatsij / D.A. Leont'ev. M.: Smysl, 2000. - 16 s.
 19. Vasserman, L.I. Semanticheskij differentsial vremeni kak metod psikhologicheskoy diagnostiki lichnosti pri depressivnykh rasstrojstvakh / Vasserman L.I., Kuznetsov O.N. i soavt.: posobie dlya psikhologov i vrachej. - SPbNIPNI im. Bekhtereva, 2005. - S. 12-23.

УДК 616.89 -316.614-159.9.072.5

Причинные факторы развития расстройств адаптации у военнослужащих, уволенных из армии

О.Н. Сукачёва
olga_sukachova@ukr.net

В результате исследования было установлено, что в качестве характерных стереотипов воспитания в отношении пациентов с АР, и особенно пациентов с аффективным вариантом АР, отмечалась повышенная строгость родителей, нормативность в поведении, ориентация на внешние правила и нормы, чрезмерное следование общепринятым социальным стереотипам. Негармоничным являлось воспитание у большинства (88,89%) пациентов с АР, стиль воспитания в родительских семьях у большинства пациентов с АР отличалось строгостью, высокой требовательностью, ориентацией на социальный успех и мнение окружающих при дефиците искренней заинтересованности, поддержки. При этом основное внимание уделялось недостаткам. Таким образом, формировалось внутреннее противоречие: стремление к вниманию и успеху, достижение которых одновременно означало повышение риска критических замечаний. Другие стили воспитания встречались реже и не имели достоверных различий в подгруппах.

Ключевые слова: адаптивное расстройство; поведенческий вариант АР; аффективный вариант АР; военнослужащие, уволенные из армии; психотравмирующие события, причинные факторы.

Результаті дослідження було встановлено, що характерні стереотипи виховання відносно пацієнтів з АР, і особливо пацієнтів з афективним варіантом АР, була підвищена строгість батьків, нормативність в поведінці, орієнтація на зовнішні правила і норми, надмірне дотримання загальноприйнятим соціальним стереотипам. Негармонійним було виховання у більшості (88,89%) пацієнтів з АР. Стиль виховання в батьківських сім'ях у більшості пацієнтів з АР відрізнявся строгістю, високою вимогливістю, орієнтацією на соціальний успіх і думку тих, що оточують при дефіциті щирої зацікавленості та підтримки. При цьому основна увага приділялася недолікам. Таким чином, формувалося внутрішнє протиріччя: прагнення до уваги і успіху, досягнення яких одночасно означало підвищення ризику критичних зауважень. Інші стилі виховання зустрічалися рідше і не мали достовірних відмінностей в підгрупах.

Ключові слова: адаптивний розлад; поведінковий варіант АР; афективний варіант АР; військовослужбовці, звільнені з армії; психотравмуючі події, причинні чинники.

The study found that patients with adaptation disorders and particularly patients with affective variant of AD has, as a typical stereotype of education, increased severity of parents, normative behavior, orientation to external rules and regulations, excessive adherence to generally accepted social stereotypes. Upbringing process of the majority (88.89%) of patients with AD variant was inharmonious; style of education in the families of the majority of AD patients' parents has severity, high standards, focus on social success and the opinions of others with a deficit of genuine interest, support. At the same time it was focused on the disadvantages. Thus, an internal contradiction was formed: the desire for attention and success, the accomplishment of which meant an increased risk of both criticisms. Other parenting styles were less common and had no significant differences in the subgroups.

Key words: adaptation disorders; behavioral variant of AD; affective variant of AD; former military personnel; traumatic events, causal factors.

Введение. В последнее десятилетие расстройства адаптации приобретают максимальную распространенность, охватывая до 65% социально активной группы населения [6]. Анализ литературы позволил выделить социальную группу, которая, с одной стороны является высоко рискованной в плане развития АР (адаптивное расстройство), с другой стороны – наименее изученной. Такой группой являются профессиональные военнослужащие, увольняемые из рядов Вооруженных Сил (ВС) в связи с реформированием армии. Ситуация непланируемого увольнения из ВС, переход военнослужащих из одной социально-профессиональной среды в другую, неопределенность трудоустройства, нарушение привычного уклада жизни, потенциально является повышеннострессогенной, но для части военнослужащих приобретает характер психотравмирующего события. Потеря связи с армией у бывших кадровых военных многократно повышает риски обострения семейных конфликтов, развития невротических и адаптационных расстройств, алкоголизма и наркомании, суицидов, обострения хронических болезней [2-10].

По данным военных социологов, 82,0% кадровых военных после увольнения нуждается в специальной социальной помощи (юристов, консультантов служб занятости, психологов и т.п.). Приблизительно 15-20,0% уволенных военнослужащих считают, что вообще не смогут приспособиться к новой жизни и поэтому нуждаются в психологической коррекции [2].

В начале работы были изучены некоторые индивидуальные predispositions АР, такие как специфика родительской семьи и стили воспитания в родительской семье.

Материал и методы. В исследовании приняло участие 99 бывших кадровых военнослужащих с признаками АР. По результатам клинко-статистического анализа данных, полученных при использовании PSE (Present State Examination, J.K. Winget al., 1974) [12], и в соответствии с методическими рекомендациями Волошина П.В. с соавт. [1], в группе бывших военнослужащих с признаками АР, было выделено две подгруппы. Первую составили 46 (46,46%) пациентов с поведенческим вариантом АР (ПВ АР), вторую

подгруппу образовали 53 (53,54%) пациента с аффективным вариантом АР (АВ АР). Контрольную группу (сравнения) образовали 30 военнослужащих, уволенных из ВС, здоровых по медицинскому (психопатологическому) критерию, не проявивших признаков АР в течение месяца после увольнения, и не имевших таковых признаков на момент обследования.

При изучении экзогенных влияний были использованы три основных критерия (А.И. Нисс, 1989: цит. по [13]) числовых рангов от 1 до 3. Величину присваиваемого ранга определяли исходя из рекомендаций С.Н. Матевосяна, Г.Е. Введенского [13].

Результаты исследования. Как следует из данных таблицы 1, семья была у всех обследованных в группах сравнения. Большинство военнослужащих росли и развивались в полных семьях.

Таблица 1.

Данные о наличии и полноте семьи в группах и подгруппах сравнения, %

Группы, подгруппы	Наличие семьи		Неполная семья		Полная семья	
	N	%	N	%	N	%
Клиническая группа, n=99	99	100,00 ¹	16	16,16	83	83,84 ³
1-я подгруппа, n=46	46	46,46	10	10,10	36	36,36
2-я подгруппа, n=53	53	53,54	6	6,06	47	47,47
Контрольная группа, n=30	30	100,00 ²	4	13,33	26	86,67 ⁴
Примечание: достоверность различий: ¹⁻² -p>0,05; ³⁻⁴ -p>0,05						

Указанные в таблице 1 показатели неполных семей (16,16% в клинической группе и 13,33% в контрольной группе) существенно не отличаются от известных общих показателей неполных семей в популяции, где их доля составляет в среднем 14,7-16% (Бреева Е.Б., 1999: цит. по 130).

Достоверно отличался культурный уровень родительских семей. Так у военнослужащих без признаков АР достоверно чаще встречался высокий – 80,00%, реже средний – 20,0%, у пациентов с АР напротив, высокий – 23,23%, средний – 76,77% (табл. 2).

Таблица 2.

Данные о культурном уровне семьи в группах и подгруппах сравнения, %

Группы, подгруппы	Культурный уровень семьи			
	Высокий		Средний	
	N	%	N	%
Клиническая группа, n=99	23	23,23	76	76,76 ¹
1-я подгруппа, n=46	11	11,11	35	35,35
2-я подгруппа, n=53	12	12,12	41	41,41
Контрольная группа, n=30	24	80,00	6	20,00 ²
Примечание: достоверность различий: ¹⁻² -p<0,01				

Изучение частоты возникновения конфликтов в родительских семьях показало, что достоверно чаще отмечалась низкая частота конфликтов между родителями в семьях испытуемых без признаков АР (13,33%), чем между родителями в семьях пациентов с АР (36,36 %) (табл.3). Частота возникновения конфликтов в родительских семьях пациентов с поведенческим вариантом АР была в 2,27 раз выше, чем у пациентов с аффективным вариантом АР (p<0,01). В целом, для семейного анамнеза у значительной части пациентов с АР была характерна повышенная конфликтность в родительской семье, что не способствовало развитию у них навыков совладания со стрессовыми ситуациями. Во всех случаях пациенты с АР не получили необходимый опыт конфликтного взаимодействия с последующим разрешением ситуации и примирением, у них не формировались навыки проблемно-решающего поведения.

Таблица 3.

Частота конфликтов в родительских семьях у военнослужащих групп и подгрупп сравнения, %

Группы, подгруппы	Конфликты между родителями			
	Наличие конфликтов		Отсутствие конфликтов	
	N	%	N	%
Клиническая группа, n=99	36	36,36 ¹	63	63,64
1-я подгруппа, n=46	25	25,25 ³	21	21,21
2-я подгруппа, n=53	11	11,11 ⁴	42	42,42
Контрольная группа, n=30	4	13,33 ²	26	86,67
Примечание: достоверность различий: ¹⁻² -p<0,01; ³⁻⁴ -p<0,05				

Гармоничный стиль воспитания в семьях пациентов с АР встречался в 11,11% случаев, что достоверно реже, чем в семьях испытуемых без признаков АР (табл. 4).

Таблиця 4.

Распределение стилей воспитания в родительских семьях военнослужащих групп и подгрупп сравнения, %

Стиль воспитания	Группы, подгруппы						
	Контрольная группа, n=30	Клиническая группа, n=99					
		1-я подгруппа, n=46		2-я подгруппа, n=53			
	N	%	N	%	N	%	
Гармоничный	25	83,33	6	6,06	5	5,05	
Строгость нравственных требований	2	6,67	18	18,18	33	33,33	
Строгость со стороны родителей	2	6,67	13	13,13	13	13,13	
Лишение инициативы	—	—	1	1,01	5	5,05	
Ориентация на внешние правила и нормы	1	3,33	1	1,01	4	4,04	

Наиболее частыми нарушениями воспитания у пациентов с АР являлись: строгость нравственных требований в 51,51% случаев (18,18% у пациентов 1-й подгруппы, с ПВ АР и 33,33% у пациентов 2-й подгруппы, с АВ АР), повышенная строгость со стороны родителей в 26,26% случаев (13,13% в 1-й подгруппе и 13,13% во 2-й подгруппе) (табл.4).

В качестве характерных стереотипов воспитания в отношении пациентов с АР, и особенно пациентов с аффективным вариантом АР, отмечалась повышенная строгость родителей, нормативность в поведении, ориентация на внешние правила и нормы, чрезмерное следование общепринятым социальным стереотипам, которые интернализировались, и в дальнейшем приводили к формированию собственного категоричного, сверхстрогого, лишённого гибкости и приспособляемости сверх-Я. Чрезмерная строгость в соблюдении различных правил, ориентация на правильное поведение, нацеленное на успех и поощрение, формирование нормативных стереотипов, следование непреложным нормам и требованиям, подавление желания сделать что-либо новое, отличное от сформированных представлений, впоследствии приводили к противоречию между возможностями личности, с одной стороны, и ее стремлениями и завышенными требованиями к себе – с другой. Установленная тенденция воспитательного стиля особенно отчетливо была выражена у пациентов с аффективным вариантом АР (табл.4).

Условия воспитания в семьях пациентов с аффективным вариантом АР способствовали формированию характерного для них стиля реагирования. Помимо повышенной требовательности, пациенты воспринимались, как своеобразное продолжение родителей с необходимостью реализовать их значимые планы при одновременном игнорировании собственных интересов и желаний. Проявление инициативы и индивидуальности практически всегда сопровождалось чувством вины и субдепрессивными реакциями как защиты от проявлений гнева и недовольства со стороны родителей. Таким образом, формировались условия для конфликтных противоречий, связанных, прежде всего, с повышенной требовательностью к себе, нетерпимостью к проявлениям слабости и несформированной способностью к самостоятельному ранжированию задач по значимости.

Обобщая, можно заключить, что негармоничным являлось воспитание у большинства (88,89%) пациентов с АР, стиль воспитания в родительских семьях у большинства пациентов с АР отличалось строгостью, высокой требовательностью, ориентацией на социальный успех и мнение окружающих при дефиците искренней заинтересованности, поддержки. При этом основное внимание уделялось недостаткам. Таким образом, формировалось внутреннее противоречие: стремление к вниманию и успеху, достижение которых одновременно означало повышение риска критических замечаний. Другие стили воспитания встречались реже и не имели достоверных различий в подгруппах.

Литература

1. Волошин П.В. Розлади адаптації: діагностика, клініка, лікування. Методичні рекомендації [Текст] / П.В. Волошин, Н.О. Марута, Л.Ф. Шестопалова [та інш.]. – Харків, ДУ “Інститут неврології, психіатрії та наркології АМН України”, 2009. – 32 с.
2. Образцов И.В. Социальные проблемы бывших кадровых военнослужащих [Текст] / И.В. Образцов, С.С. Соловьев // Социология культуры. – 1998. – №4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/943/712/1217/008.OBRAZTSOV.pdf> (дата обращения: 18.11.2014).
3. Мелконян М. Г. Социальная адаптация военнослужащих, увольняемых в запас в процессе реформирования армии [Текст]: автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Улан-Удэ, 2001. – 23 с.
4. Концова Е.Н. Социальная адаптация граждан уволенных с военной службы: профессиональное обучение, переподготовка и трудоустройство / Е.Н. Концова // Военно-социологические исследования. Сборник статей №1 (13) М., 2006 [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://www.mil.ru> (дата обращения 6.04.2014 г.).

5. Тур С.К. Социальная адаптация военнослужащих с невротическими расстройствами [Текст] / С.К. Тур, А.В. Рустанович // Актуальные вопросы клиники, диагностики и лечения. – СПб, 1999. – С. 235 – 236.
6. Белова А. Ю. Психологическое сопровождение социальной адаптации военнослужащих, уволенных в запас, и членов их семей [Текст]: автореферат дис. ... канд. психол. наук. – Тверь, 2004. – 23 с.
7. Осухова Н.Г. Жизнь после армии: психологические проблемы адаптации [Текст] / Н.Г. Осухова // Армия и общество. – 2004. – № 3. – с.45-52.
8. Озерова Е.Ю. Жизненные стратегии бывших военнослужащих [Текст] / Е.Ю. Озерова // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2009. – № 2. – С. 268-275.
9. Осухова Н.Г. Социально-психологическая адаптация кадровых военнослужащих, уволенных в запас или отставку: теория и практика [Текст] / Н.Г. Осухова, И.П. Лотова, В.Л. Калиничев / Под ред. Н.Г. Осуховой, И.П. Лотовой. – М., 1999. – 134 с.
10. Певень Л.В. Материальное положение военнослужащих и членов их семей в 2005 году в зеркале военной социологии [Текст] / Л.В. Певень // Российский военно-правовой сборник. Актуальные проблемы правового регулирования материального обеспечения военнослужащих. – М., 2006. – С.78-82.
11. Мельников А.И. Современные нелекарственные методы реабилитации пациентов с расстройствами адаптации [Текст] / А.И. Мельников, Ф.С. Будтуева, С.А. Ляховецкая // Избранные вопросы психиатрии. Сборник научных работ Второго российско-хорватского международного конгресса духовной психиатрии / Под ред. проф. Б.Д. Цыганкова. – Москва, 2014. – 304 с.
12. Шкала оценки психического статуса (Presentstateexamination — PSE) [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://www.psychiatry.ru/lib/54/book/28/chapter/64> (дата обращения 28.02.2015 г.).
13. Матевосян С.Н. Половая дисфория (клинико-феноменологические особенности и лечебно-реабилитационные аспекты синдрома «отвергания» пола) [Текст] / С.Н. Матевосян, Г.Е. Введенский. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2012. – 400 с.

Literatura

1. Voloshin P.V. Rozladu adaptacii: diagnostika, klinika, likuvannya. Myetodichni rekomendazii [Tekst] / P.V. Voloshin, N.O. Maruta, L.F. Shyestopalova[ta insh]. – Kharkiv, DU “Institut **nevrologii, psikhiiatrii ta nar-kologii** AMN Ukrainue”, 2009 – 32 s.
2. Obrazcov I. V. Sozial`nueye problemu buevshikh kadrovuekh voyennoslughashcich [Tekst] / I.V. Obrazcov, S.S. Solov`yov // Sociologiya kul`turue. – 1998. - №4 [Elektronnuei resurs]. – reghim dostupa: <http://ecsoc-man.hse.ru/data/943/712/1217/008.OBRAZTSOV.pdf> (data obrashcheniya: 18.11.2014).
3. Melkonyan M. G. Sozial`naya adaptaziya voennoslughashcich, uvolennuekh v zapas v procyessye reformirovaniya armii [Tyekst]: avtoryef. dis... kand. social. nauk. – Ulan-Ude, 2001.-23 s.
4. Koncova E. N. Social`naya adaptaciya graghdan uvolennuekh s voyennoi slughbue: professional`noye obucheniye, perepodgatovka i trudoustroistvo/ E.N. Koncova // Voенno-sociologicheskkiye isslyedovaniya. Sbornik statyey №1 (13) M.,2006 [Elyektronnuei resurs] – reghim dostupa: <http://www.mil.ru/> (data obrashcheniya: 6.04.2014 г.).
5. Tur S. K. Social`naya adaptaciya voennoslughashich s nevroticheskimy rasstroistvami [Tyekst] / S. K. Tur, A.V. Rustanovich // Aktual`nueye voprosu kliniki, diagnostiki i lyecheniya. – SPB,1999.-S. 235-236.
6. Belova A. Yu. **Psikhologicheskoye soprovoghdyeniye social`noi adaptacii voyennoslughashcich, uvolyennuekh v zapas, i chlyenov ikh syemyei** [Tekst]: avoreferatdis. ... kand. psikhol. nauk. – Tvyer`, 2004.- 23 s.
7. Osukhova N. G. Ghizn`poslye armii: psikhologicheskkiye problemy adaptacii [Tyekst]: / N.G. Osukhova // Armiya i obshcestvo. – 2004. – № 3. – s.45-52.
8. Ozyerova Ye. Yu. Ghiznyennueye stratyegii buevchikh voyennoslughashcich [Tyekst]: / Ye. Yu. Ozyerova // Vyestnik Rossiiskogo gosyudarstvennogo humanitarnogo univyersiteta.-2009. – № 2. – S. 268-275.
9. Osukhova N. G. **Sozial`no-psikhologicheskaya adaptaziya kadrovuekh voyennoslughashcich, uvolyennuekh v zapas ili otstavku: teoriya i praktika** [Tekst]: / N.G. Osukhova, I.P. Lotova, V.L. Kalinichev/ Pod ryed.N.G. Osukhova, I.P. Lotovoi. – M. - 1999. – 134 s.
10. Pyevyen` L. V. Matyerial`noye pologhyeniye voyennoslughashcich i chlyenov ikh syemyei v 2005 godu v zyerkalye voyennoi sociologii [Tekst]: /L.V. Pyevyen` //Rossiiskii pravovoi sbornik. Aktual`nueye problemye pravovogo ryegulirovaniya material`nogo obyesspyecheniya voyennoslughashcich.- M., 2006, S.78-82.
11. Myel`nikov A. I. **Sovryemyennueye nyelyekarstvyennueye myetodue ryeabilitacii paciyyentov s rasstroistvami adaptacii** [Tekst]: /A.I.Myel`nikov, F.S. Budtuyeva, S.A. Lyakhovyekaya//Izbrannueye voprosue psikhiiatrii / Pod ryed. prof. B.D. Cuegankova. – Moskva,2014. – 304 s.
12. Shkala ocyenki psikhicheskogo statusa (Present state examination — PSE) [Elyektronnueiresurs] reghim dostupa: <http://www.psychiatry.ru/lib/54/book/28/chapter/64> (data obrashcheniya:28.02.2015 г.).
13. Matyevosyan S. N. **Polovaya disforiya (kliniko-fyenyomenologicheskkiye osobyennosti i lyechebno – ryeabilitacionnueye aspyektue sindroma «otvyerganiya» pola)** [Tekst]: /S. N.Matyevosyan, G. Ye. Vvyedyenskii.- M. : ООО «Myedicinskoye informacionnoye agenstvo», 2012. – 400s.

УДК 159.98-058.8:159.942.2

Особенности синдрома «эмоционального холода» в супружеских отношениях (на примерах из консультативной практики)

Н.Н.Терещенко
nadiiat@gmail.com

Статья посвящена синдрому «эмоционального холода», который оказывает значительное влияние на супружеские отношения, осложняя установление отношений психологической интимности и снижая удовлетворенность браком у супругов. На примерах из консультативной практики демонстрируется, что проявления синдрома «эмоционального холода» могут не осознаваться супругами, поэтому, связанные с ним проблемы, формулируются в формате жалоб на ревность, измены, проблемы с детьми и т.п. Ригидные семейные роли способствуют реализации синдрома «эмоционального холода» в супружеских отношениях и препятствуют психокоррекции этого синдрома. Люди с синдромом «эмоционального холода» склонны к выбору супруга с такими личностными особенностями, которые способствуют уходу от психологической близости.

Ключевые слова: синдром «эмоционального холода», психологическая интимность, супружеская пара, семейное консультирование.

Стаття присвячена синдрому «емоційного холоду», який негативно впливає на подружні стосунки, ускладнює встановлення стосунків психологічної інтимності та знижує задоволеність шлюбом у подружжя. На прикладах із консультативної практики демонструється, що феномени синдрому «емоційного холоду» можуть не усвідомлюватися подружжям, тому проблеми пов'язані із ним, формулюються в форматі скарг на ревності, зради, проблеми із дітьми тощо. Ригідні сімейні ролі сприяють реалізації синдрому та ускладнюють його психокорекцію. Особи із синдромом «емоційного холоду» схильні до вибору партнера із такими особистісними властивостями, які сприяють уходу від психологічної близькості.

Ключові слова: синдром «емоційного холоду», психологічна інтимність, подружжя, сімейне консультивання.

The article is devoted to “emotional cold” syndrome, which affects the marital relationship, complicates establishment of intimacy relations and reduces psychological satisfaction of marriage in couple. In the examples of consultation practices demonstrated that the phenomenon of syndrome “emotional cold” can not be realized spouses, that is why problems associated with it, formulated in a format of complaints such as jealousy, infidelity, problems with children and so on. Rigid family roles contribute to the realization syndrome and complicate its correction. Persons with the syndrome of “emotional cold” tend to choose partners with such personal qualities that contributes to psychological departure from the psychological intimacy.

Key words: syndrome of “emotional cold”, psychological intimacy, marriage, family counseling.

Актуальность. Социологические, психологические, культурно-исторические исследования свидетельствуют о кризисе института семьи в современном обществе [1, 2]. Действительно, начиная с XX века традиционное восприятие семьи, понимание места и роли личности в семейных отношениях существенно изменилось [1]. Увеличение количества одиноких людей, высокий уровень разводов, толерантность к альтернативным формам супружества и сексуальных практик, жесткий контроль рождаемости, в том числе и с помощью аборт, полный отказ от деторождения (чайлдзфри) свидетельствуют о том, что институт семьи претерпевает серьезные потрясения [3, 4]. Вместе с тем, несмотря ни на что, большинство современных молодых людей ориентированы на создание семьи и связывают свое благополучие с успешными партнерскими отношениями [2]. С другой стороны, ни одна другая форма партнерских отношений не получила такой распространенности как традиционная семья [1].

Различные научные подходы рассматривают социальные, исторические, культурные и экономические факторы, оказывающие влияние на актуальное состояние института семьи. С точки зрения психологической науки за обесцениванием семейных отношений, попытками строить альтернативные формы близости, могут стоять личностные особенности, описываемые как синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях [3, 5, 6]. Этот синдром объединяет такие феномены как страх психологической интимности, межличностная зависимость и контрзависимость [7], невротическая и токсическая любовь и т.п., и определяется, как неспособность построить стабильные отношения психологической интимности с партнером. Представляется, что социокультурные факторы, связанные с принятием ценностей индивидуализма, самодостаточности, независимости, способствуют «легитимизации» проявлений синдрома «эмоционального холода», связанных с избеганием отношений психологической интимности [3].

Анализ нарушений супружеских отношений, результатом которых может быть неудовлетворенность браком, семейные конфликты, развод, адюльтер, отказ от деторождения одним из супругов и т.п., должен включать выявление феноменов синдрома «эмоционального холода».

Состояние и постановка проблемы. Впервые синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях был описан нами [3] как объемное, континуальное, типологическое образование, имеющее триангулярную структуру. Данная структура включает полюс «Эмоциональный

холод», связанный с проявлениями контрзависимости, избегания близких эмоциональных контактов, страх психологической интимности и другие подобные феномены. Полюс «Псевдочувства» характеризуется наличием симбиотических связей, межличностной зависимости, манипуляций. Третий полюс «Подлинные чувства» лежит вне континуума «Эмоциональный холод» - «Псевдочувства» и представляет собой свободное проявление чувств, способствующее формированию отношений психологической интимности.

На современном этапе семья утрачивает целый ряд традиционных функций, связанных с материальным обеспечением членов семьи, с поддержанием социального статуса, деторождением и тому подобных [1, 8]. Именно, поэтому успешность брака все больше зависит от качества отношений между супругами, высокого уровня которого не возможно достичь при наличии синдрома «эмоционального холода» [9].

Эмпирические исследования синдрома «эмоционального холода» [10, 11] выявили его влияние на удовлетворенность браком, особенности переживания развода и т.п. Показано, что на его формирование оказывают влияние нарушения в детско-родительских контактах [5]. Также описаны психокоррекционные программы, которые эффективны для преодоления синдрома «эмоционального холода» [9].

Вместе с тем, синдром «эмоционального холода» в большинстве исследований рассматривается в контексте личностных особенностей, усложняющих установление отношений психологической близости. Вместе с тем «эмоциональный холод» может характеризовать партнерские отношения в семье, а это означает, что синдром может реализовываться у обоих партнеров одновременно, принимая индивидуальные конфигурации в каждой семье. Этот аспект синдрома «эмоционального холода» до сих пор недостаточно изучен и нуждается в специальных исследованиях. Кроме того, анализ семейных отношений с точки зрения проявления в них феноменов «эмоционального холода» позволит усовершенствовать психологическую помощь в семейном консультировании.

Цель работы: выявить особенности проявления феноменов синдрома «эмоционального холода» на примере супружеских пар, обращающихся за психокоррекционной помощью.

Метод исследования: анализ случаев психокоррекционной практики.

Анализ жалоб клиентов. Во многих случаях за проблемами, с которыми семейные пары обращаются к семейному психологу, стоят нарушения эмоционального контакта между супругами, связанные с синдромом «эмоционального холода». При этом сами жалобы могут формулироваться как в форме «недостатка общения, тепла», «дистанции в отношениях», так и в скрытых вариантах, которые представляют собой переживание измены, ревности, сложности с воспитанием ребенка, алкоголизацией партнера и т.п.

Так, обратившаяся за помощью семейная пара (стаж супружеской жизни 15 лет) представила свою проблему следующим образом. Муж, собиравшийся в поездку на родину, на которой не был много лет, к родственникам, с которыми давно не общался, жена, ссылаясь на материальные вопросы и другие причины, отказывалась от поездки. Жена ревновала мужа, подозревала, что он может встретить там свою первую любовь или другую женщину, что приведет к разводу. Муж утверждал, что этого никогда не произойдет, что он устал убеждать супругу в своей преданности. Более того, он считал, что жена как будто выгоняет его, является незаинтересованной в отношениях с ним. В ходе первичного интервью и последующих нескольких терапевтических встреч, выяснилось, что отношения в семье эмоционально сдержанные, дистанцированные, проявления любви и заботы по отношению друг к другу не приняты. Таким образом, нарушения контакта могут быть поняты как проявление полюса «Холода» синдрома «Эмоционального холода». Жена ревновала мужа, жаловалась на его холодность, испытывая при этом неосознаваемый страх перед психологически близкими отношениями, которые проявлялись в фантазиях об одиночестве, брошенности мужем, его изменах. Муж оправдывал свою дистанцированность занятостью на работе, нуждаясь в тепле и внимании. Эту потребность он расценивал как проявление слабости, «немужественности».

Думается, что разрешение проблем семейных пар в плоскости, предъявляемой жалобы, даже при наличии успешного результата, является всего лишь способом временной «подпорки» семейным отношениям, так как фундаментом являются отношения психологической близости. В данном случае психокоррекционная мишень в виде первичной жалобы клиентов может быть достигнута когнитивно-поведенческими методами, направленными на снижение тревоги жены и работой с неадаптивными когнициями. В таком случае синдром «эмоционального холода», характеризующий отношения в этой семье, останется вне психокоррекционного воздействия, и его проявления будут реализовываться в новых формах. При этом страх жены перед близостью может обусловить другие варианты, обеспечивающие ее «убегание» от интимности – адюльтер, переезд, уход в заботу о детях или престарелых родственниках. Неудовлетворенная потребность мужа в теплых, доверительных отношениях может проявиться в попытках устанавливать отношения с другими женщинами, соматизации проблемы и т.п.

Таким образом, уже на этапе предъявления жалобы семейными парами и формулировании запроса необходимо специальное внимание к проявлениям синдрома «эмоционального холода», что обеспечит выбор эффективной стратегии психокоррекционного вмешательства.

Анализ семейных ролей. Многие семьи ориентированы на решение ситуативных проблем, и не всегда готовы к анализу и проработке глубоких семейных и внутриличностных конфликтов. С другой стороны, супруги могут иметь различный уровень осознанности и степени внутриличностного кон-

фликта. Безусловно, что эти факторы оказывают значительное влияние на выбор психокоррекционной стратегии и формы воздействия. Для того, чтобы учесть описанные особенности необходимо проанализировать семейные роли и позиции супругов.

В описанном выше примере жена, которая была инициатором обращения за помощью к специалисту, при предъявлении жалобы выступала в роли обвинителя и страдающей стороны, мужу необходимо было оправдываться и объяснять свое поведение. На видимом уровне жена в большей степени страдала от невнимания и холодности мужа, а ее страх и избегание близости были скрыты как от нее самой, так и от ее мужа. Позиция мужа в данной семье была противоположной – внешне он проявлял холодность и избегание, в то время как испытывал потребность в близости и заботе. В данном случае и муж, и жена были настроены на анализ семейных отношений, что определило выбор стратегии психокоррекции. Был выбран формат совместных встреч, основной задачей которых было обеспечение открытой коммуникации, позволяющей обсуждать проблемы в отношениях, не прибегая к их искажениям.

Однако не всегда оба партнера имеют одинаковую ориентацию в выборе целей психокоррекции. Иногда семейные пары не готовы менять привычные позиции, даже при обращении за помощью к специалисту. Так, за помощью обратилась пара (стаж совместной жизни 2 года). Муж был значительно старше жены и имел опыт супружеских отношений. Пара обратилась по поводу склонности супруга к игре в азартные игры, в которые он играл с друзьями, иногда по несколько дней подряд. Несколько раз муж обещал прекратить это занятие, однако снова возвращался к нему. В качестве оправдания он говорил о том, что никогда не проигрывал значительных сумм, которые бы оказывали существенное негативное влияние на семейный бюджет. Муж говорил о своем чувстве вины, о том, что чувствует себя недостойным молодой и красивой девушки, такой как его жена, о том, что только благодаря ей в его жизни есть смысл. Жена говорила о том, что она занимается его здоровьем, пытается контролировать финансы семьи, знает, что «он без нее пропадет».

Описанный тип отношений может быть описан как полнос синдрома «эмоционального холода» «Псевдочувства», который связан с установлением отношений межличностной зависимости. Роли в этой семье были распределены как роль «жертвы» - муж, и роль «спасительницы» - жена. Проблемным членом семьи по взаимному согласию был «назначен» муж. Однако, в ходе интервью было выяснено, что жена, имевшая сложные отношения в родительской семье, переехала к будущему мужу через неделю после знакомства. Фактически, она «сбежала» в семейные отношения, в которых благодаря большой разнице в возрасте и чувству вины со стороны мужа она занимала место любимого ребенка. Кроме того, благодаря этим отношениям она повысила свой социальный и материальный статусы. Таким образом, оба партнера находились в отношениях межличностной со-зависимости.

Акцент на проблемах мужа позволял отыгрывать семейный сценарий, при этом оба партнера в этой игре могли скрыть свои страхи перед близкими эмоциональными отношениями. Попытки проанализировать особенности эмоциональных отношений в семье и укрепить позицию мужа вызывали сопротивление у жены, которая начала испытывать тревогу. Паре было предложены индивидуальные консультации у разных психологов. Супруги выразили согласие, однако, после первых встреч у мужа возникли форс-мажорные обстоятельства на работе. По словам жены после этих событий он нуждался в специальном уходе и восстановлении, поэтому консультации были остановлены. Представляется, что в данном случае пара не смогла отказаться от привычных форм взаимоотношений, оказалась не готовой к изменениям, и снова вернулась к ним.

Анализ эмоционального контакта. Синдром «эмоционального холода» предрасполагает человека к выбору партнера, личностные особенности которого способствуют сохранению своеобразного статуса-кво сферы межличностного общения. Например, мужчина, склонный к отношениям межличностной зависимости может выбрать женщину доминирующую, властную, контролирующую. Женщина, испытывающая страх перед отношениями психологической интимности, склонна создавать дистантные отношения, например, с женатыми мужчинами или теми, кто живет географически далеко. То есть в актуальных отношениях зачастую воссоздаются травматические переживания и привычные паттерны взаимоотношений. Партнеры могут «усиливать» проявления синдрома «эмоционального холода» друг в друге. Одним из способов, направленных на диагностику качества эмоционального контакта является проведение индивидуальных встреч с каждым из партнеров.

За семейной консультацией обратилась пара (стаж супружеской жизни 6 лет) по поводу принятия решения о разводе. Инициатором визита к психологу являлся муж, который рассказал о том, что консультация – это последний шанс на построение нормальной семейной жизни. Жена говорила о том, что согласилась на эту встречу только из-за просьбы мужа. Во время первичного интервью супруги часто не соглашались друг с другом, иронизировали. У жены был сниженный фон настроения, она говорила о своем разочаровании в супруге, о его черствости, непонимании ее переживаний, несколько раз начинала плакать. Муж держался отстраненно, сдержанно комментировал проблемы, проявлял узкий спектр эмоциональных реакций, говорил, что не знает, **как угодить жене, заметной тревогой** реагировал на ее слезы. В данном случае супруги уже на уровне жалобы описывали феномены синдрома «эмоционального холода», оказывающие негативное влияние на их супружескую жизнь.

На предложенных индивидуальных встречах с психологом супруги вели себя иначе, чем на первой совместной встрече. Жена проявляла больше эмоциональных реакций, шутила, кокетничала, рассказывала о своих прошлых отношениях, злилась на мужа. Муж также был более раскован в

отсутствии жены, говорил о значимости для него отношений с ней, о чувстве вины, о сложностях в проявлении эмоций. Таким образом, супруги неосознанно подкрепляли негативные проявления «эмоционального холода» друг в друге. Страх и обида жены на мужчин направлялись на холодного мужа, который с одной стороны, убеждался в правильности своей защитной отстраненности, как реакции на бурную эмоциональность жены, а с другой стороны, ссоры и выяснения отношений позволяли ему хотя бы в какой-то мере проявлять собственные чувства. Жене, благодаря такому типу отношений, удавалось поддерживать близость на безопасном для нее уровне, избегая травмирующих переживаний.

Им был предложен формат, предполагающий чередование индивидуальных и совместных встреч со специалистом, что позволяло исследовать девиации эмоционального контакта на индивидуальном уровне и на основании расширенной зоны осознания менять паттерны супружеского взаимодействия. Такая стратегия оказалась достаточно эффективной и помогла супругам начать строить отношения, основанные на эмоциональной близости.

Выводы:

1. Синдром «эмоционального холода» оказывает значительное влияние на супружеские отношения, осложняя установление отношений психологической интимности и снижая удовлетворенность браком у супругов.

2. Проявления синдрома «эмоционального холода» могут не осознаваться супругами, поэтому, связанные с ним проблемы, формулируются в формате жалоб на ревность, измены, проблемы с детьми и т.п.

3. Ригидные семейные роли могут способствовать реализации синдрома «эмоционального холода» в супружеских отношениях и препятствовать психокоррекции этого синдрома.

4. Люди с синдромом «эмоционального холода» склонны к выбору супруга с такими личностными особенностями, которые способствуют уходу от психологической близости.

Литература:

1. Голод С.И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи // Социол. исслед. - 2008. - № 1. - С. 40-49.
2. Андреева Т. В. Психология современной семьи. Монография./Татьяна Владимировна Андреева – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
3. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст [Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Асланян Т.С., Гуртовая И. В.] // Вісник Харківського університету. Сер. Психологія. – Х.: Вид-во ХНУ, 2007. - №771. – с. 115-119.
4. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Гидденс Э. - Пер.с англ. В.Ануриной. -Издательский дом «Питер»: 2004. – 208 с.
5. Бару І. О. Особливості симптомокомплексу «емоційного холоду» в міжособистісних стосунках : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : [спец.] 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Бару Інна Олександрівна ; Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна . – Захищена 28.03.2015. – Харків, 2015. – 19 с.
6. Доценко А. Ю. К понятию синдрома «эмоционального холода» у девушек. Психология XXI века: Материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых «Психология XXI века» 21-23 апреля 2011 года. Санкт-Петербург под науч. ред. О.Ю. Щелковой - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2011. – С. 37-38.
7. Казанцева Т.В. Зависимая привязанность как манипуляция другими/Казанцева Т.В. // Семья в современном мире/ Сост. и науч. ред. В.Н. Куницына. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2010. – с.133-138.
8. Косигіна О.В. Психологічні особливості особистості та подружніх стосунків жінок, що взяли повторний шлюб / Косигіна О.В./ Автореф. дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук: 19.00.01«Загальна психологія. Історія психології» / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х. , 2008. — 20 с.
9. Терещенко Н.Н. Психотерапія синдрому «эмоционального холода» в клиент-центрированном подходе /Терещенко Н.Н. //Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: психологія. Харків: ХНУ.– 2008.– № 807. С.357.
10. Кочарян А.С Дисфункциональные супружеские отношения в контексте синдрома «эмоционального холода»//Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Яворская Е.В. //Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: психологія. Харків: ХНУ.– 2011.— Вип. 46, № 959. - С.61-65.

Literatura

1. Golod S.I. Sotsiologo-demograficheskiy analiz sostoyaniya i evolyutsii semi // Sotsiol. issled. - 2008. - # 1. - S. 40-49.
2. Andreeva T. V. Psihologiya sovremennoy semi. Monografiya./Tatyana Vladimirovna Andreeva – SPb.: Rech, 2005. – 436 s.
3. Sindrom «emotsionalnogo holoda» v mezhlíčnostnyih otnosheniyah: addiktivnyiy kontekst [Kocharyan A.S., Tereschenko N.N., Aslanyan T.S., Gurtovaya I. V.] // VIsnik HarkIvskogo unIversitetu. Ser. Psihologiya. – H.: Vid-vo HNU, 2007. - #771. – s. 115-119.

4. Giddens E. Transformatsiya intimnosti. Seksualnost, lyubov i erotizm v sovremennyih obschestvah / Giddens E. - Per.s angl. V.Anurin. -Izdatelskiy dom «Piter»: 2004. – 208 s.
5. Baru I. O. Osoblivosti simptomokompleksu "emotsionnogo holoda" v mizhosobistisnih stosunkah : avtoref. dis. ... kand. psiholog. nauk : [spets.] 19.00.01 "Zagalna psihologiya, IstorIya psihologIyi" / Baru Inna Oleksandriivna ; HarkIvskiy nats. un-t ImenI V. N. KarazIna . – Zahisчена 28.03.2015. – HarkIv, 2015. – 19 s.
6. Dotsenko A. Yu. K ponyatiyu sindroma "emotsionalnogo holoda" u devushek. Psihologiya XXI veka: Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii molodyih uchenyih «Psihologiya XXI veka» 21-23 aprelya 2011 goda. Sankt-Peterburg pod nauch. red. O.Yu. Schelkovoy - SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2011. – S. 37-38.
7. Kazantseva T.V. Zavisimaya privyazannost kak manipulyatsiya drugimi/Kazantseva T.V. // Semya v sovremennom mire/ Sost. i nauch. red. V.N. Kunitsyina. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 2010. – s.133-138.
8. KosigIna O.V. PsihologIchni osoblivosti osobistosti ta podruzhnlh stosunklv zhlnok, scho vzyali povtorniy shlyub / KosigIna O.V./ Avtoref. dissertatsIyi na zdobuttya vchenogo stupenya kandidata psihologIchnih nauk: 19.00.01«Zagalna psihologIya. IstorIya psihologIyi» / Hark. nats. un-t Im. V. N. KarazIna. H. , 2008. — 20 s.
9. Tereschenko N.N. Psihoterapiya sindroma «emotsionalnogo holoda» v klient-tsentrirovannom podhode /Tereschenko N.N. //VIsnik HarkIvskogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI V.N. KarazIna. SerIya: psihologIya. HarkIv: HNU.– 2008.– # 807. S.357.
10. Kocharyan A.S Disfunktsionalnyie supruzheskie otnosheniya v kontekste sindroma «emotsionalnogo holoda»//Kocharyan A.S., Tereschenko N.N., Yavorskaya E.V. //VIsnik HarkIvskogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI V. N. KarazIna. SerIya: psihologIya. HarkIv: HNU.– 2011.— Vip. 46, # 959. - S.61-65.

УДК 159.923-057.875-058.65

Особенности переживания травматических событий студентами из зоны проведения АТО

Д. В. Штрыголь, Е. Г. Шахова, Т. В. Борисенко, М. В. Николаевский, М. С. Ямпилец
psycholservice@gmail.com

В статье представлены результаты исследования особенностей переживания травматических событий студентами-первокурсниками из зоны проведения Антитеррористической операции (АТО) и других регионов Украины. Установлено, что тематика травматических событий у студентов из зоны проведения АТО чаще всего связана с войной, а у студентов из других регионов Украины – с личными отношениями. Выявлено, что студенты с признаками посттравматического стресса (ПС) характеризуются более низкой жизнестойкостью, вовлеченностью и убежденностью в своей ценности, по сравнению со студентами без ПС. Полученные результаты дают ориентиры для психопрофилактической и психокоррекционной работы со студентами, которая должна быть направлена на повышение ценности собственного «Я», вовлеченности и жизнестойкости.

Ключевые слова: травматические переживания, жизненные события, жизнестойкость, студенты.

У статті представлені результати дослідження особливостей переживання травматичних подій студентами-першокурсниками із зони проведення Антитерористичної операції (АТО) та інших регіонів України. Встановлено, що тематика травматичних подій у студентів із зони АТО частіше за все пов'язана з війною, а у студентів із інших регіонів України – з особистими відносинами. Виявлено, що студенти з ознаками посттравматичного стресу (ПС) характеризуються більш низькою життєстійкістю, залученістю та переконаністю у власній цінності, порівняно зі студентами без ПС. Отримані результати дають орієнтири для психопрофілактичної та психокорекційної роботи зі студентами, яка має бути спрямована на підвищення цінності власного «Я», залученості та життєстійкості.

Ключові слова: травматичні переживання, життєві події, життєстійкість, студенти.

The results of the research connected with the peculiarities of the experience of traumatic events by first-year students from ATO-zone and other regions of Ukraine are presented in the article. It was determined that themes of traumatic events of students from ATO-zone are mostly related to war and those for students from other regions of Ukraine are connected with personal relations. It was investigated that students with symptoms of post-traumatic stress (PS) are characterized by lower level of hardiness, involvement and belief in a value of "Self" as compared to students without PS. The results of the research give the guiding lines for prophylactic and correctional psychological work with students. This work should be directed to increasing of value of "Self", involvement and hardiness.

Key words: traumatic experiences, life events, hardiness, students.

Адаптация студентов к обучению в вузе является важным этапом включения вчерашних выпускников школ в новую социальную среду. Психологическая адаптация происходит к новым условиям учебной деятельности, к учебной группе и будущей профессии. Это предполагает актуализацию резервных психофизиологических возможностей организма, что само по себе является стрессом [2].

Проблема адаптации студентов в вузе особенно актуальна в Украине в настоящее время в связи с высоким уровнем миграции населения вследствие проведения антитеррористической операции на востоке страны (АТО). В результате этого студенты из Луганской и Донецкой областей вынуждены проживать и обучаться в вузах других областей и регионов, находясь в значительной удаленности от дома и родных, а иногда и переживая психическую травму войны, связанную с угрозой уничтожения, утратой близких, потерей имущества и разрушением привычной жизни.

Все это ставит перед психологической службой вуза проблему мониторинга процесса адаптации студентов с целью диагностики и своевременного выявления студентов с признаками дезадаптации и нарушениями психологического здоровья. Это позволит своевременно начать оказывать им адресную психолого-педагогическую помощь.

Учитывая сказанное выше, данное исследование посвящено актуальной проблеме выявления признаков посттравматического стресса и дезадаптации у студентов-первокурсников с целью оказания им своевременной психологической поддержки и профилактики нарушений психологического здоровья.

Методика исследования

В исследовании, проведенном в октябре 2014 года, принимали участие 211 студентов первого курса нескольких факультетов Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в возрасте 17-18 лет. Анализ результатов исследования проводили, сравнивая показатели студентов, выехавших из зоны проведения АТО (1 группа) и студентов из Харькова, Харьковской области и других регионов Украины (2 группа).

Для изучения проявлений дезадаптации, вызванной психической травмой, и выявления наличия, степени выраженности и симптоматической структуры посттравматического стрессового расстройства использовали методику «Шкала оценки влияния травматического события» (ШОВТС) [6]. Методика включает субшкалы «Вторжение», «Избегание» и «Гипервозбудимость» и позволяет исследовать

проявления психологической реакции на травматические события.

С целью выделения основных тематических сфер, с которыми соотносятся по смыслу жизненные события, субъективно оцениваемые студентами выборки нашего исследования как травматические, использовали количественный контент-анализ [7].

С помощью контент-анализа было выделено 6 основных тематических сфер, с которыми соотносятся по смыслу описанные исследуемыми события их жизни: обучение, угроза здоровью/жизни, война, утрата, личные отношения, семья.

События, связанные с поступлением в ВУЗ и процессом учёбы (неудачи при сдаче модуля, сессии) были включены в сферу «обучение»; ситуации неожиданного заболевания, операции, получения физической травмы вследствие автоаварий и т.п. – в сферу «угроза здоровью/жизни»; в тематическую сферу «война» были отнесены описания военных событий, произошедших в зоне АТО, и переживания, связанные с причастностью членов семьи к этим событиям; в сферу «утрата» – уход из жизни близкого человека, смерть домашнего животного; ситуации, связанные с трудностями в межличностных отношениях: измены, ссоры, разрывы отношений любви и дружбы объединены в тематической сфере «личные отношения»; в сферу «семья» включены семейные ситуации: развод родителей, отсутствие взаимопонимания, конфликты между родителями и детьми.

Для оценки уязвимости студентов к переживаниям стресса и депрессии использовали тест жизнестойкости С. Мадди в адаптации Д. А. Леонтьева и Е. И. Рассказовой [4]. Жизнестойкость считают важной личностной характеристикой, которая опосредует влияние стрессорирующих факторов на физическое и психическое здоровье, а также на эффективность деятельности.

Жизнестойкость предполагает уверенность в возможности управлять происходящими изменениями, доверие к собственными внутренними и внешним личностными ресурсам, что повышает способность к совладанию с трудностями и снижает вероятность депрессии. В противоположность этому, уверенность в бесполезности собственных действий предполагает склонность к апатии, депрессии и низкую стрессоустойчивость, что характеризует личностную беспомощность [3].

С целью диагностики базовых убеждений личности использовали Шкалу базовых убеждений Р. Янов-Бульман [5]. В соответствии с когнитивной концепцией базовых убеждений личности, в рамках которой разработан этот опросник, одной из базовых характеристик нормального человека является здоровое чувство безопасности. По мнению американского психолога Р. Янов-Бульман, оно основано на трех категориях базовых убеждений, составляющих ядро нашего субъективного мира:

1. Вера в то, что в мире больше добра, чем зла.
2. Убеждение, что мир полон смысла, и события происходят не случайно, а подчиняются законам справедливости.
3. Убеждение в ценности собственного «Я».

Травматические события, пережитые человеком, настолько противоречат существовавшей ранее картине мира, что происходит разрушение привычных представлений о жизни и схем поведения. Осмысление экстремального негативного опыта часто приводит к серьезным изменениям базовых убеждений личности и сопровождается долговременными и тяжёлыми психологическими проблемами.

Чувство беспомощности и потери контроля над собственной жизнью может сохраняться ещё долгое время после того, как исчезнут первоначальные симптомы. Таким образом, базовые убеждения, как в отношении самого себя, так и в отношении окружающего мира могут существенно отличаться у лиц, переживших травматическое событие и не переживших такового.

Для статистической обработки полученных данных использовали t-критерий Стьюдента, критерий Фишера и факторный анализ, который проводили с помощью программы SPSS.

Результаты исследования

Анализ результатов проведения методики ШОВТС позволил сделать вывод об отсутствии достоверных различий в средних значениях общего балла по шкале оценки влияния травматического события между группой студентов из зоны АТО (1 группа – $42,85 \pm 3,76$) и группой студентов из других регионов Украины (2 группа - $40,96 \pm 1,75$). Также не было обнаружено достоверных различий и между средними значениями субшкал «Вторжение», «Избегание» и «Гипервозбудимость» в исследуемых группах студентов. Учитывая то, что средние значения общего балла по шкале оценки влияния травматического события и трех субшкал в обеих исследуемых группах находятся в пределах нормы, определенной в методике для студентов (средняя выраженность), можно говорить об отсутствии посттравматического стрессового расстройства и его симптомов в среднем по группам.

Однако в обеих исследуемых группах были выявлены студенты с высокими показателями по шкале оценки влияния травматического события, что может свидетельствовать о наличии у них посттравматического стрессового расстройства или его отдельных симптомов. В группе из зоны АТО такие студенты составляли 36,6 %, а в группе из других регионов Украины – 34,8 % (различия не достоверны, $\varphi=0,21$; $p>0,05$).

Сравнение частоты регистрации основных симптомов ПТСР по методике «Шкала оценки влияния травматического события» у первокурсников, приехавших из зоны АТО и из других регионов Украины показало отсутствие различий в распространенности симптомов в этих группах. Симптом «Вторжение» регистрировался у 36,6% студентов 1 группы и 35,5 % студентов 2 группы ($\varphi=0,13$; $p>0,05$), симптом «Избегание» - у 31,7% студентов 1 группы и 29,7% студентов 2 группы ($\varphi=0,21$; $p>0,05$), а симптом «Физиологическая возбудимость» у 31,7 % студентов 1 группы и 21,0 % студентов

2 группы ($\varphi=1,37$; $p>0,05$).

В тоже время установлено, что если в первой группе все три симптома достигли уровня выше среднего у 19,5% студентов, то во второй группе таковых лишь 8% ($p<0,05$).

Полученные данные свидетельствуют о том, что в обеих исследуемых группах есть студенты, испытывающие последствия травматического стресса, однако у первокурсников из зоны АТО отмечается большая выраженность эмоциональных и поведенческих последствий травматических событий.

Следующим этапом нашего исследования был поиск ответа на вопрос: какие же травматические события вызывали/вызывают выявленные эмоциональные и поведенческие последствия в обеих группах студентов?

С помощью контент-анализа было выделено 6 основных тематических сфер, с которыми соотносятся по смыслу описанные исследуемыми события их жизни: обучение, угроза здоровью/жизни, война, утрата, личные отношения, семья. Результаты анализа представлены в таблице 1.

Анализ данных, представленных в таблице 1 позволяет сделать вывод, что в группе 1 наибольшее количество событий (38%) относится к сфере война, а наименьшее – к сферам семья (5%) и угроза здоровью/жизни (5%), различия значимы ($\varphi=2,877$; $p\leq 0,01$). На втором месте по встречаемости – события сферы обучение, на третьем – ситуации личной сферы. Значимых различий между показателями сфер семья, обучение, личные отношения – не обнаружено.

В группе 2 наибольшее количество событий (33%) относится к сфере личные отношения, а наименьшее – к сфере война (4%), различия значимы ($\varphi=5,515$; $p\leq 0,01$). На втором месте по частоте воспроизведения – события сферы обучение, на третьем – события сферы утрата. Значимых различий между показателями сфер личные отношения, обучение, утрата – не обнаружено.

Табл. 1

Распределение воспроизведенных травматических событий жизни студентов по тематическим сферам

тематическая область	группа 1		группа 2	
	количество событий, %	ранговые значения	количество событий, %	ранговые значения
обучение	20	2	22	2
угроза здоровью/жизни	5	6	8	5
война	38 *	1	4	6
утрата	14	4	20	3
личные отношения	18	3	33	1
семья	5	5	13	4

Примечания:

* – различия достоверны по сравнению со 2 группой, $p < 0,01$, $\varphi=3,915$.

Между группами обнаружены значимые различия в показателях сферы война ($\varphi=3,915$; $p\leq 0,01$), события которой наиболее часто описываются в группе 1 и наименее часто представлены в группе 2.

На основании полученных результатов можно сделать вывод, что выявленные в данном исследовании неблагоприятные эмоциональные и поведенческие последствия пережитых травматических событий у студентов из зоны проведения АТО чаще связаны с темой войны, а у студентов из других регионов Украины – с темой личных отношений.

Анализ жизнестойкости как ключевой личностной переменной, опосредующей влияние стрессогенных факторов на соматическое и душевное здоровье, показал отсутствие различий в средних значениях показателей как общего балла жизнестойкости (1 группа – $70,98 \pm 2,54$, 2 группа – $76,09 \pm 1,34$, $t = 1,79$), так и ее компонентов: вовлеченности (1 группа – $29,48 \pm 1,34$, 2 группа – $31,29 \pm 0,64$, $t = 1,22$), контроля (1 группа – $26,50 \pm 1,10$, 2 группа – $28,61 \pm 0,56$, $t = 1,71$) и принятия риска (1 группа – $15,42 \pm 0,64$, 2 группа – $16,36 \pm 0,32$, $t = 1,31$).

Результаты теста жизнестойкости позволяют оценить способность и готовность человека активно и гибко действовать в ситуации стресса и трудностей или его уязвимость к переживаниям стресса и депрессии. При этом жизнестойкость является фактором профилактики риска нарушения работоспособности и развития соматических и психических заболеваний в условиях стресса, и одновременно способствует оптимальному переживанию ситуаций неопределенности и тревоги. Жизнестойкие убеждения создают своего рода «иммунитет» к действительно тяжелым переживаниям. Важно, что жизнестойкость влияет не только на оценку ситуации, но и на активность человека в преодолении этой ситуации (выбор копинг-стратегий).

Жизнестойкие люди в стрессовых ситуациях (в частности, во время серьезных перемен) ищут поддержку и помощь у близких, и сами готовы ответить им тем же, считают, что эффективнее оставаться вовлеченным в ситуацию и в контакте с близкими, знают, когда могут повлиять на исход событий, и делают это, верят, что перемены и стрессы естественны, и что они - скорее возможность для роста, развития, более глубокого понимания жизни, чем риск, угроза благополучию.

Данные, полученные в нашем исследовании, свидетельствуют о том, что жизнестойкость в равной степени выражена как в группе студентов, приехавших из зоны проведения АТО, так и в группе студентов из других регионов Украины. В то же время, в каждой из групп были выявлены студенты с

низкой выраженностью жизнестойкости: в 1 группе таких студентов было 20,8 %, во 2 группе – 17,9 %, различия не значимы ($\varphi=0,45$; $p>0,05$),

На следующем этапе нашего исследования проводили изучение взаимосвязи между выраженностью посттравматических симптомов и компонентами жизнестойкости студентов. В результате в 1 группе студентов была выявлена статистически значимая отрицательная корреляция между выраженностью посттравматических симптомов и показателями «Жизнестойкость» и «Вовлеченность». Во 2 группе статистически значимая корреляционная связь (отрицательная) показателей «Жизнестойкость» и «Вовлеченность» была выявлена с выраженностью одного посттравматического симптома - «Физиологическая возбудимость».

С. Мадди рассматривает вовлеченность как «убежденность в том, что вовлеченность в происходящее дает максимальный шанс найти нечто стоящее и интересное для личности» [8]. В противоположность этому, отсутствие подобной убежденности порождает чувство отвергнутости, ощущение себя «вне» жизни. Человек с развитым компонентом вовлеченности получает удовольствие от собственной деятельности. Это, по-видимому, способствует снижению (или препятствует повышению) у студентов с высоким уровнем «Вовлеченности» внутреннего возбуждения, позволяет более успешно совладать с критическими ситуациями, воспринимать их как менее значимые. Вовлеченность уменьшает выраженность симптомов посттравматического расстройства, влияя и на симптомы вторжения (навязчивые чувства, мысли, образы), и на попытки смягчения или избегания переживаний, связанных с травматическим событием, снижение реактивности, и на признаки «гипервозбуждения» (злость и раздражительность; трудности с концентрацией; психофизиологическое возбуждение, обусловленное воспоминаниями, бессонницу).

Как отмечает Л.А. Александрова [1], вовлеченность является важной особенностью представлений в отношении себя, окружающего мира и характера взаимодействий между ними, которая мотивирует человека к самореализации, лидерству, здоровому образу жизни и поведению. Вовлеченность позволяет чувствовать себя значимым и ценным и включаться в решение жизненных задач даже при наличии стрессогенных факторов и изменений.

На заключительном этапе данного исследования было проведено изучение взаимосвязи показателей ШОВТС и базовых убеждений личности в отношении самого себя и в отношении окружающего мира (Шкала базовых убеждений Р. Янов-Бульман). В обеих группах была выявлена отрицательная корреляционная взаимосвязь общего показателя посттравматического стресса с убеждением «Ценности собственного «Я». Следовательно, студенты, убежденные в своей ценности, довольные собой, своим характером, более успешны в преодолении критических ситуаций.

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы:

- студенты с наличием посттравматического стрессового расстройства или его отдельных симптомов выявлены как в группе студентов, приехавших из зоны проведения АТО, так и в группе студентов из Харьковской области и других регионов Украины;
- однако у первокурсников, приехавших из зоны АТО отмечается большая выраженность эмоциональных и поведенческих последствий травматических событий;
- выявленные неблагоприятные эмоциональные и поведенческие последствия пережитых травматических событий у студентов из зоны проведения АТО чаще всего связаны с темой войны, а у студентов из других регионов Украины – с темой личных отношений;
- студенты с признаками посттравматического стресса характеризуются более низкой жизнестойкостью, вовлеченностью и убежденностью в своей ценности, по сравнению со студентами без ПТСР.

Полученные результаты дают ориентиры в психопрофилактической и психокоррекционной работе со студентами. Она должна быть направлена, прежде всего, на повышение ценности собственного Я, вовлеченности и жизнестойкости.

Благодарность. Коллектив авторов выражает сердечную благодарность инженеру Учебно-научной психологической службы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина Ширину Алексею Михайловичу за неоценимую помощь в проведении исследования и подготовке материалов к публикации.

Література

1. Александрова Л. А. К осмыслению понятия «жизнестойкость личности» в контексте проблематики психологии способностей / Л. А. Александрова // Психология способностей: современное состояние и перспективы исследований / Л. А. Александрова. – Москва: Институт психологии РАН, 2005. – (Материалы научной конференции).
2. Дубовицкая Т. Д. Методика исследования адаптированности студентов в вузе [Электронный ресурс] / Т. Д. Дубовицкая, А. В. Крылов // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». – 2010, № 2. – Режим доступа к ресурсу: www.psyedu.ru / ISSN: 2074-5885.
3. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения / Т. Л. Крюкова. – Кострома: Студия оперативной полиграфии «Аквантитул», 2004. – 344 с.
4. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – Москва: Смысл, 2006. – 63 с.

5. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – Москва: Смысл, 2008. – 172 с.
6. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.
7. Шалак В. И. Контент-анализ: приложения в области политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики и рекламы / В. И. Шалак. – Москва, 2004. – 272 с.
8. Maddi S. R. Hardiness and Mental Health / Maddi S. R., Khoshaba D. M. // Journal of Personality Assessment. – 1994. – V.63. – № 2. – P. 265–274.

Literatura

1. Aleksandrova L. A. К осмыслению понятия “zhiznestojkost’ lichnosti” v kontekste problematiki psihologii sposobnostej / L. A. Aleksandrova // Psihologiya sposobnostej: srvmennoe sostoyanie i perspektivy issledovaniy / L. A. Aleksandrova. – Moskva: Institut psihologii RAN, 2005. – (Materialy nauchnoj konferencii).
2. Dubovickaya T. D. Metodika issledovaniya adaptirovannosti studentov v vuze [EHlektronnyj resurs] / T. D. Dubovickaya, A. V. Krylov // EHlektronnyj zhurnal «Psihologicheskaya nauka i obrazovanie». – 2010, № 2. – Rezhim dostupa k resursu: www.psyedu.ru / ISSN: 2074-5885.
3. Kryukova T. L. Psihologiya sovladayushchego povedeniya / T. L. Kryukova. – Kostroma: Studiya operativnoj poligrafii «Akvantitul», 2004. – 344 s.
4. Leont’ev D. A. Test zhiznestojkosti / D. A. Leont’ev, E. I. Rasskazova. – Moskva: Smysl, 2006. – 63 s.
5. Pсиходиагностика толерантности личности / Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – Москва: Смысл, 2008. – 172 с.
6. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб: Питер, 2001. – 272 с.
7. Шалак В. И. Контент-анализ: приложения в области политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики и рекламы / В. И. Шалак. – Москва, 2004. – 272 с.
8. Maddi S. R. Hardiness and Mental Health / Maddi S. R., Khoshaba D. M. // Journal of Personality Assessment. – 1994. – V.63. – № 2. – P. 265–274.

Розділ: Психологія праці і професійної діяльності

УДК. 159.9.078

Використання сучасних інформаційних технологій в оцінці підготовленості психолога до роботи в умовах надзвичайної ситуації

Н. В. Оніщенко
n-onischenko@ukr.net

У статті представлено опис програмного продукту – комп'ютерного тренажера «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації». Використання тренажера дозволяє оцінити вміння фахівця діяти і приймати рішення в майже реальних умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Крім того, даний тренажер дозволяє проводити експертизу рівня підготовленості психолога до надання екстреної психологічної допомоги постраждалим.

Ключові слова: психолог; надзвичайна ситуація; постраждалий; комп'ютерний тренажер.

В статье представлено описание программного продукта – компьютерного тренажера «Подготовка психолога ГСЧС Украины к выезду на ликвидацию чрезвычайной ситуации». Использование тренажера позволяет оценить умения специалиста действовать и принимать решения в практически реальных условиях ликвидации последствий чрезвычайной ситуации. Кроме того, данный тренажер позволяет провести экспертизу уровня подготовленности психолога к оказанию экстренной психологической помощи пострадавшим.

Ключевые слова: психолог; чрезвычайная ситуация; пострадавший; компьютерный тренажер.

The article describes the software – a computer simulator «Preparing psychologist Civil Service for Emergency Situations of Ukraine to leave for help in the case of emergencies.» Using a simulator allows to evaluate the specialist skills to act and make decisions in the real world virtually eliminate the consequences of an emergency. In addition, the simulator will allow examination of the level of preparedness of a psychologist to provide emergency psychological assistance to victims.

Keywords: psychology; emergency; the victim; computer simulator.

Постановка проблеми. Найрезонансніші події останніх років змусили науковців замислитися над необхідністю впровадження нового підходу в межах психологічної допомоги постраждалому населенню. Саме тому, у 2004 році групою вітчизняних вчених була проведена кропітка робота щодо обґрунтування та створення відповідної законодавчої бази, яка б регламентувала роль та місце психолога в осередку лиха [4]. Проведений ретельний аналіз існуючих нормативно-правових документів, що регламентували на той час діяльність служби психологічного забезпечення МНС (зараз – ДСНС) України та узагальнений досвід функціонування аналогічних структур як в Україні, так і за її межами, дозволили визначити пріоритетні напрями нормативно-правової регламентації діяльності служби психологічного забезпечення ДСНС України на сучасному етапі розвитку суспільства та держави¹.

Сьогодні ж особливої актуальності набуває не тільки питання визначення ролі та місця екстремального психолога в процесі надання допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації (НС), а і питання оцінки підготовленості фахівця до діяльності в умовах ліквідації наслідків лиха. При цьому, говорячи про оцінку підготовленості психолога до діяльності в умовах НС, слід розуміти, до чого саме він повинен готуватись, що та як повинен робити, на якому рівні має виконувати поставлені перед ним завдання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Звертаючись до процедури оцінки як ефективності діяльності психолога взагалі, так і рівня його підготовленості до цієї діяльності відмітимо, що на сьогодні єдиною системною підходу до вирішення цієї проблеми не має. Г.С. Абрамова, стосовно оцінки ефективності діяльності практичного психолога, говорить про те, що оцінювання повинно проводитись за наступними блоками [1]:

1) якість психодіагностичних процедур, які проводяться психологом – адекватність застосовуваних психологом методик може перевірятися, зокрема, результативністю запропонованих на основі матеріалів обстеження рекомендацій клієнту;

2) якість процедури психологічного консультування клієнта оцінюють за наступними показниками: суб'єктивно пережиті клієнтом зміни у внутрішньому світі; об'єктивно реєстровані параметри, що характеризують зміни в різних модальностях; стійкість змін, які відбулись у житті людини після отримання психологічної допомоги;

3) якість психокорекційної роботи – визначається не її інтенсивністю, а якістю змісту, своєчасністю і адекватністю.

При цьому якість психотерапії, на думку Г.С. Абрамової, визначити надто складно через різницю поглядів психотерапевтів на те, що власне вважати психотерапевтичним ефектом [1].

¹ Сьогодні єдиною державною структурою, на яку в Україні законодавчо покладено завдання психологічного захисту населення в осередку надзвичайної ситуації, є Державна служба України з надзвичайних ситуацій (прим. автора).

Більшість авторів сходиться на думці, що клінічне симптоматичне поліпшення є найважливішим критерієм ефективності психологічного впливу психолога [2; 3]. При цьому у звичних умовах роботи психолога є необхідність використовувати і соціально-психологічні критерії оцінки: ступінь розуміння пацієнтом психологічних механізмів хвороби, власної ролі у виникненні конфліктних і травмуючих ситуацій, у тому числі, і в розвитку своїх неадекватних, неадаптивних реакцій, зміни у відносинах і установках, поліпшення соціальної ситуації та інші [5-7]. Який би змістовний критерій ефективності не аналізувався, в будь-якому випадку ми маємо справу з наступними групами змінних, що характеризують вплив:

- 1) суб'єктивно пережиті особистісні зміни у внутрішньому світі;
- 2) об'єктивно реєстровані (спостерігачем, експертом) параметри, що характеризують зміни внутрішнього світу людини;
- 3) стійкість змін до подальшого після впливу життя людини.

Внесення до системи оцінки ефективності діяльності психолога ДСНС України етапу вивчення його підготовленості до виконання завдань в екстремальних умовах НС, на наш погляд, є вкрай важливим. Тому метою нашої статті став пошук методів та засобів оцінки рівня підготовленості екстремального психолога, в обов'язки якого входить надання екстреної психологічної допомоги постраждалому населенню в осередку надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Осередок НС характеризується високим рівнем небезпеки, яка, зазвичай, зберігається протягом всіх етапів ліквідації наслідків лиха. НС обумовлюють виникнення негативних психічних реакцій не тільки у постраждалого контингенту, а і у фахівців, які працюють в осередку трагедії. Крім того, стрес-фактори НС чинять вплив і на перебіг виконання фахівцями своїх професійних обов'язків. Це також стосується і діяльності психологів ДСНС України, які надають екстрену психологічну допомогу постраждалим безпосередньо в умовах надзвичайної ситуації.

Все це говорить лише про одне – про те, що до фахівця, який має виконувати свою діяльність в надскладних, екстремальних умовах, висуваються особливо високі вимоги. Якщо випустити цей аспект з поля зору і допустити до роботи в осередку лиха фахівця, який виявиться неготовим до цього, можна, як мінімум, говорити про гарантовано високий показник допущення ним помилкових дій при роботі з постраждалими, а як максимум, з одного боку – втратити фахівця як робочу одиницю, з іншого боку – завдати непоправної шкоди тим людям, які потребують професійної психологічної підтримки та допомоги.

Використання комп'ютерних тренажерів в процесі організації та проведення навчального процесу на всіх етапах підготовки фахівців є сформованою загальноосвітньою практикою професійної підготовки персоналу, оскільки використання в навчальному процесі реального обладнання (переміщення в реальній ситуації, як в нашому випадку) або вимагає дуже великих витрат, або пов'язане з високою небезпекою, або, в принципі, неможливо. У процесі підготовки психологів не має можливості забезпечити або створити таку ситуацію, в умовах якої фахівець міг би надавати психологічну допомогу постраждалим. При цьому також відмітимо, що відпрацювання навичок та закріплення отриманих знань при роботі з постраждалими, які потребують професійної кваліфікованої психологічної допомоги, є неетичним та негуманним.

Узагальнення досвіду роботи з надання невідкладної психологічної допомоги постраждалим, було використано нами при розробці спеціального програмного продукту у вигляді тренажеру «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації». У написанні комп'ютерної програми, створенні бази даних та розробці інтерфейсу тренажеру брали участь фахівці науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології, а також фахівці Центру інформаційних технологій Національного університету цивільного захисту України.

Розроблений тренажер допомагає вирішити щонайменше 2 проблеми: (1) з одного боку, шляхом практично повного занурення у змодельовану ситуацію, фахівець вчиться діяти та приймати рішення в майже реальних умовах ліквідації наслідків НС. За таких обставин у психолога є право на помилку, чого абсолютно немає в реальних умовах роботи в осередку лиха; (2) з іншого боку, фахівець проходить своєрідну експертизу щодо власного рівня підготовленості (і психологічної готовності в тому числі) до надання екстреної психологічної допомоги постраждалим внаслідок різноманітних НС.

Особливо ефективним вважаємо застосування представленого тренажеру при навчанні та проведенні оцінки підготовленості фахівця-психолога саме з урахуванням можливості виправлення допущених фахівцем помилок, що є абсолютно неможливим при роботі в реальних умовах ліквідації наслідків НС. Також в максимально наближених умовах навчання або проведення оцінки рівня підготовленості фахівця до діяльності в умовах ліквідації наслідків лиха виключається будь-яка небезпека для фахівця у випадку допущення ним помилкових дій.

Таким чином, той, хто працює на тренажері, занурюючись у ситуацію, яка повторює обставини реального лиха, повинен вміти безпомилково оцінити загальну ситуацію та обрати стратегію свого подальшого дій.

На цьому тренажері, окрім вже зазначеного, можна здійснювати або повний, або частковий контроль за тестуванням фахівця щодо перевірки його навичок виконання професійних завдань в

умовах НС. Даний тренажер дозволяє не тільки сформувати та перевірити навички дій в складних ситуаціях, а й наочно показати сутність процесів, які відбуваються при ліквідації наслідків НС в аспекті надання психологічної допомоги постраждалим від лиха, їх взаємну залежність, а також ряд істотних тонкощів, яким, на жаль, не завжди надається значення на практиці.

Запропонований тренажер розроблено на основі так званої динамічної моделі. Він призначений для навчання дій з об'єктами при наявності зовнішніх перешкод або стрес-факторів, як у нашому випадку. Крім того, при розробці тренажеру нами використано проблемний підхід, який припускає в процесі реалізації фахівцем-психологом поставлених завдань, приймати рішення, шукати оптимальні шляхи розв'язання проблем тощо.

За основу у процесі розробки тренажеру взято реальну надзвичайну ситуацію – вибух побутового газу в житловому будинку по вул. Мандриківській м. Дніпропетровськ у 2007 році.

Тренажер «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації» з 2010 року успішно використовується для навчання студентів та курсантів соціально-психологічного факультету НУЦЗУ, а також безпосередньо у підрозділах системи ДСНС України для оцінки підготовленості психолога до роботи в умовах ліквідації наслідків НС.

Робота цього тренажеру проводиться за чітко визначеною схемою та припускає наявність низки мінімальних та рекомендованих вимог:

1) Мінімальні:

Операційна система Microsoft Windows XP SP1; процесор (МГц) 700 МГц; ОЗУ (МБ) 256 МБ; вільного простору на жорсткому диску 1500 МБ; відео ОЗУ 32 МБ

2) Рекомендовані:

Операційна система Microsoft Windows XP SP3; процесор (МГц) 1,2; GHz і вище; ОЗУ (МБ) 512 МБ; вільного простору на жорсткому диску 1500 МБ; відео ОЗУ 128 МБ.

Наведена на рис. 1 структура тренажерного комплексу «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на надзвичайну ситуацію» представлена в тренажері окремими блоками, які містять спеціальні завдання, що вирішуються в межах кожного з них. Також в межах кожного з блоків є спеціальні питання, на які психолог обов'язково має знайти правильні відповіді.

Основні блоки на етапі підготовки психолога до виїзду в осередок надзвичайної ситуації:

1. Отримання інформації про трагедію. На цьому етапі до чергового (старшого групи психологів) надходить повідомлення про надзвичайну ситуацію. Основні завдання на цьому етапі: необхідно зібрати якомога більше подробиць щодо обставин трагедії; дізнатись попередню кількість жертв надзвичайної ситуації; встановити приблизний масштаб трагедії.

2. Прийняття рішення щодо організації виїзду на місце події. На цьому етапі відбувається визначення кількості фахівців-психологів, які повинні бути задіяні для надання екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації. Основні завдання на цьому етапі: визначення основних документів, якими слід керуватись при роботі в осередку надзвичайної ситуації; вивчення питання координації роботи фахівців-психологів на місці ліквідації наслідків лиха; здійснення оповіщення фахівців, які виїжджатимуть в осередок трагедії.

3. Комплектація «Валізи психолога». Основним завданням на цьому етапі є: проведення комплектації «Валізи психолога» для роботи з постраждалими на різних ділянках робіт в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, а саме:

- для проведення процедури впізнання тіл загиблих внаслідок надзвичайної ситуації;
- для організації та надання екстреної психологічної допомоги дітям, постраждалим внаслідок лиха;
- для обладнання місця скорботи в осередку надзвичайної ситуації;
- для роботи в умовах інформаційного вакууму;
- у ситуації очікування родичами постраждалих звісток про долю їх близьких та рідних.

4. Зовнішній вигляд психолога. Ця особливість має дуже велике значення при організації та наданні психологічної допомоги постраждалому в умовах надзвичайної ситуації. Людина в ситуації лиха абсолютно все сприймає по-іншому, для неї велике значення мають навіть найдрібніші деталі, навіть ті, які ми у повсякденному житті не помічаємо. Основним завданням на цьому етапі є: визначення оптимального зовнішнього вигляду фахівця-психолога, які б сприяли швидкому та ефективному встановленню психологічного контакту між психологом та постраждалим, а також сприяли б їх подальшій взаємодії.

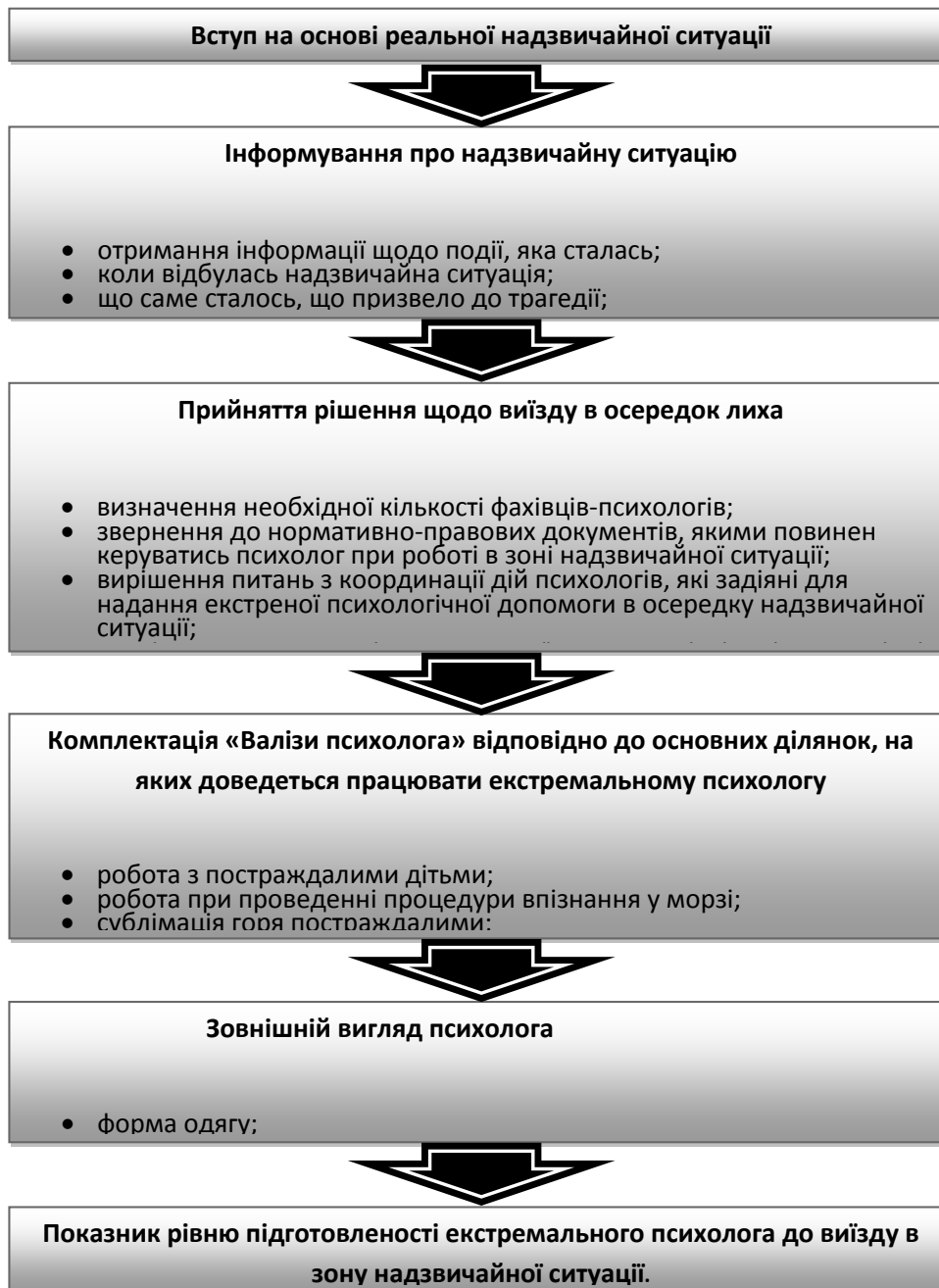

Рис. 1. Структура проходження програмного тренажера «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на надзвичайну ситуацію»

5. Прийняття рішення щодо залучення додаткової кількості фахівців та позаштатної мобільної групи. В процесі уточнення отриманої інформації щодо трагедії, яка відбулась, старший групи психологів повинен прийняти рішення: чи впоратється та кількість фахівців, які були визначені на початковому етапі з наданням психологічної допомоги всім постраждалим від надзвичайної ситуації, чи слід запросити допомоги. Саме це є основним завданням на цьому етапі.

За результатами проходження тренажера випробуваний та «екзаменатор» або керівник тестування отримують висновок, що свідчить про рівень готовності/неготовності фахівця-психолога до виїзду на надзвичайну ситуацію.

Програмний тренажер побудований таким чином, що за його допомогою можна перевірити не тільки професійну готовність до виїзду в осередок НС (знання та вміння фахівця), а і його психологічну готовність до роботи у надскладних умовах НС (витривалість, здатність приймати відповідальні рішення).

З метою підвищення рівня реалістичності діяльності психолога при розробці тренажера нами було застосовано так званий «ефект занурення» в умови НС. Для цього використано відеофрагменти зйомок із місць трагічної події, фотографії та звукові ефекти з реальної НС, яка відбулась в Україні у 2007 році.

Нами запропоновано використовувати часове обмеження виконання кожного завдання (адже в умовах ліквідації наслідків НС дійсно не вистачає часу на прийняття рішень). При прийнятті рішення за кожним завданням у межах всіх блоків тренажеру випробуваному надається дві спроби, які супроводжуються проміжними коментарями з зазначенням помилок, яких припустився випробуваний.

Виконання всіх тестових завдань в тренажері відбувається за чіткою послідовністю, яка зберігається і при організації діяльності психолога ДСНС України в реальних умовах. Після проходження кожного завдання відбувається підрахунок отриманих випробуваним фахівцем балів. Максимальний загальний показник становить 100 балів. Вага кожного завдання є різною та залежить від його реальної «важливості» при організації фахівцем-психологом заходів з надання екстреної психологічної допомоги в осередку НС.

За умови необхідності проходження тренажеру повторно, для запобігання запам'ятовування правильних відповідей, всі запитання в кожному з блоків змінюються автоматично.

Висновок. Запропонований програмний продукт на сьогодні не має аналогів. Вивчення готовності, а точніше – підготовленості фахівця-психолога до роботи в осередку лиха за допомогою розробленого тренажеру дозволяє не тільки визначити її рівень, а і вказати фахівцеві на його «слабкі» професійні місця. І хоча запропонований тренажер не можна вважати абсолютно досконалим засобом оцінювання рівня підготовленості психолога до роботи в надскладних умовах, слід вказати на його практичне значення. Вважаємо, що цей програмний продукт може стати початком розробки цілої низки тренажерів, які б дозволяли вивчати готовність психологів надавати психологічну допомогу різноманітним категоріям постраждалого населення, працювати з негативними станами та реактивними проявами у постраждалих та виконувати свою діяльність на різних ділянках ліквідації наслідків тієї чи іншої НС.

Література

1. Абрамова, Г. С. Практическая психология [Текст] : учебник для студентов вузов / Г. С. Абрамова. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 480 с.
2. Ахмедов, Т. И. Психотерапия в особых состояниях сознания: история, теория, практика [Текст] : [Монография] / Т. И. Ахмедов, М. Е. Жидко; Авт. послесл. Х. Л. Борхес, Худ. А. С. Юхтман. – Москва; Харьков : АСТ : Фолио, 2001. – 766 с.
3. Васьківська, С. В. Основи психологічного консультування [Текст] : навчальний посібник / С. В. Васьківська. – К. : Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
4. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти [Текст]: монографія / Н.В. Оніщенко - Х.: Вид-во «Право», 2014. – 584 с.
5. Практикум по психологии состояний [Текст] / Под ред. А. О. Прохорова. – СПб. : Речь, 2004. — 476 с.
6. Рабочая книга практического психолога [Текст] : пособие для специалистов, работающих с персоналом / Под ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 640 с.
7. Рогов, Е. И. Настольная книга практического психолога [Текст] : учеб. пособие: В 2 кн. – 2-е изд., перераб. и доп. / Е. И. Рогов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 2 : Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.

Literatura

1. Abramova, G. S. Prakticheskaja psihologija [Tekst] : uchebnik dlja studentov vuzov / G. S. Abramova. – Izd. 6-e, pererab. i dop. – M. : Akademicheskij Proekt, 2001. – 480 s.
2. Ahmedov, T. I. Psihoterapija v osobyh sostojanijah soznanija: istorija, teorija, praktika [Tekst] : [Monografija] / T. I. Ahmedov, M. E. Zhidko; Avt. poslesl. H. L. Borhes, Hud. A. S. Juhtman. – Moskva; Har'kov : AST : Folio, 2001. – 766 s.
3. Vas'kivs'ka, S. V. Osnovi psihologichnogo konsul'tuvannja [Tekst] : navchal'nij posibnik / S. V. Vas'kivs'ka. – K. : Chetverta hvilja, 2004. – 256 s.
4. Onishhenko, N.V. Ekstrena psihologichna dopomoga postrazhdalim v umovah nadzvichajnoj situacii: teoretichni ta prikladni aspekti [Tekst]: monografija / N.V. Onishhenko - H.: Vid-vo «Pravo», 2014. – 584 s.
5. Praktikum po psihologii sostojanij [Tekst] / Pod red. A. O. Prohorova. – SPb. : Rech', 2004. — 476 s.
6. Rabochaja kniga prakticheskogo psihologa [Tekst] : posobie dlja specialistov, rabotajushhij s personalom / Pod red. A. A. Bodaleva, A. A. Derkacha, L. G. Lapteva. – M. : Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2001. – 640 s.
7. Rogov, E. I. Nastol'naja kniga prakticheskogo psihologa [Tekst] : ucheb. posobie: V 2 kn. – 2-e izd., pererab. i dop. / E. I. Rogov. – M. : Gumanit. izd. centr VLADOS, 1999. – Kn. 2 : Rabota psihologa so vzroslymi. Korrekcionnye priemy i uprazhnenija. – 480 s.

УДК 159:923.37

Емоційний компонент кар'єрної спрямованості студентів технічних ВНЗ

І.Є. Штученко

В цій статті розглянуто основні підходи у вітчизняній та зарубіжній літературі, пов'язані з проблемою психологічної детермінації формування кар'єрної спрямованості. Наведено результати дослідження емоційного сприйняття професійних понять у студентів технічних ВНЗ у період навчання. Виявлено особливості емоційного сприйняття важливих соціальних понять у групах досліджуваних з різною кар'єрною спрямованістю, а також зв'язок між емоційним сприйняттям даних понять і кар'єрною спрямованістю.

Ключові слова: емоційний компонент, кар'єрні орієнтації, кар'єрна спрямованість.

В данной статье рассмотрены основные подходы в отечественной и зарубежной литературе, связанные с проблемой психологической детерминации формирования карьерной направленности. Приведены результаты исследований эмоционального восприятия профессиональных понятий у студентов технических вузов в период обучения. Выявлены особенности эмоционального восприятия важных социальных понятий в группах испытуемых с разной карьерной направленностью, а также связь между эмоциональным восприятием данных понятий и карьерной направленностью.

Ключевые слова: эмоциональный компонент, карьерные ориентации, карьерная направленность.

The basic approaches in native and foreign literature related to the problem of psychological determination of career orientation formation are shown in this article. The results of studies of professional concepts emotional perception of technical students during their training in higher school are given. The features of important social concepts emotional perception in the groups of those with different career orientations who are examined as well as the connection between the emotional perception of these concepts and career guidance are revealed.

Key words: emotional component, career guidance, career orientation.

Постановка проблеми та актуальність. Майбутнє будь-якого суспільства залежить від того, як в його сьогоденні створюються передумови для розвитку. Одна з головних передумов – ефективність системи освіти в країні. Сучасне суспільство потребує нових підходів до підготовки спеціалістів, бо старі ціннісно-моральні та професійні орієнтації здебільшого не відповідають реальному життю, а нові ще не сформовані. Перед установами вищої освіти стоїть завдання підготовки фахівця з високим рівнем професійної спрямованості, що передбачає задоволення обраною професією, стійкі професійні інтереси, реалізацію здібностей.

Психологічною детермінацією професійної спрямованості особистості виступає складна багаторівнева структура мотивів, цінностей, особистісних смислів, здібностей. Емоційний компонент професійної спрямованості є однією з головних детермінант формування намірів (цілей), інтересів, мотивів, які визначають не тільки вибір професії, але й кар'єрну спрямованість. Оптимальні результати в професійній діяльності досягаються завдяки позитивним емоційним переживанням. Проте не завжди після ВНЗ молода людина реалізує свій кар'єрний вибір. Це відбувається через протиріччя невідповідності потреб емоційних переживань і вимог, висунутих даним видом професійної діяльності. Ці протиріччя виступають джерелами як позитивних, так і негативних варіантів розвитку особистості фахівця.

В Україні психологічні аспекти емоційних станів студентів ВНЗ були досліджені в роботах С.О. Колода (психологічні механізми та умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів), І.Г. Павлової (становлення емоційної зрілості в юнацькому віці); О.М. Реви (емоційна стійкість в ранній юності) та інших авторів [4,6,8].

Однак, залишається відкритим питання про роль емоційного сприйняття професійної області у майбутніх фахівців та взаємозв'язку емоційного ставлення з формуванням кар'єрної спрямованості.

Мета дослідження: дослідити взаємозв'язок між емоційним сприйняттям професійних понять та кар'єрною спрямованістю у студентів технічних ВНЗ.

Теоретичний аналіз досліджень із проблеми. Професійна кар'єра формується під впливом цінностей, мотивів, особистісних сенсів, здібностей. На вибір кар'єрної спрямованості суттєво впливає емоційне ставлення до професійних понять. Воно також є індикатором ціннісних орієнтацій.

В дослідженнях Б.І. Додонова, О.М. Доценко, І.О. Курапової, Н.Ю. Спиридонової, М.Є. Яблонські піднімається питання мотивування професійної діяльності особливостями емоційної спрямованості особистості та її можливостями реалізовувати свої потреби, пов'язані з емоційною сферою, в обраному виді діяльності [2,3,9].

З емоційним життям людини тісно пов'язана колірна сенсорика. Цей факт підтверджено результатами багатьох експериментально-психологічних досліджень (Є.Ф. Бажин, О.М. Еткінд, Ю.Ф. Поляков, О.М. Іваницький та ін.). Дослідники виходять із припущення про те, що суттєві характеристики невербальних компонентів відносин до емоційно значущих об'єктів, до самого себе та явищ відображаються в колірних асоціаціях до них. Стійкі емоційні особливості знаходять своє

відображення в різних варіантах колірних переваг, які залежать як від набору базисних особистісних характеристик, так і від актуального стану, який обумовлений конкретною ситуацією. Відомо, що те чи інше емоційне переживання, і навіть спогад про нього, призводить до специфічних змін кольорової чутливості (Л. О. Шварц).

Дослідження М. Люшера базуються на припущенні про те, що вибір кольору відображає спрямованість досліджуваного на певну діяльність, а також його настрій, функціональний стан і найбільш стійкі риси особистості.

Метою нашого дослідження є вивчення емоційного сприйняття важливих соціальних понять у студентів технічних ВНЗ з різною кар'єрною спрямованістю.

Завдання емпіричного дослідження:

- визначити спрямованість кар'єрних орієнтацій серед майбутніх інженерів у сфері професійної діяльності;

- визначити та проаналізувати особливості емоційного сприйняття важливих соціальних понять у студентів технічних ВНЗ із різною кар'єрною спрямованістю.

Для визначення кар'єрної спрямованості студентів, а також особливостей емоційного сприйняття ними професійної діяльності нами здійснено емпіричне дослідження, в якому брав участь 271 студент (юнаки і дівчата у віці 18-20 років), які навчаються в НТУ «ХПІ» на факультетах «Комп'ютерно-інформаційні технології» та «Інженерно-фізичний».

В якості діагностичного інструментарію використано наступні методи дослідження:

1. Анкетування. Для характеризування свідомо декларованих студентами напрямків кар'єрних орієнтацій;

2. КТС (кольоровий тест ставлень; **Є.Ф. Бажин, О.М. Еткінд**). Для виявлення особливостей емоційного ставлення до важливих соціальних понять студентів із різними типами кар'єрної спрямованості;

3. Статистичні методи: t – критерій Стьюдента та критерій Фішера. Для визначення статистичної значущості отриманих результатів дослідження.

За допомогою анкетування були визначені провідні типи кар'єрної спрямованості. Серед них: горизонтальний тип (характеризує потребу у професійному розвитку), вертикальний тип (потреба в управлінні людьми, проектами), мішаний тип (суміщення горизонтального та вертикального, потреба в професійному розвитку та управлінні одночасно), горизонтальний тип з творчим компонентом на зразок хобі (потреба в професійному розвитку з урахуванням хобі), невизначений тип кар'єрної спрямованості.

Усі досліджувані поділені на 5 груп: 1) група осіб, у яких переважає спрямованість на горизонтальну кар'єру (ГКС), 54 особи; 2) група осіб, у яких переважає спрямованість на вертикальну кар'єру (ВКС), 42 особи; 3) група осіб зі змішаною спрямованістю (одночасно горизонтальна та вертикальна (ГВКС), 59 осіб; 4) група осіб, у яких переважає спрямованість на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом (ГХКС), 49 осіб; 5) група з невизначеною спрямованістю (НКС), 67 осіб. В усіх групах в подальшому були досліджені особливості емоційного сприйняття важливих соціальних понять, пов'язаних з кар'єрною спрямованістю за допомогою КТС.

Кольоровий тест ставлень (КТС) призначений для вивчення емоційних ставлень особистості. В якості стимульного набору КТС використовується 8-ми кольорова таблиця тесту Люшера. Ідея тесту базується на припущенні про те, що вибір кольору відображає зв'язок із важливими потребами досліджуваного, його настроєм, функціональним станом. Ранг колірного вибору щодо розкладки кольорів за перевагою свідчить про значущість, актуальність, або неактуальність, незначущість поняття.

У дослідженні були використані наступні типи асоціацій: суперечливі (+ – ; – +); негативні (– –); позитивні (+ +)[7]. Перша позиція характеризує місце розташування даного соціального поняття відносно ряду кольорів за перевагою. Знаком «+» позначена перша половина ряду (з 1 по 4 місце), що свідчить про надання переваги певному соціальному поняттю; знаком «–» позначена друга половина, що свідчить про недостатню актуальність або відкидання соціального поняття. Друга позиція характеризує колір даного соціального поняття. Знаком «+» позначені основні кольори. Синій символізує спокій, задоволеність. Зелений – відчуття впевненості, наполегливості. Червоний характеризує силу волевого зусилля, жовтий – активність, прагнення до спілкування. Розташування зазначених кольорів на початку ряду говорить про більш продуктивну діяльність, високу працездатність, емоційно позитивне ставлення до поняття. Додаткові кольори – фіолетовий, коричневий, чорний, сірий – символізують тривожність, стрес, негативне ставлення до соціального поняття і позначаються знаком «–».

Відповідно, тип асоціації «+ +» характеризує сприятливе ставлення до значущих соціальних понять (позитивний тип асоціації). Тип асоціації «+ – ; – +» дозволяє висловити припущення про вірогідність наявності проблеми в даній сфері відносин особистості (суперечливий тип асоціації). Тип асоціації «– –» характеризує емоційне відкидання відповідного соціального поняття (проблемний тип асоціації). Такі показники КТС дозволяють виявити неусвідомлюваний рівень системи відносин, що може в ряді випадків надати цінну інформацію про внутрішні конфлікти.

За результатами даного тесту в усіх групах досліджуваних були визначені особливості емоційного відношення до важливих соціальних понять серед студентів із різними типами кар'єрної спрямованості.

Отримані результати представлені на рис. 1.

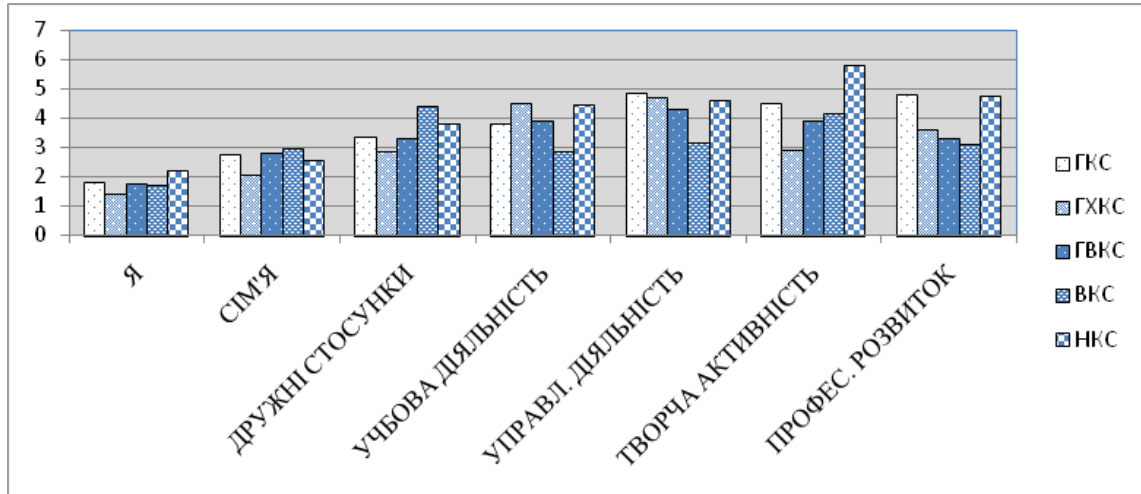

Рис. 1. Середній ранг соціальних понять відносно розподілу кольорів за наданою перевагою серед студентів з різною кар'єрною спрямованістю.

Згідно з результатами дослідження, у кожній групі виявилася своя характеристика особливостей емоційного ставлення до соціальних понять, пов'язаних з кар'єрним рішенням.

В усіх групах досліджуваних найбільш емоційно значущим соціальним поняттям є «Я», яке виступає як засіб досягнення встановлених цілей, так як колір цього поняття щодо розкладки за перевагою кольорів обіймає перше місце. У групі випробуваних із спрямованістю на горизонтальну кар'єру такі соціальні поняття, як сім'я, дружба і навчання, є актуальними і значущими. Ймовірно, для даної групи це свідчення важливості зазначених понять при зміні соціального середовища з навчального на професійне, а також вказує на процес активної соціалізації. Соціальні поняття, пов'язані з професійним розвитком і творчою активністю, не актуальні для даної групи випробовуваних; робота, пов'язана з управлінською діяльністю, знаходиться на останній позиції, що свідчить про її емоційне відкидання.

Соціальні поняття, пов'язані не тільки із сім'єю і дружбаю, а й з особистою творчою активністю, є актуальними у групі досліджуваних із спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом. Навчання та професійному розвитку надано найменшу перевагу. Ці види діяльності, найімовірніше, не викликають необхідного інтересу. Управлінська кар'єра входить до зони соціальних понять, які емоційно відкидаються.

У групі досліджуваних зі спрямованістю на змішаний тип кар'єри (горизонтальний і вертикальний одночасно) соціальні поняття, пов'язані з сім'єю, дружніми відносинами й професійним розвитком, потрапляють до зони актуальності. Навчання і творча активність не є емоційно значущими. Можливість управлінської кар'єри емоційно відкидається.

Такі соціальні поняття, як сім'я, навчальна і професійна діяльність, є актуальними, емоційно значущими у досліджуваних зі спрямованістю на вертикальну кар'єру. Знання, необхідні для розбудови кар'єри, є метою даної групи. Управлінська кар'єра і потреба в творчій активності знаходяться в зоні неактуальності. Соціальне поняття, пов'язане з дружніми відносинами, посідає останнє місце, що говорить про його емоційне відкидання.

Щодо групи, до якої входять досліджувані, які не визначилися з кар'єрною спрямованістю, то в ній емоційно схвально приймаються такі соціальні поняття, як сім'я, дружні стосунки та навчання. Професійна й управлінська діяльність не є актуальними, творча активність знаходиться у зоні соціальних понять, які емоційно відкидаються.

В таблиці 1 відображена оцінка достовірності відмінностей між групами досліджуваних (за t – критерієм Стьюдента).

Таблиця 1

Оцінка достовірності відмінностей між групами досліджуваних (за t – критерієм Стьюдента)

Соціальні поняття	t (ГКС-ГВКС)	t (ГКС-ВКС)	t (ГКС-ГХКС)	t (ГКС-НКС)	t (ГВКС-ВКС)	t (ГВКС-ГХКС)	t (ГВКС-НКС)	t (ВКС-ГХКС)	t (ВКС-НКС)	t (ГХКС-НКС)
Я	0.33	0.42	2.23*	1.32	0.27	1.68	1.59	1.54	1.33	2.96**
Сім'я	0.32	0.61	2.64**	0.71	0.35	2.37*	0.92	2.71**	1.22	1.98
Дружні стосунки	0.17	2.75**	1.32	1.34	2.86**	1.49	1.43	3.83**	1.55	2.84**
Навчання	0.23	2.53*	1.76	1.65	2.29*	1.45	1.31	3.42**	3.23**	0.26

Управлінська діяльність	1.36	3.27**	0.35	0.52	3.31**	1.16	0.92	3.35**	3.36**	0.22
Творча активність	1.48	0.75	3.88**	3.36**	0.55	2.43*	5.05**	2.97**	3.47**	7.33**
Професійний розвиток	3.59**	3.68**	2.91*	0.48	0.66	0.62	3.54**	1.19	3.61**	2.97**

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$ – ступінь достовірності відмінностей за t – критерієм Стьюдента.

Між усіма групами досліджуваних існують відмінності за певними показниками. Всі розбіжності є значущими за критерієм Стьюдента. Між групою досліджуваних зі спрямованістю на вертикальну кар'єру та групою досліджуваних зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом існують значущі відмінності за показниками «сім'я», «творча активність», «дружні стосунки», «навчальна діяльність».

Розглянемо тип асоціації до важливих соціальних понять у студентів із різною кар'єрною спрямованістю. Він свідчить про сприятливе чи несприятливе емоційне ставлення.

Результати дослідження наведені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Частота типів асоціацій до соціальних понять у осіб із різною кар'єрною спрямованістю

Поняття	Спрямованість на вертикальну кар'єру			Спрямованість на горизонтальну кар'єру			Спрямованість на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом			Спрямованість на горизонтальну та вертикальну кар'єру одночасно			Невизначена спрямованість		
	+-	--	++	+-	--	++	+-	--	++	+-	--	++	+-	--	++
Я	23	2	75	13	2	85	8	0	92	26	3	71	24	12	64
Сім'я	6	7	87	12	17	71	7	0	93	21	14	65	10	2	88
Дружба	33	35	32	1	18	82	9	0	91	26	2	72	41	5	54
Навчання	22	10	68	37	15	48	31	43	26	37	9	54	32	38	30
Управлінська діяльність	16	15	69	37	36	27	24	49	27	33	42	25	29	43	28
Творча активність	14	19	67	15	56	29	17	6	78	24	39	37	41	48	11
Професійний розвиток	32	19	49	33	39	28	27	26	47	35	21	44	44	27	29

У групі зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру соціальні поняття, пов'язані з управлінською діяльністю, професійним розвитком, а також бажанням бути творчо активними, потрапляють до проблемної зони, оскільки менше 30% досліджуваних мають позитивний тип асоціації.

Такі соціальні поняття, як управлінська та навчальна діяльність, в групі зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом потрапляють до проблемної зони (27% і 26% учасників відповідно мають позитивний тип асоціації; у 43-х% вона пов'язана з проблемним типом асоціації).

У групі зі спрямованістю на змішаний тип кар'єри крім соціальних понять «професійний розвиток» і «управлінська діяльність» до зонивідкидання великого відсотка досліджуваних потрапляє соціальне поняття, пов'язане з творчою активністю. Суттєвий відсоток студентів (42%) пов'язує соціальне поняття «управлінська діяльність» з проблемним типом асоціації; у 33% випробовуваних воно викликає суперечливий тип асоціації. Даний факт свідчить про невідповідність усвідомлених і несвідомих бажань при виборі типу кар'єри (лише 25% мають позитивний тип асоціації). На усвідомленому рівні дана група ідентифікує себе зі змішаним типом кар'єри, а на несвідомому (за отриманими результатами) – найбільш наближена до групи досліджуваних з горизонтальним типом кар'єри.

У групі зі спрямованістю на вертикальну кар'єру поняття «професійний розвиток» тільки у 49% має позитивний тип асоціації. До проблемної зони потрапляє поняття «дружба»: лише у 32% воно пов'язане з позитивним типом асоціації, що свідчить про труднощі соціалізації даної групи.

Серед тих, хто не визначився із кар'єрною спрямованістю, особливої уваги заслуговують поняття «навчальна діяльність», «професійний розвиток», «управлінська кар'єра». У великій кількості досліджуваних ці поняття пов'язані з низькою частотою асоціації позитивного типу (30% і менше). Бажання бути творчо активними присутнє лише у 11% студентів.

Нами також було проведено статистичне оцінювання достовірності відмінностей між групами досліджуваних (за критерієм Фішера). Аналіз даних дозволив виявити відмінності між групами. Найбільші розбіжності результатів спостерігаються при оцінюванні соціальних понять «дружні

стосунки», «навчання» між групою досліджуваних зі спрямованістю на вертикальну кар'єру та групою досліджуваних зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом, а також при оцінюванні соціального поняття «творча активність» між групою досліджуваних із невизначеною кар'єрною спрямованістю та групами досліджуваних зі спрямованістю на вертикальну кар'єру та зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом.

Висновки:

Емоційний компонент є однією з головних детермінант формування намірів, інтересів, мотивів та грає важливу роль при виборі професії, її кар'єрної спрямованості.

Переважає частина студентів має чітке уявлення щодо майбутньої кар'єри. Серед них виділено провідні типи кар'єрної спрямованості: горизонтальний, горизонтальний з творчим компонентом (хобі), мішаний та вертикальний. Виявлено особливості емоційного сприйняття важливих соціальних понять у студентів із різною кар'єрною спрямованістю.

В усіх групах досліджуваних емоційно значущими поняттями є «Я», «сім'я», що свідчить про важливість для студентського віку входження до соціальних груп і бажання використовувати власні ресурси для реалізації цілей. У групі досліджуваних зі спрямованістю на вертикальну кар'єру значущим соціальним поняттям також є навчальна діяльність, яка служить засобом при побудові кар'єри. В інших групах до зони значущості входять також дружні відносини, що відповідає задачам соціалізації студентства.

В групі зі спрямованістю на вертикальну кар'єру поняття «дружні стосунки» у більшості досліджуваних емоційно відкидається. В інших групах в зоні емоційного відкидання знаходиться поняття, пов'язане з управлінською діяльністю. В групах досліджуваних зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру і змішаний тип кар'єри в зоні емоційного відкидання також знаходиться поняття, пов'язане з творчою активністю. В групі зі спрямованістю на горизонтальну кар'єру з творчим компонентом до поняття навчальна діяльність більшість має суперечливе і проблемне ставлення.

Виявлено частину досліджуваних, які не визначились із кар'єрним рішенням. Вони мають суперечливе та проблемне ставлення до таких соціальних понять, як «навчальна діяльність», «творча активність» та «управлінська кар'єра».

Таким чином, дані, отримані в процесі вивчення емоційного сприйняття професійних понять студентами, свідчать, що для значної частини досліджуваних соціальні поняття не є актуальними та важливими, а також великий відсоток студентів (38%) має розузгодження при обранні кар'єри на рівні бажань, які декларуються свідомо і тих, які є неусвідомленими. Подібний стан свідчить про необхідність вивчення емоційного ставлення до важливих соціальних понять у студентів під час навчання з метою підвищення рівня усвідомлення власних емоційних потреб та їх подальшого корегування. Постає необхідність розробки системи психологічного супроводу студентів у період навчання у ВНЗ для гармонізації процесу прийняття рішення щодо професійної діяльності та впливу на його формування у навчальному процесі.

Література

1. Бажин Е.Ф., Эткінд А.М. Цветовой тест отношений (ЦТО). Методические рекомендации. Л., 1985. – 18 с.
2. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Борис Игнатьевич Додонов. – М.: Политиздат, 1977. – 272 с.
3. Доценко О. Н. Взаимосвязь типов эмоциональной направленности, удовлетворенности работой и синдрома эмоционального выгорания. Сборник науч. статей, II вып. / Отв. ред. И.В. Блинникова. – М.: ШП, 2005. – С.28-39.
4. Колот С. А. Психологические механизмы и условия формирования культуры эмоций студентов высших технических заведений образования: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / С.А. Колот // Южный научный центр АПН Украины (Одесса). – О., 1999. – 307 с.
5. Люшер М. Цветовой тест Люшера. М.: ЭКСМО-пресс, 2002, с.254
6. Павлова І. Г. Типи емоційної зрілості особистості / І. Г. Павлова // Наука і освіта. – Одеса, 2003. – №5-6. – С.33-37.
7. Попова Г.В. Професійна комунікативна компетентність працівника ОВС. Автореферат канд.дис. – Харків, Університет внутрішніх справ, 1997 р. – 20 с.
8. Рева О. М. Емоційна стійкість: від детермінант до методів психодіагностики/ О. М. Рева// Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2001. – Т.3. – Ч.5. – С.81-86.
9. Яблонски Н.Е. Личностно-психологические ресурсы позитивной эмоциональной направленности / Яблонски Н. Е. – Краснодар, 2009. – 230 с.
10. Шварц Л.А. Изменения цветоощущения в эмоциональных состояниях. //Проблемы физиологической оптики. М, 1948. т. 6. с. 314-320.

Literatura

1. Bazhyn E.F., Etkynd A.M. Czvetovoj test otnoshenj (CzTO). Metody`chesky`e rekomendacyy`.L., 1985.18 s.
2. Dodonov B. Y`. Emocy`ya kak cennost` / Borys Ygnat`evy`ch Dodonov. - M.: Poly`t yzdat, 1977. - 272 s.
3. Docenko O. N. Vzaymosvyaz` ty`pov emocy`onal`noj napravlennosty`, udovletvorennosty` rabotoj y` sy`ndroma emocy`onal`nogo vygorany`ya. Sborny`k nauchnyh statej, II vip. / Otв. red. Y`.V. Blynnnykova. - M.: ShP, 2005. - S.28-39.

4. Kolot S. A. Psy`xology`cheskye mexany`zmy y` uslovy`ya formy`rovany`ya kul`tury emocyj studentov vysshyh **texnycheskyh zavedenij obrazovanyya: Dy`s. kand. psy`hol. nauk: 19.00.07 / S.A. Kolot // Yu-zhnyj nauchnyj centr APN Ukrainy (Odessa).** - O., 1999. – 307 s.
5. Lyusher M. Czvetovoj test Lyushera. M.: EKSMO-press, 2002.
6. Pavlova I. G. Typy` emocijnoyi zrilosti osobystosti / I. G. Pavlova // Nauka i osvita. – Odesa, 2003. – #5-6. – S.33-37.
7. Popova G.V. Profesiynakomunikaty`vna kompetentnist` pracivny`ka OVS. Avtoreferat kan.dy`s. - Xarkiv, Universy`tet vnutrishnix sprav, 1997 r. - 20 s.
8. Reva O. M. Emocijna stijkist: vid determinant do metodiv psihodiagnostyky/ O. M. Reva // Problemy zagalnoyi ta pedagogichnoyi psykologiyi: Zb.nauk.prazh` Instytutu psykologiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrainy / Za red.S.D.Maksymenka. – K., 2001. – T.3. – Ch.5. – S.81-86
9. Yablonsky`N.E. Lychnostnopsykologicheskye resursy pozytyvnoj emocyonalnoj napravlenosti / Yablonsky N. E. – Krasnodar, 2009. – 230 s.
10. Shvarcz L.A. **Y`zmenenyya czvetooshhushhenyya v emocyonalnyh sostoyanyyah. // Problemi fyzyologicheskoy optyky.** M., 1948. t. 6. s. 314-320.

Розділ: Політична психологія

УДК 159.922.923

Психологічні механізми вибору політичних лідерів

Г. О. Кириленко, О.Л. Луценко

У статті представлені результати дослідження на прикладі конкретних політичних діячів особливостей дії таких психологічних механізмів вибору політичних лідерів, як: ціннісного механізму, механізму ідентифікації та механізму взаємозв'язку особистісних рис виборця з типом лідера, якому надається перевага. Дослідження показало наявність відмінностей у цінностях та особистісні розбіжності між групами прибічників політичних лідерів. Виявлено прояви механізму ідентифікації політика, якому надається перевага, з бажаним емоційним станом у виборців.

Ключові слова: політичні лідери, цінності, особистісні риси, ідентифікація з політиком, виборці.

The article presents the results of the studies of psychological mechanisms particular features when selecting political leaders, such as: mechanism of value, authentication mechanism and mechanism of connection of voter's personality traits with those of the preferred politician that are received on the example of specific politicians. The study revealed the existence of differences in values and personality differences between groups of political leaders supporters. The mechanism of a politician identification with the desired emotional state of the electorate was defined.

Key words: political leaders, values, personality traits, identification with the politician, electorate.

В статье представлены результаты исследования особенностей действия таких психологических механизмов выбора политических лидеров, как: ценностного механизма, механизма идентификации и механизма взаимосвязи личностных черт избирателя с предпочитаемым политиком, полученные на примере конкретных политических деятелей. Исследование показало существование различий в ценностях, а также личностные различия между группами сторонников политических лидеров. Обнаружены проявления механизма идентификации политика с желаемым эмоциональным состоянием у избирателей.

Ключевые слова: политические лидеры, ценности, личностные черты, идентификация с политиком, избиратели.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Сьогодні у світлі того, що громадянське суспільство знаходиться у стані невпевненості, і переживає кризу довіри до влади, стало як ніколи важливо розглянути питання про психологічні механізми, що детермінують вибір політичних лідерів. Виборці «впізнають» в політиках, які претендують на ту чи іншу посаду, свого обранця за іншими ознаками, ніж представники еліт або політологи. На думку багатьох дослідників, в сучасному українському суспільстві переважає стихійно-раціональний тип політичної свідомості, і механізми раціональної оцінки виборцем політичної ситуації та наслідків свого вибору відіграють дещо меншу роль. Цим пояснюється цікавість до питань, які ж саме психологічні механізми, що не лежать у площині раціонального, поміркованого вибору, відповідають за надання переваги політичному лідеру того чи іншого типу.

Особливу актуальність дослідженню психологічних механізмів вибору надає тенденція, коли значна частина українських виборців готова надати перевагу «новим обличчям» у політиці, не дуже глибоко замислюючись, які об'єктивні політичні якості, програму дій мають ці політики тощо. Цей факт потребує уваги політичних психологів, оскільки важливо зрозуміти, які механізми задіяні при здійсненні електорального вибору політичних лідерів.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. На цей час склалися і співіснують три основні теоретично-методологічні підходи дослідження соціально-психологічних механізмів політичної свідомості виборців: соціологічний, соціально-психологічний і раціонально-поведінковий [7].

Основним механізмом політичної свідомості громадян прихильники соціологічного напрямку вважають механізм ідентифікації виборців з референтними соціальними групами – сім'єю, колегами, тощо [7].

У моделі раціонального вибору політична активність суб'єкта розглядається як така, що, з одного боку, спрямована на отримання максимальної матеріальної вигоди, а з іншого – орієнтована на досягнення значущого соціального схвалення.

Прихильники соціально-психологічних (індивідуально-психологічних) теорій зосередили свою увагу на дослідженні глибинних психологічних детермінант електоральної поведінки. Їх дослідження можна поділити на дві групи. У межах першої досліджуються механізми політичної ідентифікації (формування політичного я-образу), другої – механізми захисту ідентичності (я-образу та ми-образу) [3]. Основою першої моделі є ідея про те, що провідним механізмом політичної активності громадян є механізм партійної або політичної ідентифікації як центральної категорії соціально-психологічного підходу. Проте, в основу політичного вибору покладено, насамперед, ідентифікацію з потенційними об'єктами вибору – політиками або партіями [2].

Класичною працею, що представляє індивідуально-психологічний підхід, вважається

дослідження «авторитарної особистості» Т. Адорно з колегами, за яким було встановлено системний взаємозв'язок деяких психологічних рис з поглядами людей, яких вони визначили як «потенційних фашистів». Адорно і його однодумці авторитарній особистості протиставляли ліберальну та демократичну особистість [1].

Преснякова Л.А. пропонує власне розуміння авторитарного синдрому як комплексу особистісних рис, що об'єднує когнітивні особливості особистості (стереотипність, ригідність і догматизм), потребо-емоційні характеристики особистості (авторитарне підпорядкування і авторитарна агресія) і систему цінностей і уявлень особистості (конвенціоналізм). Авторитарний синдром, як і образи політичної влади, вкладається в індивіда в процесі соціалізації. Судячи по результатам досліджень Преснякової Л.А., «авторитарна» особистість в цілому веде себе по відношенню до влади більш лояльно, ніж «неавторитарна». «Авторитарні» респонденти шукають у владі та лідерах могутні об'єкти для поклоніння, що виражається в підвищеній увазі з боку цієї групи респондентів до такого параметру образів сучасних політиків, як сила-слабкість [8].

Окремо слід зупинитися на дослідженнях цінностей як психологічних характеристик індивіда, що регулюють його політичну поведінку та електоральний вибір. У межах соціокультурного підходу існує низка досліджень, які обґрунтовують теоретичне моделювання електорального процесу за допомогою конструкту «цінності». Наприклад, за дослідженнями Р. Інглхарта, вагомість у суспільстві тих чи інших культурних цінностей впливає на притаманні громадянам конкретної країни форми політичної участі та особливості електорального вибору [4].

У науковому просторі великою повагою користується теорія базових цінностей Ш. Шварца. Так, спираючись на розроблені їм теорію та методики, Ш. Шварц провів низку досліджень, в яких проілюстрував наявність відмінностей між цінностями електорату різних політичних сил. У дослідженні, що проводилося групою вчених по методиці Шварца на італійських національних виборах у 2001 році, результати показали, що виборці лівоцентристської італійської коаліції відрізнялися від прихильників правоцентристської, більшою значущістю ціннісних блоків «універсалізм», «доброта», «самотійність», та нижче за блоками «безпека», «влада», «досягнення», «традиції». Прихильники лівоцентристських партій Італії характеризуються більшою значущістю цінностей «відкритості до змін», а електорат правоцентристських партій відрізняється більшою консервативністю цінностей [10].

С. Фелдман підкреслював важливість розуміння структури цінностей та відносин між ними для розвитку теорії політичних установок [9].

Музика О.Л. пропонує розглянути механізм ідентифікації виборця з лідером, з використанням ціннісного аспекту. Дослідниця вважає, що брак політичної традиції в Україні визначає ту обставину, що політичні цінності фактично не представлені в масовій свідомості і не «освоюються» в процесі інтеріоризації на ранніх етапах розвитку особистості. Небагато можна виокремити людей, які за своїми типологічними особливостями співвідносяться з певними політичними цінностями. «Демократ», «націоналіст», «шовініст», «ксенофоб», «традиціоналіст» – носіїв подібних цінностей не так уже й багато. Згідно з цим, оцінка й інтеграція пропонованих політиками ціннісних конструктів, здійснюється за особистим принципом «контраст-асиміляція», причому на перше місце виходить саме особистість політика – носія цінностей, а не їх зміст. Чим ближче стоять особистісні риси політика до рис виборця певного типу, тим більша ймовірність виникнення в нього особистої симпатії і, відповідно, прийняття декларованих політичних цінностей. І навпаки, чим далі в суб'єктивній моделі стоять особистісні властивості політика і властивості певного типу виборця, тим більшу антипатію викликають цінності, які декларує політик [6].

Мета та завдання роботи. Метою нашого дослідження було проаналізувати особливості дії таких психологічних механізмів вибору політичних лідерів, як: ціннісного механізму, механізму ідентифікації та механізму взаємозв'язку особистісних рис виборця з типом лідера, якому надається перевага на прикладі конкретних політичних лідерів. У зв'язку з цим, завдання у нашому дослідженні наступні:

1. Виявити домінуючі цінності досліджуваних та зіставити їх з наданням переваги політичному лідеру.

2. Виявити особистісні риси досліджуваних та співвіднести їх з політичним вибором.

3. Виявити бажаний психоемоційний стан досліджуваного та його зв'язок з кольором, асоційованим з політиком, якому надається перевага.

Методи та методики:

1. Ціннісний опитувальник Ш. Шварца;

2. Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI);

3. Кольоровий тест Люшера, 8-ми кольоровий набір;

4. Метод парних порівнянь.

Для дослідження були обрані шість українських політичних лідерів, які відомі практично кожному виборцю та персоналізують основні політичні сили, які увійшли до Верховної Ради останнього скликання: Порошенко П.О., Тимошенко Ю.В., Янукович В.Ф., Яценюк А.П., Ляшко О.В., Садовий А.І.

Вибірка дослідження: 50 мешканців м. Харкова, 25 жінок і 25 чоловіків віком від 25 до 50 років, з вищою освітою. Для обробки даних був використаний критерій перевірки достовірності розбіжностей Манна-Уїтні.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження

Завдяки використанню методу парних порівнянь ми сформували групи прихильників політичних

лідерів. Досліджувані розподілилися по групах таким чином: група прихильників Януковича В.Ф. – 13%, група прихильників Тимошенко Ю.В. – 10%, група прихильників Порошенко П.О. – 18%, група прихильників Яценюка А.П. – 10%, група прихильників Ляшко О.В. – 11%, група прихильників Садового А.І. – 38%.

1. Аналіз ціннісних механізмів вибору політичних лідерів різних типів

Відповідно до теорії Ш. Шварца, цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів і на рівні індивідуальних пріоритетів. Рівень нормативних ідеалів більш стабільний і відображає уявлення людини про те, як потрібно поступати, визначаючи тим самим його життєві принципи поведінки. Рівень індивідуальних пріоритетів більш залежний від зовнішнього середовища, наприклад, від групового тиску і співвідноситься з конкретними вчинками людини.

У результаті аналізу даних, отриманих завдяки використанню методики Шварца, були виявлені наступні закономірності: див. рис. 1 та 2.

Як видно з рис. 1, на рівні нормативних ідеалів спостерігаються наступні відмінності. Для прибічників Януковича вище важливість цінності «Доброта» (за критерієм Манна-Уїтні вона достовірною вище, ніж у прибічників Садового та Ляшко ($p = 0,03$ та $p = 0,04$ відповідно)).

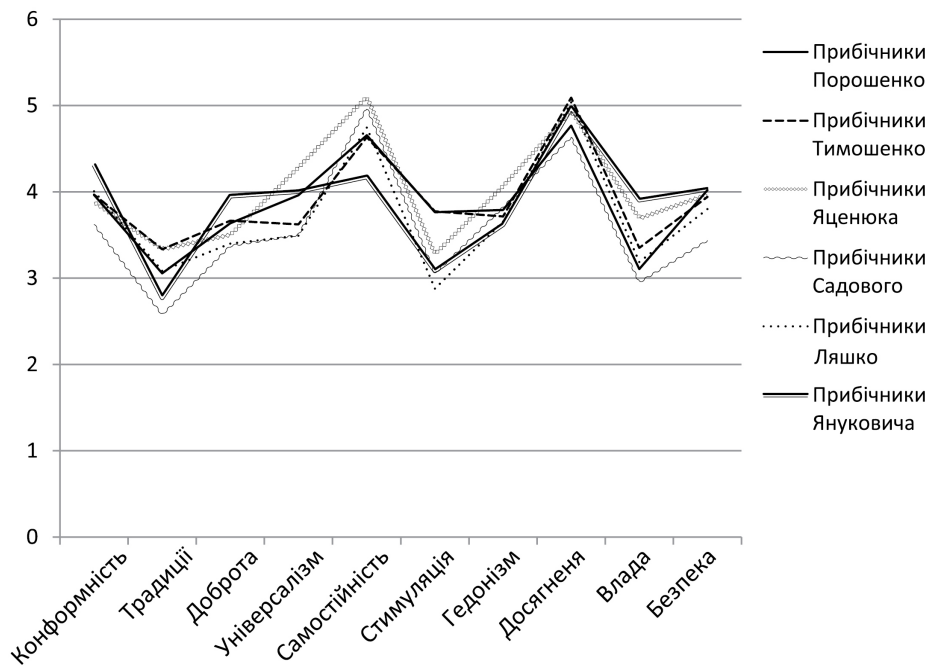

Рис. 1. Ціннісний профіль прибічників політичних лідерів на рівні нормативних ідеалів

Для прибічників Тимошенко вище значимість цінності «Традиції» (вона достовірною вище, ніж у прибічників Садового ($p = 0,02$), Порошенка та Януковича ($p = 0,04$), а також на рівні тенденції достовірних відмінностей ($p = 0,08$) ніж у прибічників Ляшко). Крім того, для прибічників Тимошенко вище значимість цінності «Безпека» (на рівні тенденції до достовірних відмінностей ($p = 0,06$) ніж у прибічників Садового). Також у прибічників Тимошенко значимість цінності «Конформність» достовірною вище, ніж у прибічників Яценюка ($p = 0,03$).

У прибічників Порошенка значимість цінності «Безпека» достовірною вище, ніж у прибічників Садового ($p = 0,01$). Також у прибічників Порошенка є тенденція достовірних відмінностей у домінуванні цінності «Традиції» в порівнянні з прибічниками Садового ($p = 0,09$).

У прибічників Яценюка значимість цінності «Конформність» значуще нижче, ніж у прибічників Тимошенко ($p = 0,03$).

Не виявлено відмінностей в ціннісному профілі прибічників Ляшко і прибічників Садового.

Для прибічників Садового А.І. привабливість цінності «Безпека» нижче, ніж для прибічників Порошенка, Тимошенко, Яценюка і Януковича (відмінність є достовірною у порівнянні з групою Януковича, $p = 0,01$). У прибічників Садового вище значимість цінності «Самостійність» (відмінність достовірною відносно прибічників Януковича, $p = 0,03$). Також для прибічників Садового меншу вагу мають цінності «Конформність» та «Влада» (тенденція достовірних відмінностей порівняно з групою прибічників Януковича, $p = 0,06$).

Далі розглянемо відмінності цінностей між групами прихильників різних лідерів на рівні індивідуальних пріоритетів (рис. 2).

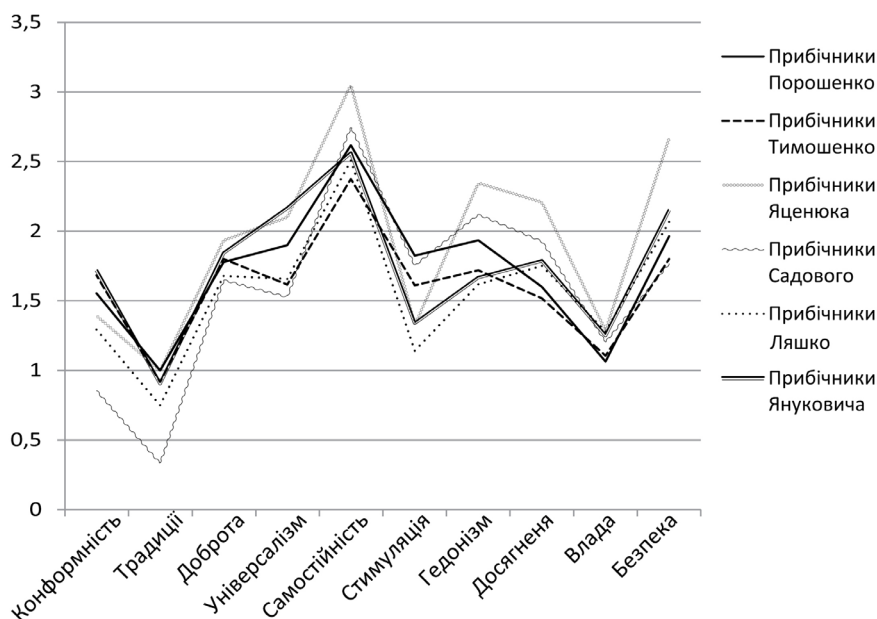

Рис. 2. Ціннісний профіль прибічників політичних лідерів на рівні індивідуальних пріоритетів

У прибічників Януковича В.Ф. вище виражена цінність «Конформність» (достовірна різниця з прибічниками Садового, $p = 0,03$). Також, для прибічників Януковича важливіші цінності «Традиції» та «Універсальність» порівняно з прибічниками Садового ($p = 0,04$ та $p = 0,03$ відповідно).

Для прибічників Тимошенко Ю.В. значимість цінностей «Традиції» та «Конформність» значуще вище, ніж для прибічників Садового ($p = 0,02$). Також, для прибічників Тимошенко на рівні тенденції достовірних відмінностей більш значима цінність «Доброта» ($p = 0,09$).

Для прибічників Порошенко П.О. значимість цінності «Конформність» значуще вище ніж у прибічників Садового ($p = 0,01$). Крім того, вага цінності «Традиції» також вище у прибічників Порошенко, ніж у прибічників Садового (на рівні тенденції достовірних відмінностей $p = 0,09$).

Для прибічників Яценюка А.І. характерна більша значущість цінності «Самостійність», ніж для групи прихильників Порошенко (на рівні тенденції достовірних відмінностей $p = 0,09$). У прибічників Яценюка достовірно вище значимість цінності «Традиції» ($p = 0,05$), ніж у прибічників Садового.

Не виявлено відмінностей в ціннісному профілі прибічників Ляшко О.В. та прибічників Садового А.І.

У прибічників Садового А.І. значно менше виражена важливість цінності «Традиції», ніж у всіх інших груп прибічників.

Порівнюючи особливості ціннісних профілів на рівні нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів можна відмітити, що більше відмінностей між групами спостерігається на рівні нормативних ідеалів, тобто, на рівні декларованих ідей, життєвих принципів. Меншу кількість відмінностей за рівнем індивідуальних пріоритетів можна пояснити тим, що не всі цінності як керівні принципи життя втілюються в конкретні способи дії. На рівні індивідуальних пріоритетів, як такому, що є сильніше залежним від тиску соціального середовища, люди виглядають як більш схожі, між ними менше відмінностей, навіть якщо вони симпатизують різним політичним лідерам.

2. Дослідження взаємозв'язку особистісних рис досліджуваних з типом лідера, якому надається перевага

У результаті аналізу даних, отриманих за допомогою Фрайбурзького багатофакторного опитувальника, були виявлені наступні закономірності – дивись рисунок 3.

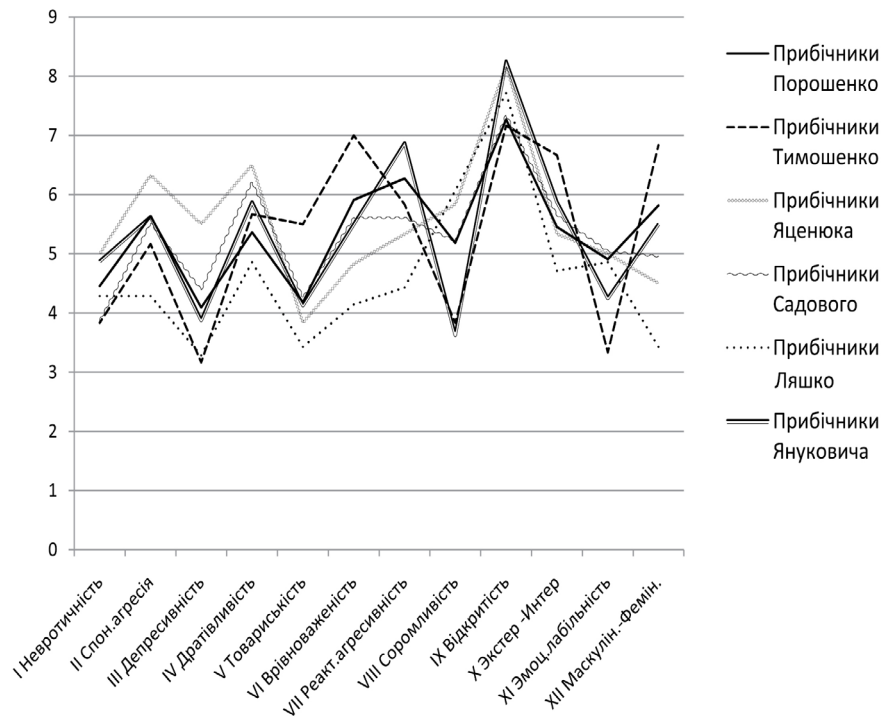

Рис. 3. Усереднені особистісні риси прибічників різних політичних лідерів

Виходячи з даних, зображених на рис. 3, необхідно зазначити, що для всієї вибірки результати за більшістю шкал знаходяться в середньому діапазоні значень (від 3 до 7), що відповідно до норм методики FPI, свідчить про помірну виразність у досліджуваних цих якостей. Найменші значення спостерігаються за рисами «Депресивність» (середнє значення 4,1) та «Товариськість» (середнє значення 4,2). Єдина якість, яка має виражене високе значення – це «Відкритість» (середнє значення 7,7), що свідчить, з одного боку, про достовірність результатів дослідження, а з іншого – про прагнення респондентів до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими та високий рівень самокритичності.

Були виявлені наступні особистісні розбіжності між групами прибічників політичних лідерів. Прибічники Януковича відрізняються більш вираженою «Реактивною агресивністю» (на рівні тенденції достовірних відмінностей з прихильниками Ляшко, $p = 0,07$).

Прибічники Тимошенко значуще відрізняються більш вираженою якістю «Врівноваженість» ($p = 0,01$) від групи прихильників Ляшко, та на рівні тенденції достовірних відмінностей від групи прихильників Яценюка ($p = 0,07$) і Садового ($p = 0,09$). Також група прибічників Тимошенко має найвище значення за рисою «Маскулінність» ніж у всієї вибірки: достовірно з прибічниками Ляшко ($p = 0,01$) та на рівні тенденції достовірних відмінностей з прибічниками Яценюка ($p = 0,08$). Рівень «Екстраверсії» також значуще вищий у прибічників Тимошенко, ніж у прибічників Ляшко ($p = 0,05$).

Прибічники Порошенко П.О. мають значуще вищий рівень «Маскулінності», ніж група прихильників Ляшко ($p = 0,05$).

Прибічники Яценюка А.П. мають більш виражену «Сором'язливість» (на рівні тенденції достовірної відмінностей у порівнянні з групою Януковича, $p = 0,08$). Також, у прибічників Яценюка більш виражена якість «Депресивність» (на рівні тенденції достовірних відмінностей у порівнянні з прихильниками Ляшко та Тимошенко, $p = 0,09$).

У прибічників Ляшко О.В. значно вище, ніж у всіх інших, виражена якість «Фемінінність», зокрема ніж у прибічників Порошенка ($p = 0,05$) та у прибічників Тимошенко ($p = 0,01$). Прибічники Ляшко мають більш виражену якість «Сором'язливість» у порівнянні з прибічниками Януковича ($p = 0,05$).

Прибічники Садового А.І. мають також середні показники за багатьма рисами, більше виражена в них «Врівноваженість» порівняно з групою прихильників Ляшко ($p = 0,05$).

Розбіжності у виразності різних характерологічних рис свідчать, що наявність певних рис грає роль психологічного механізму при обранні політичного лідера.

3. Механізм ідентифікації бажаного емоційного стану з обраним політиком

Розглядаючи всю групу учасників тестування в цілому, можна виділити наступні особливості: у всієї вибірки є тенденція до домінування жовтого кольору в позиції першого вибору, що говорить про прагнення до надії та очікування щастя, бажання знайти вихід і звільнитися від конфлікту. Також чимала частина людей вибрала в якості першого червоний колір, що говорить про прагнення проявляти активність, жити повним життям, про волю до перемоги, успіху. Третім кольором, що переважає серед

перших виборів, став синій, що свідчить про наявність у людей прагнення до спокою, до єдності з іншими, до гармонії і задоволеності.

Розглянемо особливості кольорових виборів, характерні для груп прибічників політичних лідерів, а також, «кольорові» образи кожного з лідерів.

Загалом у профілі Януковича В.Ф., складеному на підставі кольорів, асоційованих з політиком за всією вибіркою, помітно домінування 3 кольорів: синього, чорного і сірого. З цього можна зробити висновок, що Янукович асоціюється у людей зі спокоєм, стабільністю, але також і з негативом, агресивно-деструктивними почуттями, наявність сірого говорить про ізоляцію, відгороджування. На тенденцію асоціювати Януковича з синім кольором могла вплинути стійка асоціація з кольорами політичної агітації. У профілі політика, складеному на підставі виборів кольору його прихильниками, помітна домінація синього кольору, також значно виражений зелений колір, який виражає вольові якості, прагнення в усьому проявляти свою волю. У прибічників Януковича серед виборів щодо себе домінує жовтий колір. Решта позицій порівню ділять між собою синій і червоний кольори, їх значення близькі з середніми по вибірці. Така тенденція може свідчити про те, що прихильники Януковича більш всіх інших мають потребу в надії на краще і чекають щастя, вони більш, ніж всі інші досліджувані прагнуть до оптимістичного погляду на життя.

Загалом в профілі Тимошенко Ю.В. можна виділити 3 кольори: червоний, фіолетовий і жовтий. Це свідчить про те, що Тимошенко асоціюється у людей із збудливістю, активністю, волею до перемоги і бажанням успіху. Фіолетовий колір каже про те, що образ Тимошенко викликає асоціації з прагненням зачарувати, бажанням піддатися навіюванню. Жовтий колір в профілі свідчить про те, що виборці пов'язують з політиком надії та оптимізм. Профіль Тимошенко, складений з кольорів, обраних прихильниками, відрізняється присутністю в ньому всіх основних кольорів, з тенденцією до домінування жовтого. Це говорить про те, що в очах прихильників образ Тимошенко збалансований, він викликає надію, асоційований з волею, активністю і спокоєм. Самі ж прибічники Тимошенко також мають тенденцію до значного домінування жовтого кольору, а також до рівного розподілу синього, червоного та фіолетового кольорів. Це може свідчити, що прихильники Тимошенко більше за інших потребують надії та оптимізму, прагнуть до близькості до інших, активності, характеризуються сугестивністю.

Загальний профіль Порошенко П.О. досить збалансований, в ньому виражені всі кольори, з тенденцією домінування чорного кольору і невеликого переважання синього. Наявність чорного кольору говорить про атрибуцію Порошенко негативу, агресивності та деструктивності, про протест. Даний факт, очевидно, має взаємозв'язок з ситуацією в країні, оскільки Порошенко вважають певною мірою відповідальним за бойові дії та численні жертви. У профілі, складеному на підставі кольорів, обраних прихильниками, помітна тенденція до зниження впливу чорного кольору і домінування жовтого кольору. Це говорить, що прихильники Порошенко пов'язують з ним надії і оптимістичний погляд, а також атрибуують йому активність. У самих прибічників Порошенко в рівній мірі домінують два кольори: синій, значення якого значно вище, ніж в середньому по вибірці, а також жовтий колір, значення якого трохи менше виражено. Це говорить про те, що прихильники Порошенко більше, ніж інші учасники дослідження, знаходяться в стані спокою, впевненості. Також вони прагнуть до надії і оптимістичного погляду на життя.

Загалом у профілі Яценюка А.П. досить рівномірно виражені всі кольори, з тенденцією до переважання червоного, сірого і зеленого. Це говорить про те, що політик сприймається як досить активний, що прагне до успіху, має волю до перемоги. Наявність сірого кольору в профілі говорить про його дистанційованість, стриманість, а також прагнення до ізолювання від нього. У профілі, складеному з виборів кольору прихильниками, помітна тенденція до домінування жовтого кольору, що говорить про те, що прибічники пов'язують з ним оптимізм і надію, а також помітно домінують червоний і фіолетовий кольори, що може свідчити про сприйняття його як активної, вольової людини, зі здатністю чарувати, навіювати, тобто певною харизматичністю. У самих прибічників Яценюка більш, ніж в решті вибірці домінує червоний колір, що говорить про те, що їм більше ніж іншим досліджуваним властиве прагнення до активності, перемоги. Прагнення до надії та оптимізму також присутнє у прихильників Яценюка.

Профіль Ляшко О.В., складений з виборів всієї вибірки, демонструє переважання синього кольору, а також тенденцію до переважання зеленого, червоного і фіолетового кольорів. Велика кількість виборів синього кольору можна пояснити тим, що в суспільній свідомості міцно закріпився стереотип про нетрадиційну орієнтацію Ляшка, а також характерна для нашої культури традиція називати гомосексуалістів «блакитними» (деякі досліджувані під час тестування говорили, що не можуть уникнути цієї асоціації). Ляшко О.В. асоціюється у людей з прагненням у всьому проявляти свою волю, незважаючи на опір і протидію, потребою у визнанні, прагненням справити враження. Також в образі Ляшко помітна тенденція до прагнення чарувати, а також активність, воля до перемоги. В загальному профілі Ляшко достатньо виражені також чорний та сірий кольори, що свідчить про асоціювання з ним деструктивних тенденцій, певну відразу, негативізм та бажання відгородитися від нього. Профіль Ляшко очима прибічників демонструє переважання синього і червоного кольорів, тобто, активності і прагнення спокою, впевненості. Також в профілі спостерігається рівна кількість жовтого, коричневого та фіолетового, що символізують надію, чарівність і потребу у відчутті безпеки. Профіль прибічників Ляшко демонструє значне переважання вибору жовтого кольору. Це може свідчити, що

прихильники Ляшко більш інших перебувають в стані надії та оптимізму, про певний інфантилізм, що їм властивий. Червоний колір в профілі прибічників говорить про їх прагнення до активності, бажання жити повним життям.

За загальним профілем Садового А.І видно, що йому більше, ніж іншим політикам атрибуують жовтий колір, це говорить про пов'язані з політиком надії, оптимістичні погляди, бажання відходу від конфлікту. Також в образі Садового спостерігається виражена асоціація з коричневим кольором, це говорить про те, що з ним пов'язують позбавлення від дискомфорту, відчуття фізичної безпеки. У профілі від прибічників домінування жовтого кольору ще більш помітно, а також в ньому рівною мірою виражені червоний, коричневий і сірий кольори. Це може свідчити про сприйняття його як активного, безпечного, але відстороненого, що знаходиться в певній соціальній ізоляції політика. Такі асоціації можуть бути викликані браком інформації щодо нього. Саме стосовно Садового профілі від всіх учасників дослідження та від його прибічників практично співпадають. Також в загальному профілі Садового майже відсутній чорний колір (агресія, смерть, відраза, негативізм) на відміну від профілів інших політиків. Прибічники Садового мають достатньо збалансований профіль, в ньому присутні майже всі кольори, крім чорного. Переважають червоний, на рівні середнього значення за вибіркою, і жовтий, виразність якого менше, ніж середнє значення по вибірці. Даний факт може говорити про те, що прибічники Садового на рівні з усіма прагнуть до активності, до повного життя, але їм також властивий широкий круг устремлень.

Можна відмітити, що разом з відмінностями в профілях політиків є спільні риси, можливо тому, що хоча виборці і різні, вони усі сподіваються на здійснення своїх очікувань, пов'язаних з політиком, за якого вони проголосували, і тому вони асоціюють його з позитивними кольорами тесту. Спостерігається відмінність між образами від прибічників та загальними образами, сформованими за цілою вибіркою – це пояснюється більшою надією, яка покладається прихильниками на «свого» політика, та погіршенням його образу, коли його описують не його прихильники.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. У цінностях електорату різних політичних лідерів, з високою вірогідністю, можна знайти значущі відмінності, оскільки з тим або іншим електоральним вибором громадяни, свідомо чи неусвідомлено, пов'язують реалізацію своїх ціннісних (мотиваційних) спрямувань. Очевидною є різниця між цінностями у прибічників «старої влади» – Януковича В.Ф. і Тимошенка Ю.В. і «нової влади» – Садового А.І. і Ляшко О.В. Для прибічників «старої влади» характерне переважання «консервативних» цінностей – традиції, конформність, доброта. У прибічників «нової влади» значення цих цінностей невелике, для них більш важлива незалежність, самостійність, велика ступінь свободи від соціальних рамок, відсутність прагнення до соціально-схвалюваних дій і способу мислення.

2. Особистісні риси досліджуваних, що є прихильниками різних політичних лідерів, значуще відрізняються. Зокрема, прихильники Януковича В.Ф. характеризуються більш високою реактивною агресивністю, особливо у порівнянні зі прибічниками Ляшко О.В. Прибічники Порошенка П.О. більш маскулініні, ніж прибічники Ляшко О.В. Прихильники Яценюка А.П. демонструють більш виражену сором'язливість та депресивність. Найбільше відмінностей виявлено у прихильників Тимошенка Ю.В.: найвища врівноваженість, висока екстраверсія та найвища маскулініність. Прибічники Ляшко О.В., у свою чергу, мають більш виражену сором'язливість, значно вищу виразність фемініності, ніж у всіх інших груп.

3. Кольорові профілі політиків відрізняються більшою різноманітністю включених на першу позицію кольорів від профілів самих досліджуваних. Лише стосовно Садового А.І. можна спостерігати ознаки погодженості між усіма трьома профілями, тобто його образ є найбільш інтегрованим та викликає найменше протиріч у сприйнятті виборців. Певна подібність спостерігається також між кольоровими профілями прибічників Яценюка та Тимошенка, і профілями самих політиків. Тобто, стосовно цих трьох лідерів можна бачити прояв механізму ідентифікації політика, що обирається, з домінуючим емоційним станом виборців.

Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. / Т.Адорно. – М.: Академия исследований культуры. – 2001. – 416 с.
2. Вільчинська І.Ю. Вивчення мотивації електоральної поведінки у межах соціально-психологічного підходу до її дослідження / І.Ю. Вільчинська // Правова держава: Щорічник наукових праць. 2010. – Вип. 21. – С. 485-494. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/36880>
3. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. / Г.Г. Дилигенский. – М.: Наука, 1994. – 304 с. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dilig/
4. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – №4. Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicacii_Polisa/1/1997-4-2-Ingelheart_Postmodern.pdf
5. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. /В.Н. Карандашев// http://victor.karandashevs.ru/vk_docs/Karandashev_Culture_Values.pdf
6. Музыка О.Л. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості/ О.Л. Музыка //Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 209-218.
7. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців/ Д. Позняк //

- Соціальна психологія. – 2004. – №1. – С. 31–45.
8. Преснякова Л.А. Влияние личностных особенностей на восприятие политической власти в России (1990-е годы) / Л.А. Преснякова // Психология восприятия власти / Под ред. Е.Б. Шестопал. М., 2002. С. 127–128.
 9. Фелдман С. Ценности, идеология и структура политических установок / С. Фельдман // Политическая психология. [Хрестоматия по ред. Шестопал Е. Б.] – М.: Аспект Пресс, 2007. – С. 256–269.
 10. Caprara G. V., Schwartz Sh., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice [Elektronij resurs] / G. V. Caprara, Sh. Schwartz, C. Capanna, M. Vecchione, C. Barbaranelli // Political Psychology. – 2006. – Vol. 27. – №. 1. – pp. 1–28. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/379238>

Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Академия исследований культуры. – 2001. – 416 с. Adorno T. Issledovaniye avtoritarnoy lichnosti. / Adorno . - М .: Akademiya issledovaniy kul'tury. - 2001. - 416 s.
2. Вільчинська І.Ю. Вивчення мотивації електоральної поведінки у межах соціально-психологічного підходу до її дослідження / І.Ю. Вільчинська // Правова держава: Щорічник наукових праць. 2010. – Вип. 21. – С. 485–494. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/36880>. Vil'chins'ka I.YU. Vyvchennya motivatsiyi elektoral'noyi povedinki u mezhakh sotsial'no -psykholohichnoho pidkhodu do ee doslidzhennya / I.YU. Vil'chins'ka // Pravova derzhava : shchorichnyk naukovykh prats' . 2010. - Vyp. 21. - S. 485-494 . Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/36880>
3. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. / Г.Г. Дилигенский. – М.: Наука, 1994. – 304 с. Режим доступу: [http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dilig/](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dilig/Diligenskiy G.G. Sotsial'no -politicheskaya psikhologiya. / G.G. Diligenskiy . - М .: Nauka , 1994. - 304 s. Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dilig/)
4. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – №4. Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf Ingkharth R. Postmodern: menyayushchiyesya tsennosti i izmenyayushchiyesya obshchestva / R. Ingkharth // Politicheskkiye issledovaniya. - 1997. - №4 Rezhim dostupa: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf
5. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. / В.Н. Карандашев // http://victor.karandashevs.ru/vk_docs/Karandashev_Culture_Values.pdf Karandashev V.N. Metodika Shvartsa dlya izucheniya tsennostey lichnosti: kontseptsiya i metodicheskoye rukovodstvo. / V.N . Karandashev // http://victor.karandashevs.ru/vk_docs/Karandashev_Culture_Values.pdf
6. Музика О.Л. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості / О.Л. Музика // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 209–218. Muzyka O.L. Politychni tsinnosti v sistemі tsinnisnoyi rehulyatsiyi rozvytku osobystosti / O.L. Muzyka // Problemy Politychnoyi psykholohyy ta ee rol' u stanovlenni hromadyanyna Ukrayins'koyi derzhavy : Zb. nauk . prats' / Za zah . red. M.M. Slyusarevs'koho . - K .: Milenium , 2008. - Vyp. 8. - S. 209-218 .
7. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – №1. – С. 31–45. Poznyak D. Sotsial'no -psykholohichni Mekhanizmy Politychnoyi svidomosti vibortsiv / D. Pozdnyak // Sotsial'na psykholohiya . - 2004. - №1 . - S. 31-45.
8. Преснякова Л.А. Влияние личностных особенностей на восприятие политической власти в России (1990-е годы) / Л.А. Преснякова // Психология восприятия власти / Под ред. Е.Б. Шестопал. М., 2002. С. 127–128. Presnyakova L.A. Vliyaniye lichnostnykh osobennostey na vospriyatiye politicheskoy vlasti v Rossii (1990 - ye gody) / L.A. Presnyakova // Psikhologiya vospriyatiya vlasti / Pod red. Ye.B. Shestopal . М., 2002. S. 127-128 .
9. Фелдман С. Ценности, идеология и структура политических установок / С. Фельдман // Политическая психология. [Хрестоматия по ред. Шестопал Е. Б.] – М.: Аспект Пресс, 2007. – С. 256–269. Feldman S. Tsennosti , ideologiya i struktura politicheskikh ustanovok / S. Fel'dman // Politicheskaya psikhologiya. [Khrestomatiya po red. Shestopal Ye.B.] - М .: Aspekt Press , 2007. - S. 256-269 .
10. Caprara G. V., Schwartz Sh., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice [Elektronij resurs] / G. V. Caprara, Sh. Schwartz, C. Capanna, M. Vecchione, C. Barbaranelli // Political Psychology. – 2006. – Vol. 27. – №. 1. – pp. 1–28. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/379238>

Розділ: Соціальна психологія

УДК 159.923.33 - 055.26

Особливості соціалізації дівчат з різними типами психологічної готовності до материнства

Н. В. Лучанінова
lnv14@yandex.ru

В статті розглядаються особливості ранньої соціалізації дівчат, які мають вплив на формування психологічної готовності до материнства. Розкривається роль раннього комунікативного досвіду, отриманого майбутньою матір'ю в спілкуванні із близькими дорослими, по яким можна судити по афективних слідах, залишених у її перших спогадах про себе й батька, про їхній стиль виховання, про свої прихильності. Формування психологічної готовності до материнства модулюється конкретними умовами, розглянутими в даній статті.

Ключові слова: психологічна готовність до материнства, рання соціалізація, ранній комунікативний досвід, виховні стратегії, готовність до функціонального материнства, готовність до ретрофлексивного материнства, готовність до нумінозного материнства, відсутність готовності до материнства.

В статье рассматриваются особенности ранней социализации девушек, которые имеют влияние на формирование психологической готовности к материнству. Раскрывается роль раннего коммуникативного опыта, полученного будущей матерью в общении с близкими взрослыми, по которым можно судить по аффективных следам, оставленным в ее первых воспоминаниях о себе и отце, о стиле воспитания, о своих привязанностях. Формирование психологической готовности к материнству модулируется конкретными условиями, рассмотренными в данной статье.

Ключевые слова: психологическая готовность к материнству, ранняя социализация, ранний коммуникативный опыт, воспитательные стратегии, готовность к функциональному материнству, готовность к ретрофлексивному материнству, готовность к нуминозному материнству, отсутствие готовности к материнству.

In the article the features of early socialization of girls that have an impact on the formation of psychological readiness for motherhood. The role of early communicative experience gained by future mother in communicating with older relatives, due to which can be seen in affective traces left in her first memories of herself and her father, about their parenting style of their commitment. Formation of psychological readiness for motherhood modulated by specific conditions that are described in this article.

Key words: psychological readiness for motherhood, early socialization, early communicative experience, educational strategies, functional readiness for motherhood, maternity retroflexive readiness, readiness for motherhood numinozive; absence readiness for motherhood.

Останнім часом ми бачимо все більше наукових праць, присвячених психології материнства, яке розглядається з боку гендерної психології (Т.В.Говорун, І.В.Найдовська, Г.А.Тьомкіна), як аспект сімейної психології (Е.Г.Ейдемільер, О.С.Кочарян), як складову жіночої особистості (Ч.Гілкрайст, Н.Чодороу).

Особливості соціалізації дівчат мають детермінуючу дію у формуванні психологічної готовності до материнства (О.С.Кочарян). Зростання випадків порушеного материнства, відказ від дитини, зростання числа штучних переривань вагітності – все це свідчення про те, що несформована материнська роль шкодить як самій матері, так і її дитині.

Психологічна готовність до материнства розглядається С. Ю. Мещеряковою [1] як специфічне особистісне утворення, стрижневим складником якого є суб'єкт-об'єктна орієнтація у ставленні до ще не народженої дитини. Це ставлення проектується після народження дитини на реальну материнську поведінку й визначає її ефективність. С. Ю. Мещерякова пише, що психологічна готовність до материнства формується під впливом сполучення біологічних і соціальних факторів та, з одного боку, має інстинктивну основу, а, з другого, – виступає як особливе особистісне утворення. Г. Г. Філіппова [2] вважає, що мотиваційна основа материнської поведінки людини формується протягом всього життя, зазнаючи впливу як сприятливих, так і несприятливих факторів соціалізації особистості. Таким чином, дослідники, що вивчають материнство як частину особистісної сфери жінки, вважають, які одним із провідних факторів у становленні батьківства можна вважати повноцінне проходження різних вікових стадій, у процесі яких і закладаються мотиваційні основи материнства [2, 3, 4, 5, 6, 7].

Г. Г. Філіппова [3] виділяє шість етапів онтогенезу материнської сфери, серед яких перші два (етапи взаємодії із власною матір'ю в ранньому онтогенезі й ігровий етап і взаємодія з однолітками), зазнають найбільшого впливу з боку факторів соціалізації. Порушення в процесі соціалізації дівчинки (неадекватна взаємодія матері з дитиною, жорстоке поводження, конфліктні стосунки в родині, між дорослими, а також психопатичні риси батьків [2, 3, 4, 5, 6] є факторами, які приводять згодом до девіантного материнства в дівчат, що виховуються в таких умовах.

Результати клінічних спостережень ряду дослідників [7, 8] показали, що одна із причин девіантного материнства – порушення взаємин такої жінки з її власною матір'ю. Девіантна мати відштовхувалася своєю матір'ю з дитинства, у результаті чого ідентифікація з матір'ю й формування материнської ролі істотно ускладнюється. Виникають ті процеси, про які писав З. Фрейд [9], – компульсивне програвання ситуації дитинства.

С. Ю. Мещерякова як провідний фактор, що визначає психологічну готовність до материнства,

розглядає особливості комунікативного досвіду жінки в її ранньому дитинстві. Це не тільки характер особистості, ставлення людини до світу й до себе самої, а й основи майбутньої батьківської поведінки, що закладаються з перших днів життя [1]. С. Ю. Мещерякова припускає, що про характер раннього комунікативного досвіду, отриманого майбутньою матір'ю в спілкуванні із близькими дорослими, можна судити по афективних слідах, залишених у її перших спогадах про себе й батька, про їхній стиль виховання, про свої прихильності.

Велике значення в становленні батьківської поведінки С. Ю. Мещерякова, так само як і Г. Г. Філіпова, надає спілкуванню з однолітками, старшими й молодшими дітьми. Спілкування з однолітками проходить шлях свого становлення в міру перетворення об'єктного ставлення до іншої дитини на суб'єктне, коли інша дитина сприймається як «інший світ», що має свої власні думки, бажання, фантазії й поведінку, які потрібно взяти до уваги. На цьому етапі здобувається також і досвід, що формується майбутньою матір'ю в іграх з ляльками, в «доньки-матері». Про характер цього досвіду можна судити по спогадах майбутньої матері про улюблені ігри й іграшки, по наявності в неї переваг у спілкуванні з дітьми того чи того віку [10].

Для вивчення умов та особливостей соціалізації дівчат з виявленими нами типами психологічної готовності до материнства у роботі була використана методика аналізу ранніх спогадів (W. R. Rule). Найперші спогади посідають виняткове місце з двох причин [11]:

1. вони вистягають фундаментальну оцінку людиною самої себе й свого положення; це її перше узагальнення явищ, перший більш-менш повний символічний вираз самої себе й тих вимог, які до неї пред'являються;

2. це її суб'єктивний стартовий пункт, основа автобіографії, яку вона для себе створює.

Кожний спогад, яким би тривіальним він не здавався людині, являє для неї щось пам'ятне. Він говорить їй: «Ось чого ти повинна чекати», або: «Ось чого ти повинна уникати», або: «Ось що таке життя» [11, с. 72]. На думку А. Адлера [11], **не буває випадкових спогадів: з незліченної безлічі вражень, які випадають на долю людини, вона вибирає для запам'ятовування тільки ті, які відчуються нею, як пов'язані з її нинішнім положенням.** Ці спогади є «історією мого життя»; історією, яку людина повторює, щоб застерегти себе або утішити себе, або щоб підтримати спрямованість до обраної мети, щоб за допомогою колишніх переживань підготуватися до зустрічі з майбутнім, використовуючи перевірений стиль дій.

У ході проведення контент-аналізу ранніх спогадів було виділено такі діагностичні критерії [11]:

1. персонажі ранніх спогадів;
2. тип описуваних подій;
3. емоційне забарвлення спогадів;
4. кількість спогадів;
5. активність/пасивність суб'єкта;
6. локус контролю в ранньому спогаді

Результати контент-аналізу було переведено в кількісні показники, що відображають частоту прояву (у %) того чи того діагностичного показника у вибірках дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства. Частота постання спогадів оцінювалася як відсоток досліджуваних, що мають діагностичну особливість спогаду. Результати представлені в Таблиці 1.1.

Група 1 – Жінки, в яких виявлено брак готовності до материнства

Група 2 – Готовність до функціонального материнства

Група 3 – Готовність до ретрофлексивного материнства

Група 4 – Готовність до нумінозного материнства

Таблиця 1.1

Особливості ранніх спогадів дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства

Діагностичні ознаки ранніх спогадів	Група 1 n=50	Група 2 n=33	Група 3 n=28	Група 4 n=16
Персонажі ранніх спогадів				
Мати	76 (38)	90 (27)	93 (26)	94 (15)
Батько	30 (15)	36 (12)	14 (4)	19 (3)
Бабусі/дідуся	24 (12)	48 (16)	18 (5)	13 (2)
Одна в спогаді	36 (18)	15 (5)	29 (8)	6 (1)
Однолітки, друзі	64 (32)	33 (11)	43 (12)	25 (4)
Тип події				
Сімейні свята	14 (7)	55 (18)	21 (6)	31 (5)
Хвороби, травми, нещасні випадки	44 (22)	18 (6)	25 (7)	13 (2)
Поїздки, відпочинок	22 (11)	18 (6)	32 (9)	63 (10)
Невдачі	20 (10)	18 (6)	39 (11)	13 (2)
Отримання уваги	24 (12)	21 (7)	43 (12)	19 (3)
Погане поводження з дитиною	36 (18)	4 (12)	18 (5)	13 (2)
Турбота стосовно батьків	2 (1)	15 (5)	7 (2)	38 (6)

Спілкування з батьками, наповнене надвітальним змістом	20 (9)	18 (6)	11 (3)	44 (7)
Контроль відносин	8 (4)	6 (2)	4 (1)	25 (4)
Надання допомоги одноліткам, тваринам		9 (3)	7 (2)	(5)
Емоційний тон спогадів				
Позитивні спогади	28 (14)	68 (19)	36 (10)	63 (10)
«Нам добре разом»	26 (13)	45 (15)	25 (7)	-
Велика міцна родина	24 (12)	42 (14)	21 (6)	25 (4)
Турбота	20 (9)	42 (14)	21 (6)	31 (5)
Взаємна увага	28 (14)	57 (16)	36 (10)	50 (8)
Негативні спогади	42 (21)	18 (6)	14 (4)	19 (3)
Амбівалентні спогади	32 (16)	15 (5)	36 (10)	13 (2)
Образ	10 (5)	6 (2)	29 (8)	6 (1)

Примітка: у таблиці наведені тільки ті діагностичні ознаки ранніх спогадів, по яких надалі виявлені значимі розходження;

Виходячи з таблиці 1.1 ми бачимо, яким контентом заповнюються ранні дитячі спогади в жінок, що мають різний рівень сформованості готовності до материнства. Так, в жінок, що мають готовність до нумінозного материнства, тобто вищий ступінь готовності до материнства, найчастіше проявляються такі спогади, як спілкування з батьками, наповнене надвітальним змістом, тобто діяльністю, що не має певної потреби у реалізації, коли головною постає сама діяльність, а не результат.

У таблиці 1.2 представлені результати перевірки значимості розходжень частоти постановня діагностичних ознак ранніх спогадів у дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства (використовується ϕ - критерій кутового перетворення Фішера).

Таблиця 1.2

Значимість розбіжностей частоти постановня спогадів у дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства

Діагностичні ознаки ранніх спогадів	Розбіжності груп					
	ϕ 1-2	ϕ 1-3	ϕ 1-4	ϕ 2-3	ϕ 2-4	ϕ 3-4
Мати	1,69*	2,03*	1,84*	0,39	0,49	0,16
Батько	0,60	1,63	0,91	2,02*	1,31	0,38
Бабусі/дідусі	2,30*	0,64	1,05	2,60**	2,68**	0,47
Одна в спогаді	2,19*	0,67	2,73**	1,29	0,96	2,00*
Однолітки, друзі	2,78**	1,81*	2,81**	0,76	0,60	1,24
Сімейні свята	3,99**	0,83	1,46	2,72**	1,56	0,71
Хвороби, травми, нещасні випадки	2,54**	2,08*	2,53**	0,64	0,52	1,03
Поїздки, відпочинок	0,42	0,97	2,95**	1,26	3,09**	1,97*
Невдачі	0,23	1,79*	0,71	1,84*	0,50	2,00*
Одержання уваги	0,35	1,72*	0,49	1,86*	0,21	1,73*
Погане поводження з дитиною	2,56**	1,75*	1,96*	0,62	0,04	0,47
Турбота стосовно батьків	2,31**	1,09	3,60**	1,01	1,70*	2,48**
Спілкування з батьками, наповнене надвітальним змістом	0,21	1,1	1,80*	0,83	1,85**	2,48**
Контроль відносин	0,34	0,81	1,65*	0,46	1,80*	2,1*
Надання допомоги одноліткам, тваринам	0,42	0,70	1,67*	0,27	1,88*	2,05*
Позитивні спогади	2,70**	0,70	2,46**	1,72*	0,33	1,73**
«Нам добре разом»	1,82*	0,1	0,58	1,68*	1,89*	0,46
Велика міцна родина	1,72*	0,31	0,08	1,78*	1,19	0,1
Турбота	2,15*	0,21	0,89	1,69*	0,75	0,66
Взаємна увага	2,66**	0,73	0,74	1,65*	1,26	0,13
Негативні спогади	2,35**	2,69**	1,79*	0,41	0,05	0,38
Амбівалентні спогади	1,79*	0,33	1,67*	1,87*	0,25	1,78*
Образ	0,65	2,05*	0,48	2,45**	0,02	1,98*

Примітка: рівень значимості *- $p < 0,05$; **- $p < 0,01$;

Як видно з наведених у таблицях 1.1 й 1.2 даних, кожна досліджена група виявляє специфічні теми ранніх спогадів, які відбивають умови соціалізації й інфантильної травматизації дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства:

I. Група дівчат з відмовою від материнства виявила істотне розходження в порівнянні із трьома іншими групами за частотою постановки фігури матері в ранніх спогадах. Причому самі спогади наповнені негативними або амбівалентними переживаннями. Домінуючими фабулами спогадів у них є: погане поводження з дитиною й самотність. Суб'єктивне дитинство забарвлене нерозумінням, викриттям і критикою з боку матері, непотрібністю їй. Ця особливість може свідчити про відкидання або неухважність із боку матері в ранньому дитинстві, оскільки значущість фігури матері є досить великою, тому що дівчатка в ранньому дитинстві мають більш тісний контакт саме з нею, оскільки мати більшою мірою схильна сприймати доньку, як своє продовження. Це виявляється в безлічі дрібних деталей: більшій кількості часу, який відводиться на спілкування з дитиною, частіших фізичних контактах з немовлям-дівчинкою, більшому обмеженні рухомої активності, частому приписуванні доньці яких-небудь потреб на підставі ідентифікації з нею [12]. У результаті такого позбавлення уваги (відкидання) з боку матері в цих дівчат ускладнена ідентифікація з матір'ю, що й пояснює наявні в них труднощі із прийняттям материнської ролі у власному житті. Це перегукється з даними G. Ph. D. Louis and E. Margohes [13], які відзначають, що жінка в період вагітності несвідомо повторює роль власної матері стосовно своєї дитини, відсутність позитивної материнської моделі поведінки буде створювати ускладнення в асиміляції материнства. Підтвердженням цього факту може служити збільшення частоти спогадів, де дівчинка одна, а також спогаду про хвороби, травми або нещасні випадки, у яких фігура матері не представлена як та, що допомагає (знижена якість холдингу). Самотність як тема ранніх спогадів указує на наявність травми позбавлення, а хвороби або отримані травми могли служити способом повернення уваги матері.

Разом з тим, для даної дослідженої групи характерні також спогади про друзів, однолітків, причому часто ці спогади мають позитивне емоційне забарвлення. Висока значимість друзів й однолітків у ранніх спогадах у цій групі, очевидно, свідчить про компенсаторний характер такого спілкування, що служить сферою заповнення дефіциту уваги й любові з боку матері й відмови від сфери спілкування з матір'ю. У спілкуванні з однолітками дівчата почувають свою самостійність, затребуваність, що в дорослому житті може проявлятися у великій цінності сфери спілкування й небажанні втрати її у зв'язку з народженням дитини й зміною способу життя, тому це може бути ще однією причиною утворення захисного інфантицидного комплексу. Даний комплекс включає такі риси, як інфантилізм, сексуальну потребу в любові, пов'язану з почуттям позбавлення уваги й турботи в дитинстві, сексуальну нерозбірливість, егоцентризм, агресивність стосовно сексуального партнера й до власної дитини, особливо хлопчика. У фантазіях такі жінки самі – діти, тому в них немає бажання вагітності. Якщо навіть вони цього й хочуть, то їм важко оточити дитину турботою й любов'ю, тому що їм самим здається, що вони недостатньо одержали цю любов.

II. Група дівчат із психологічною готовністю до функціонального материнства має найбільшу частоту постановки спогадів, пов'язаних з фігурами матері й батька. Крім того, для цієї групи характерні спогади про бабусь або дідусів і про сімейні свята (дні народження, Новий рік та інші свята, коли вся родина збирається разом). При змістовому аналізі емоційного наповнення цих спогадів можна відзначити, що більшість із них містять позитивні емоції. Таким чином, ця особливість, на наш погляд, може бути зрозуміла не як висока значимість окремих осіб (мати, батько, бабуся, дідусь) у процесі соціалізації, а як у цілому значимість сімейного оточення й сімейних цінностей.

Типовими фабулами цих спогадів є: «нам добре разом», «велика міцна родина», «турбота», «взаємна увага», тощо. Наявність подібних фабул у ранньому досвіді може трансформуватися в життєву стратегію, спрямовану на створення й підтримку родини, у якій дитина бажана і якій приділяється достатня кількість уваги. Таким чином, сенс психологічної готовності до функціонального материнства полягає у відтворенні власного дитячого досвіду і є своєрідною спробою повернення в батьківську родину, де було «радісно й безтурботно». У цьому випадку з народженням дитини в дівчини не буде відбуватися дорослішання й сепарації від батьківського оточення, а, навпаки, будуть підсилюватися регресивні процеси злиття із власною родиною. Очевидно, механізмом формування готовності до функціонального материнства є трансгенераційне дублювання ціннісних установок і поведінки матері або її субститутів.

III. У групі дівчат із психологічною готовністю до ретрофлексивного материнства відзначаються такі особливості ранніх спогадів: збільшення частоти спогадів на тему самотності, а також ситуацій, пов'язаних з переживанням власних невдач, отримання/неотримання уваги, переживання образи й амбівалентні за емоційним значенням спогаду.

Аналізуючи особливості спогадів дівчат третьої дослідженої групи, можна відзначити, що для них також характерна тема самотності, як й у першій групі. Однак, на відміну від першої групи, де залишаючись одна, дівчина знаходила собі заняття й не виражала сильних негативних емоцій, досліджувані групи схильних до ретрофлексивного материнства страждають від самотності й відчують прагнення до возз'єднання з батьками, самотність для них виступає еквівалентом покинутості. Така покинутість у роботі Л. Бурбо розглядається як травма відкидання, котра створюється стражданням від браку спілкування з батьками. Тому в дорослому житті людина із травмою покинутості (Л. Бурбо позначає таку особистість як залежну) легко ототожнює себе, «зливається» з іншими й тому схильний вважати себе відповідальним за їхнє щастя або нещастя, точно так, як і їх вважає відповідальними за свої біди й радості. Психологічна готовність до ретрофлексивного материнства має на увазі фіксованість на іншому з умовою повернення добрих стосунків, тому наявність травми покинутості може бути чинником, що

сприяє формуванню саме такої готовності до материнства.

При аналізі емоційного наповнення ранніх спогадів було виявлено тільки значиме розходження за окремою емоцією образи, частота якої вірогідно вища в спогадах третьої дослідженої групи. Актуалізація емоції образи пов'язана з нерозумінням з боку близьких людей. На думку Л. Бурбо, така образа семантично має характер «зрадництва», ключовим моментом тут є порушення або втрата довіри, коли довіра порушена, це стає причиною страждань людини, яку зрадили. Захисною маскою при наявності травми зрадництва стає маска контролюючого, який піддаючи тотальному контролю стосунки, почуття й думки близьких йому людей захищається, приховує свою слабкість, уразливість, безпорадність. У такому типі психологічної готовності до материнства інфляція образи в ранніх спогадах може бути зрозуміла як реакція на неповернення материнського ставлення до іншої людини. Очевидно, отримані дані можна трактувати як наявність не тільки оральної фіксації, а, відповідно, травми позбавлення й покинутості, але і як наявність фіксацій на едіпальних стадіях розвитку, пов'язана з вирішенням проблеми суперництва в хлопчиків й асиміляції сексуальності в дівчат. Цей висновок має попередній характер і потребує більш детального дослідження.

Таким чином, ключовими травмами, що формують готовність до ретрофлексивного материнства, є травми відкидання (покинутості) і зрадництва, що призводять до залежних взаємин зі специфічною для них роллю «служіння іншому».

IV. Група дівчат із психологічною готовністю до нумінозного материнства характеризується збільшенням частоти спогадів, пов'язаних з наданням допомоги одноліткам і тваринам, турботою, виявленою до батьківських фігур, контролем (гіперконтролем) взаємин, спілкуванням з батьками, наповненням надвітальним змістом, у яких є замилювання природою, читання книг тощо. Одним словом, спогади цієї досліджуваної групи характеризуються «наївним альтруїзмом», про наявність якого писали Д. Брезієр і лама Сопа Ринпоче.

Таким чином, зазначені особливості свідчать про розширення «рольового кластеру» матері (Дж. Морено), коли дівчинка в ранньому дитинстві реалізує в поведінці основні якості материнського холдингу.

Крім оцінки умов ранньої соціалізації дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства, ми спробували виявити виховні стратегії в їхніх батьківських родин. Для цієї мети нами використований питальник батьківського ставлення (А. Я. Варга, У. У. Столін). Батьківське ставлення розуміють як систему різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, які практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття й розуміння характеру особистості дитини, її вчинків. Питальник складається з 5 шкал, які діагностують стиль батьківського виховання:

- 1) «прийняття-відкидання» – інтегральне емоційне ставлення до дитини;
- 2) «кооперація» – соціально бажаний образ батьківського ставлення;
- 3) «симбіоз» – міжособистісна дистанція в спілкуванні з дитиною;
- 4) «авторитарна гіперсоціалізація» – форми й напрямки контролю за поведінкою дитини;
- 5) «маленький невдаха» – особливості сприйняття й розуміння дитини батьками.

Високий бал за відповідними шкалами інтерпретується як: відкидання, соціальна бажаність, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація.

В оригінальному варіанті цього питальника тест заповнюється кимсь із батьків або обома батьками. Для завдань нашого дослідження ми модифікували процедуру проведення питальника батьківського ставлення й твердження питальника були оцінені дівчатами нашої досліджуваної вибірки, як вони уявляють ставлення батьків до них у дитинстві, тобто процес виховання очима дитини. Таким чином, нами діагностувалося суб'єктивне сприйняття стилю батьківського ставлення в дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства. Потім була підрахована частота постання того чи того стилю батьківського ставлення (по крайніх високих значеннях) у кожній із чотирьох вибірок, результати представлені в таблиці 1.3

Таблиця 1.3

Особливості батьківського виховання дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства

Стиль батьківського виховання	Група 1 n=50	Група 2 n=33	Група 3 n=28	Група 4 n=16
Прийняття-відкидання	42 (21)	21 (7)	46 (13)	19 (3)
Кооперація	50 (25)	55 (18)	43 (12)	63 (10)
Симбіоз	20 (10)	33 (11)	18 (5)	25 (4)
Авторитарна гіперсоціалізація	28 (14)	33 (11)	21 (6)	19 (3)
Маленький невдаха	16 (8)	18 (6)	39 (11)	13 (2)

Таблиця 1.4 відбиває значимість розходжень частоти постання стилів батьківського виховання між дослідженими групами, використався критерій кутового перетворення Фішера (ϕ).

Таблиця 1.4

Значущість розходжень стилів батьківського виховання в дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства

Стиль батьківського виховання	Розбіжності груп					
	φ 1-2	φ 1-3	φ 1-4	φ 2-3	φ 2-4	φ 3-4
прийняття-відкидання	2,31**	0,38	1,79*	2,11*	0,20	1,92*
кооперація	0,40	0,61	0,88	0,64	0,53	1,26
симбіоз	1,35	0,64	0,42	1,77*	0,60	0,87
авторитарна гіперсоціалізація	0,52	0,64	0,76	0,87	1,10	0,21
маленький невдаха	0,26	2,25**	0,35	1,84*	0,52	2,01*

Примітка: рівень значущості * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$;

Аналіз наведених у таблицях 1.3 й 1.4 даних дозволив виявити специфічні виховні стратегії для кожного типу психологічної готовності до материнства. При «відмові від материнства» такою стратегією є відкидання. Наявність такої особливості в дитячо-батьківських стосунках указує на відсутність інтересу до дитини, знецінювання її захоплення, неухважності із боку батьків. Така дефіцитарність уваги виражається в холодності й дистанційованості в міжособистісних взаєминах, які можуть існувати як стійкий стиль стосунків у родині. При такому варіанті дитячо-батьківських взаємин ускладнені процеси ідентифікації дівчини з матір'ю, що перешкоджає асиміляції нею жіночої материнської ролі.

При готовності до ретрофлексивного материнства виявлені дві специфічні виховні стратегії – відкидання й маленький невдаха. У цьому варіанті взаємини з батьками є більш травматичними, ніж у першій дослідженій групі, оскільки, крім дефіциту уваги, у стосунках батьків присутнє і прагнення фіксуватися на невдачах дитини. Такий тип взаємин утримує дитину в незрілому стані (ти нічого не можеш), одночасно, бажання досягнень може бути розглянуте як спроба привернення уваги батьків, тобто необхідність «zasлужити» їхнє схвалення й позитивний інтерес. Таким чином, зазначені виховні стратегії сприяють підтримці залежних взаємин у родині, що є основою для формування готовності до ретрофлексивного материнства.

Стратегія прийняття специфічна двом видам готовності до материнства: функціональному й нумінозному. Ця виховна стратегія відбиває наявність позитивного інтересу до дитини в родині, дівчатами таке ставлення може сприйматися як увага й підтримка, надання турботи й допомоги з боку батьків. Разом з тим, як вказують Л. І. Вассерман і співавтори наявність подібної особливості виховання у стосунках доньки-матері може бути проявом обмеження самостійності доньки або потуранням їй з боку матері.

Таким чином, тип соціалізації дівчини в родині є моделюючим чинником формування майбутнього материнства, разом з тим, відсутня тверда детермінація материнства виховними стратегіями батьків. Цей факт уявляється важливим, тому що материнство не є ригідним утворенням, зумовленим тільки факторами дитинства, а підлягає корекції у зв'язку з його пластичністю.

На підставі проведеного аналізу раних спогадів і стилів батьківського виховання в групах дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства ми можемо узагальнити отримані дані й виділити умови соціалізації особистості, що сприяють формуванню певного типу психологічної готовності до материнства (див. таблицю 1.5.)

Таблиця 1.5

Особливості соціалізації дівчат з різним типом психологічної готовності до материнства

№ пп	Тип психологічної готовності до материнства	Специфічні умови соціалізації
1	Брак готовності до материнства	Зниження якості материнського холдингу, ускладнення в ідентифікації з матір'ю й прийнятті материнської ролі. Виховна стратегія «відкидання».
2	Психологічна готовність до функціонального материнства	Висока значимість сімейного оточення, регресія, симбіоз. Материнство – трансгенераційне дублювання ціннісних установок і поведінки матері або її субститутів. Виховна стратегія «прийняття».
3	Психологічна готовність до ретрофлексивного материнства	Недоодрження уваги в батьківській родині, відсутність довіри у відносинах, травма позбавлення (покинутості). Схильність до формування залежних відносин і життєвої позиції «служіння іншому». Виховні стратегії «відкидання», «фіксація на невдачах».
4	Психологічна готовність до нумінозного материнства	Спілкування з батьками, наповнене надвitalним змістом, розширення «рольового кластера» матері в ранньому дитинстві. Виховна стратегія «прийняття».

Можливий вплив зазначених умов соціалізації в ранньому дитинстві в психологічній літературі розглядається шляхом перетворення травматичних епізодів інфантильного досвіду на стійкий життєвий сценарій. На думку Е. Берна, «...сценарій є результатом компульсивного повторення..., що говорить про те, що люди прагнуть знову й знову пережити нещасливі події свого дитинства» [14]. Аналіз життєвих сценаріїв заснований на тому, що більша частина життєвих планів і рішень виявляється сформованою в ранньому дитинстві або підлітковому віці, подальша ж біографія людини складається з поступового розгортання й приведення в дію чи того сценарного варіанту (рішення, приписання, заборони й т.п.).

Формування психологічної готовності до материнства модулюється умовами ранньої

соціалізації дівчат: для «браку готовності до материнства» такими умовами є ситуації, що ускладнюють ідентифікацію з матір'ю і прийняття материнської ролі, специфічною виховною стратегією є відкидання; для «готовності до функціонального материнства» - висока значущість сімейного оточення й виховна стратегія прийняття, що сприяє трансгенераційному дублюванню ціннісних установок і поведінки матері; для «готовності до ретрофлексивного материнства» - наявність травми занедбаності (відкинутості), а також стратегії відкидання й фіксації на невдачах, що сприяють формуванню залежних стосунків; для «готовності до нумінозного материнства» - розширення «рольового кластеру» матері в ранньому дитинстві й наявність стратегії прийняття.

Література

1. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству / С. Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. — 2000. — № 5. — С. 18–27.
2. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г. Г. Филиппова // Вопросы психологии. - 2001. — № 2. — С. 22–36.
3. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход / Г. Г. Филиппова // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20, № 5. — С. 81–88.
4. Филиппова Г. Г. Психологическая помощь семье в период перинатального развития ребенка / Г. Г. Филиппова // Дефектология. — 2003. — № 4. — С. 56–59.
5. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учеб. пособие / Галина Георгиевна Филиппова. — М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 240 с.
6. Филиппова Г. Г. Психосоматические проблемы беременности и конфликт в материнской сфере / Г. Г. Филиппова // Ежегодник Российского психологического общества : материалы 3-го съезда психологов (25–28 июня 2003 года). — СПб., 2003. — Т. 8. — С. 58–61.
7. Брутман В. И. Влияние семейных факторов на формирование девиантного поведения матери / В. И. Брутман, А. Я. Варга, И. Ю. Хамитова // Психологический журнал. — 2000. — Т. 21, № 2. — С. 79–87.
8. Брутман В. И. Некоторые результаты обследования женщин, отказавшихся от своих новорожденных детей / В. И. Брутман, М. Г. Панкратова, С. Н. Ениколопов // Вопросы психологии. — 1994. — № 5. — С. 31–36.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ : пер. с нем. / Зигмунд Фрейд. — СПб.: Азбука-классика, 2009. — 480 с.
10. Гурьянова Т. А. Развитие психологической готовности к материнству на стадии планирования беременности, во время беременности и после родов : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 „Общая психология, история психологии” / Гурьянова Татьяна Александровна. — М. : РГБ, 2005. — 134 с.
11. Сидоренко Е. В. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру / Елена Васильевна Сидоренко. — СПб. : Речь, 2000. — 347 с.
12. Варга А. Введение в системную семейную психотерапию / Анна Варга. — М. : Когито-Центр, 2009. — 181 с.
13. Louis G. Ph. D. The motherhood report: how women feel about being mothers / G. Ph. D. Louis, E. Margolis. — New York : McGraw-Hill Publ. Comp., 1987. — 256 p.
14. Штайнер К. Сценарии жизни людей : Школа Эрика Берна / Клод Штайнер ; [пер. с англ. Е. Клиорина]. — СПб. : Питер, 2003. — 416 с.

Література

1. Meshherjakova S. Ju. Psihologicheskaja gotovnost' k materinstvu / S. Ju. Meshherjakova // Voprosy psihologii. — 2000. — № 5. — S. 18–27.
2. Filippova G. G. Materinstvo i osnovnye aspekty ego issledovanija v psihologii / G. G. Filippova // Voprosy psihologii. - 2001. — № 2. — S. 22–36.
3. Filippova G. G. Materinstvo: sravnitel'no-psihologicheskij podhod / G. G. Filippova // Psihologicheskij zhurnal. — 1999. — Т. 20, № 5. — S. 81–88.
4. Filippova G. G. Psihologicheskaja pomoshh' sem'e v period perinatal'nogo razvitija rebenka / G. G. Filippova // Defektologija. — 2003. — № 4. — S. 56–59.
5. Filippova G. G. Psihologija materinstva : ucheb. posobie / Galina Georgievna Filippova. — М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 240 с.
6. Filippova G. G. Psihosomaticheskie problemy beremennosti i konflikt v materinskoj sfere / G. G. Filippova // Ezhegodnik Rossijskogo psihologicheskogo obshhestva : materialy 3-go s#ezda psihologov (25–28 ijunja 2003 goda). — SPb., 2003. — Т. 8. — S. 58–61.
7. Brutman V. I. Vlijanie semejnyh faktorov na formirovanie deviantnogo povedenija materi / V. I. Brutman, A. Ja. Varga, I. Ju. Hamitova // Psihologicheskij zhurnal. — 2000. — Т. 21, № 2. — S. 79–87.
8. Brutman V. I. Nekotorye rezul'taty obsledovanija zhenshhin, otkazavshih'sja ot svoih novorozhdennyh detej / V. I. Brutman, M. G. Pankratova, S. N. Enikolopov // Voprosy psihologii. — 1994. — № 5. — S. 31–36.
9. Frejd Z. Vvedenie v psihoanaliz : per. s nem. / Zigmund Frejd. — SPb.: Azbuka-klassika, 2009. — 480 s.
10. Gur'janova T. A. Razvitie psihologicheskoj gotovnosti k materinstvu na stadii planirovanija beremennosti, vo vremja beremennosti i posle rodov : dis. ... kand. psihol. nauk : spec. 19.00.01 „Obshhaja psihologija, istorija psihologii” / Gur'janova Tat'jana Aleksandrovna. — М. : RGB, 2005. — 134 с.
11. Sidorenko E. V. Terapija i trening po Al'fredu Adleru / Elena Vasil'evna Sidorenko. — SPb. : Rech', 2000. — 347 s.
12. Varga A. Vvedenie v sistemnuju semejnuju psihoterapiju / Anna Varga. — М. : Kogito-Centr, 2009. — 181 s.
13. Louis G. Ph. D. The motherhood report: how women feel about being mothers / G. Ph. D. Louis, E. Margolis. — New York : McGraw-Hill Publ. Comp., 1987. — 256 r.
14. Shtajner K. Scenarii zhizni ljudej : Shkola Jerika Berna / Klod Shtajner ; [per. s angl. E. Kliorina]. — SPb. : Piter, 2003. — 416 s.

УДК 159.922.26

Психологічний сенс громади в системі соціально-психологічних категорій

Т.І. Сила
ttartachnyk@yahoo.com

Психологічне відчуття спільноти/громади є концептом, широко уживаним і добре дослідженим у зарубіжній психології спільнот. Дане поняття має значний потенціал з огляду на зміст сучасних проблем українського соціуму – низький рівень довіри, слабкий соціальний капітал, соціальний ізоляціонізм. Розглядаються взаємозв'язки поняття в системі соціально-психологічних категорій: соціальна ідентичність, локальна/територіальна ідентичність, ми-почуття, соціальний інтерес, соціальні почуття. Модель психологічного сенсу спільноти (psychological sense of community) МакМіллана і Чавіса пояснює особливості у світосприйнятті громади/спільноти на основі чотирьох компонентів.

Ключові слова: психологічне відчуття спільноти, громада, ми-почуття, соціальний інтерес, соціальні почуття, соціальна ідентичність, територіальна ідентичність

Психологическое чувство общности/сообщества – это достаточно изученный и широко употребляемый концепт в зарубежной психологии сообществ. Это понятие имеет существенный потенциал и с точки зрения содержания современных проблем украинского общества: низкий уровень доверия, слабый социальный капитал, социальный изоляционизм. В статье рассматриваются взаимосвязи этого понятия в системе социально-психологических категорий: социальная идентичность, локальная/территориальная идентичность, мы - чувство, социальный интерес, социальные чувства. Модель психологического чувства общности (psychological sense of community) МакМиллана и Чависа объясняет особенности понимания сообщества на основе четырех компонентов.

Ключевые слова: психологическое чувство общности, сообщество, мы –чувство, социальный интерес, социальные чувства, социальная идентичность, территориальная идентичность.

Psychological concept of community is widely used and well investigated in the community psychology. This concept has great potential in our country because of the content of contemporary problems of Ukrainian society - low trust, weak social capital, and social isolationism. We consider its relationships to the social-psychological categories such as social identity, local / territorial identity, we-feeling, social interest, social feeling. McMillan and Chavis model of the psychological concept of community gives the explanation of its diverse perception based on four components.

Keywords: psychological concept of community, community, we-feeling, social interest, social feeling, social identity, local identity

Постановка проблеми. Суттєве зростання інтересу вітчизняної соціальної психології до форм-і-просторів «серединної» реальності, безсумнівно, є пов'язаним з пошуками ідентичності в умовах неоднозначних трансформацій, властивих суспільному поступу України сучасної доби. Пошуки методологічних засад та спроби конструювання соціальної реальності на основі аналізу соціальних змін привертають увагу дослідників та практиків до концепту спільноти-громади та пов'язаних з ним явищ і процесів, а відтак – введення у соціально-психологічний дискурс низки нових понять і категорій, які беруть свій початок у психології спільнот: соціальний та рефлексивний капітали спільноти, залученість, громадська участь, наснаження, колективне самовизначення спільноти, пружність громади [2, 3, 6 та ін.]. Продовжує цей ряд поняття «психологічне відчуття спільноти/громади» (psychological sense of community) – як воно найчастіше перекладається в україномовних джерелах. Виступаючи атрибутивною ознакою громади, відчуття спільноти у загальному вигляді може бути визначене як «відчуття приналежності та «зв'язаності» з групою людей, які поділяють спільні проблеми» [15, с.401], спільність цінностей, почуття співпричетності до подій у спільноті, почуття відповідальності перед громадою тощо.

Будучи уживаним у зарубіжній психологічній теорії і практиці з 1974 року (Sarason), психологічне відчуття спільнот досліджувалося у зв'язку із задоволеністю життям, соціальною ідентифікацією, рисами особистості, наявністю загроз для спільноти [15], а також по відношенню до різних вікових груп та різних спільнот (локальних, територіальних, за інтересами) [1, 13, 14, 15]. Розроблено декілька методик для вимірювання рівня сенсу спільноти. Дослідження італійських вчених демонструють, що існує зв'язок між суб'єктивним образом району і відчуттям спільноти, з ним пов'язаний ряд демографічних чинників. Наприклад, рівень відчуття спільноти у сільських жителів вищий, ніж у містян. На відчуття громади впливає участь у місцевих організаціях, наявність дітей і розширення уявлення про свій район/сусідство – не тільки інформація щодо вулиць і будинків. [1, 14, 15].

На нашу думку, дане поняття має значний потенціал з огляду на зміст сучасних проблем українського соціуму, а відтак – маємо на меті введення його в контекст вітчизняних досліджень громади та співвіднесення зі спорідненими соціально-психологічними категоріями, як то соціальна, територіальна, локальна ідентичність, соціальний інтерес, соціальні почуття, ми-почуття та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громада у сенсі місцевої спільноти, середовища проживання є джерелом задоволення важливих соціально-психологічних потреб особистості - у спілкуванні, приналежності і прив'язаності за А.Маслоу; екзистенційних потреб у встановленні зв'язків, системі поглядів і відданості та потреби в коріннях у термінології Е.Фромма.

Термін «почуття спільноти» (community feeling) зустрічаємо ще у Альфреда Адлера, який

розглядав його як участь, яку ми беремо у справах інших людей не тільки заради досягнення власних цілей, але і з «інтересу до інтересів» інших. Почуття спільноти в теорії А.Адлера є тісно пов'язаним із соціальним інтересом (social interest) – «почуттям солідарності, зв'язаності людини з людиною... розширене значення «почуття товарищескості в людському суспільстві» [по 10]. Наявність соціального інтересу в теорії Адлера – критерій психічного здоров'я особистості. Вчений розглядав людину з позиції холізму як самоцілісність, а крім того, і як частину більшої цілісності: сім'ї, спільноти друзів чи знайомих, суспільства, людства, оскільки життя і вся діяльність людини розгортаються в соціальному контексті. «Будь-яка цінність людини визначається її ставленням до ближнього і тією часткою праці, необхідної для спільного життя, яку вона бере на себе. Завдяки своїй праці на користь цьому спільному життю вона стає цінною для інших людських істот, ланкою великого ланцюгу, який зв'язує суспільство...» [по 10].

У своїх пізніших працях А.Адлер розширив рамки поняття «соціальний інтерес», розглядаючи його в контексті турботи про інтереси «ідеальної спільноти всього людства, що є основною метою еволюції», а відтак – в якості почуття спорідненості з усім людством і прив'язаності до життя в цілому [там же].

Центральною складовою соціального інтересу є формування здатності до співробітництва. Адлер вважав, що, тільки взаємодіючи на користь суспільству, можна подолати почуття неповноцінності. Нестача співробітництва призводить до появи почуття власної не потрібності та невдоволення життям, а відтак – є коренем усіх невротичних та неадаптивних стилів життя. «Людьми, які дійсно вміють зустрічати та вирішувати свої життєві проблеми, виступають тільки ті, хто у своїх прагненнях демонструє тенденцію збагачувати інших, ті, хто йдуть шляхом, що несе користь й іншим» [по 10].

Отже, в індивідуальній психології А.Адлера почуття спільноти як соціальний інтерес та співробітництво виступає критерієм психічного здоров'я особистості, умовою подолання почуття неповноцінності, особистісного розвитку, пов'язує індивідуальне, особистісне і соціальне.

Почуття спільноти в логіці соціологічної науки також виступає ланкою між індивідуально-психологічним і соціальним, з акцентом на останньому. Визначаючи соціальні явища як психічні взаємодії, П.Сорокін писав, що «соціальні науки завжди вивчали різні аспекти діяльності людських спільнот саме як спільнот, об'єднаних психологічними зв'язками», і що «психічне є апріорним посиленням соціальних явищ». У праці «Соціологія суб'єктивної реальності» Н.І. Соболева відмічає, що «кожна сформована спільнота неодмінно встановлює систему суб'єктивних ставлень до своїх складових: суспільних інститутів, структур, відносин, процесів і явищ, до самої себе як єдиного цілого й до інших суб'єктів соціальної взаємодії». Система цих ставлень складає сукупність соціальних почуттів, що забезпечують ціннісно-нормативну регуляцію соціальної поведінки: «Саме завдяки соціальним почуттям, що є проекцією потреб та інтересів соціального суб'єкта на рельєф суспільних реалій, конкретні події, ситуації й обставини набувають суб'єктивного смислу, а колективне світосприйняття перетворюється на світорозуміння» [9].

Автор визначає соціальні почуття як складні стійкі соціопсихічні утворення, що відбивають переживання суб'єктом свого ставлення 1) до соціальної дійсності і до самого себе як центру різних соціальних взаємодій; 2) до себе та інших людей як членів певної соціальної спільноти, котра взаємодіє з іншими соціальними спільнотами. При цьому їх суб'єктом може виступати як людина, що є учасником різних спільнот, так і самі ці спільноти (соціальні множини, маси) і суспільство загалом. Тобто соціальні почуття можна також розглядати як структурний елемент соціальної психіки, що формується у процесі функціонування соціального суб'єкта й об'єднує членів соціальної спільноти у єдине ціле.

Функціонально соціальні почуття детермінують «межі та рівень сенситивності сприйняття соціального суб'єкта, напрям (тип орієнтації) і модальність його мотивації (функціональне визначення). На цій основі відбувається чуттєве самовизначення людей на кшталт «ми — вони» і «свої — чужі», що є найзагальнішою і найдавнішою з погляду генези формою структурування соціальної спільноти» [9].

Введення психологічного почуття спільноти/співтовариства у викладені вище теоретичні рамки соціології суб'єктивної реальності дозволяє здійснити конструювання предмету нашого дослідження як соціального почуття, творцями, носіями та користувачами якого одночасно виступають люди – члени спільнот, а також самі ці спільноти як суб'єкти соціальної реальності.

Ще одним поняттям соціальної психології, дотичним до психологічного почуття спільноти, є «ми-почуття» - соціально-психологічна основа спільноти, яка розкривається через усвідомлення особою своєї «психічної спільності» з іншими членами цієї соціальної групи.

«Ми-почуття» виражає потребу від-диференціювати одну спільність від іншої і є своєрідним індикатором усвідомлення належності до певної групи, коли створюється певне соціально-психологічне утворення «ми», на відміну від іншого – «вони». Тобто «ми» - це універсальна психологічна форма самосвідомості будь-якої спільності людей, яка завжди протистоїть поняттю «вони» [7].

Здійснюючи соціально-психологічний аналіз референтності спільноти, В.Васютинський звертається до праць П. Штомки, зазначаючи, що категорія «Ми» ґрунтується на моральному зв'язку – особливому ставленні до інших. Його основним складниками є довіра – очікування на гідне чинення інших щодо нас; лояльність – повинність не порушувати довіри, яку інші відчують до нас, і дотримуватися взятих зобов'язань; солідарність – піклування про інтереси інших і готовність діяти на їхню користь. (Антитезами цих складників як результат атрофії морального зв'язку є цинізм, маніпуляція та байдужість). Індивідуальним відображенням такого морального зв'язку є ідентичність – самовизначення власного місця в моральному просторі та окреслення меж морального простору, у якому індивід почувається зобов'язаним до довіри, лояльності та солідарності [2].

Відтак, «ми-почуття» є основою для формування соціальної ідентичності – усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретної соціальної групи, спільноти, straty. При цьому соціальна ідентичність

багатовекторна, тобто формується в сімейному, громадянському, професійному, віковому статусах [5].

Структурно у соціальній ідентичності представлено когнітивний компонент (розуміння людиною себе в термінах співвіднесення з певною соціальною спільнотою – самокатегоризація), а також афективно-мотиваційний та поведінково-регулятивний компоненти – від почуття любові до «малої батьківщини», готовності розділяти звичаї та традиції спільноти, до зобов'язань діяти відповідно до групових цінностей [4].

Нам цікавить саме розгляд соціальної ідентичності у ракурсі почуття належності до територіальної/локальної/місцевої громади. Локальну/місцеву ідентичність традиційно відносять до одного з рівнів територіальної ідентичності. Територіальна ідентичність – це усвідомлене почуття територіальної приналежності людини, певна суб'єктивна соціально-географічна реальність. Вона пов'язана з установками сприймати, інтерпретувати і відповідним чином оцінювати соціальні ситуації та події. Російські соціологи Н.Шматко та Ю.Качанов розуміють територіальну ідентичність як смисли, пережиті і/або усвідомлені системами територіальних спільнот, що формують «практичне почуття» і/або усвідомлення територіальної приналежності індивідів [11].

На рівні місцевої спільноти вона виявляється як ідентичність локальна – почуття співпричетності по відношенню до подій, що відбуваються на території безпосереднього проживання (села, селища, міста, району в місті). Вона передбачає формування певної системи цінностей і норм поведінки жителів місцевої громади [4].

Важливо розуміти, що важливу роль у побудові локальної ідентичності відіграє не тільки спільна територія проживання певної соціальної спільноти, але і її соціокультурні особливості. Вона ґрунтується одночасно на локальній традиції, яка стосується чітко визначеної території, місця, а також на специфічних громадських, культурних, символічних, економічних рисах цього місця [12]. Отже, локальна ідентичність – це почуття зв'язку з місцевістю, причетності до подій, що відбуваються у місцевій громаді. Завдяки проживанню у певному місці, у людини формується специфічне світосприйняття, що виражається в її діяльності, ставлення до окремих явищ, інтерпретації подій тощо.

У цьому зв'язку не можна не згадати українського психолога Олега Покальчука, який, зокрема, писав: «Наша локальна ідентичність – це наші секретні національні ідеї. Україна, як підводний човен, розділена на герметичні духовні відсіки міст, містечок і сіл. Сила локального поведінкового стереотипу – величезна. Всі інші, хто його не дотримується, - дикуни за умовчанням» [8].

Чи означає це, що локальна ідентичність може бути ототожнена з відчуттям спільноти? Мабуть, що ні. Локальна ідентичність – важлива складова, і, безумовно, один із чинників формування відчуття спільноти, але останнє ним не вичерпується.

Адже ступінь розвитку цього почуття вирішальним чином впливає на інтегрованість і життєздатність громади, її здатність вирішувати важливі для людей проблеми. Здатність забезпечити реалізацію таких важливих особистих потреб як потреба у спілкуванні, різноманітності життя, відчуття власної потреби у турботі зі сторони тих, хто тебе оточує, - надзвичайно важливий компонент в житті людини.

Належність до громади, де люди відчувають взаємозв'язки, підтримку та впливовість, «створює умови для фундаментального людського явища колективного досвіду». На думку В.Васютинського і Л.Найдьонові [2, 6], саме колективні досвіди виступають основою для розвитку відчуття громади.

У найбільш популярній моделі психологічного відчуття громади, яка покладена в основу численних зарубіжних досліджень, D.W.McMillan і D.M.Chavis виділяють чотири фактора, що утворюють відчуття громади: 1) членство, тобто почуття приналежності та емоційної безпеки. Це почуття передбачає визнання певних меж, які допомагають відрізнити «свого» та «чужого». Такими межами можуть бути як фізичні, так і символічні об'єкти; 2) вплив, тобто можливість відчувати себе вільним, усвідомлюючи власну впливовість через уповноваження громадою; 3) інтегрованість та здійсненість особистих бажань людини, рівень задоволення її потреб, тобто почуття єднання з іншими людьми, що базується на цінностях, які відповідають інтересам як спільноти, так і індивіда; 4) поділений емоційний зв'язок, що базується на спільному переживанні подій, історій, планів [13].

Тобто локальна ідентичність (у сенсі членства) є тільки одним із компонентів психологічного відчуття спільноти. Знайомство з цією моделлю розкриває якісно інший зміст концепту. Ні уживаний в російськомовному варіанті термін «психологическое чувство общности», ні український переклад терміну – «відчуття» - не передає достатньою мірою смислове навантаження, закладене авторами моделі. Найбільш вдалим аналогом є власне «психологічний сенс спільноти», тобто значення, роль, яку відіграє та чи інша спільнота у житті конкретної людини, а також відображення емоційного ставлення та складова особистісної і соціальної ідентичності.

І в такому значенні для глибшого розуміння терміну корисним уявляється ще і тлумачення сенсу «спільного» кожною людиною. Йдеться про те, що, виходячи з традицій радянського колективізму, репрезентації яких властиві й досі нашому суспільству, «спільне» більшою мірою відноситься до категорії «нічого» у порівнянні до протилежного «і моє також». А звідси – і безвідповідальне ставлення до спільного майна, низький рівень участі у громадських справах, зростаючий соціальний ізоляціонізм, недовіра та інші явища, що перешкоджають розвитку громадянського суспільства.

Робимо висновок, що спільнота/громада як конструкт є слабо представленою у свідомості сучасних українців, що підтверджується цілою низкою досліджень. Діяльність із розвитку, а подекуди, і формування «психологічного сенсу спільноти» для кожної особистості може бути шляхом до змін в напрямі більш демократичного громадянського суспільства.

Кожне з аналізованих у цій статті понять соціальної психології у якійсь площині перетинається з психологічним сенсом спільноти, але повною мірою не відображає його зміст. Спільнота/громада як форма середньої реальності, що опосередковує відносини особистість – суспільство є недостатньо

дослідженою в українській психології. Розвиток концепту «психологічний сенс спільноти» у вітчизняній соціальній психології має значні перспективи і потребує додаткових теоретичних та емпіричних розвідок.

Література

1. Абельте Л. Л. Создание метода для измерения уровня чувства общности у жителей города Риги (Латвия) / Л. Л. Абельте // Молодой ученый. — 2013. — №6. — С. 637-641.
 2. Васютинський В.О. Соціально-психологічні підстави референтності спільноти / В.О. Васютинський // Психологічні перспективи – вип.15 – 2010. – с. 18-34.
 3. Кривоконь Н.І. Категорія наснаження: визначення змісту на основі різнорівневого аналізу / Н.І. Кривоконь // Соціальна психологія : Український науковий журнал . – 01/2012 . – N1/2 . – С. 63-72.
 4. Морозова Е.В. Локальная идентичность: формы актуализации и типы / Е.В. Морозова, Е.В. Улько // Политическая экспертиза. – 2008. - № 4. – <http://www.politex.info/content/view/509/30/>
 5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія / В.Москаленко. – К.: Фенікс, 2013. – 540 с.
 6. Найдьонова Л.А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. А. Найдьонова – К.: Міленіум, 2012. – 280 с.
 7. Орбан-Лембрик Л. Феномен групи в соціальній психології: від старого знання до нового / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. - № 4 (54). - 2012. – <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=64&c=1440>
 8. Покальчук О. «Кочка» зору як національна ідея / О.Покальчук // Дзеркало тижня. Україна. -№ 33. – 13 вересня 2013 р. – доступний з http://gazeta.dt.ua/socium/kochka-zoru-yak-nacionalna-ideya_.html
 9. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І.Соболева.- К.: Інститут соціології НАН України, 2002. - 296 с.
 10. Фрейдджер Р. Теории личности и личностный рост / Р. Фрейдджер, Д. Фэйдимен // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/05.php
 11. Шматко Н. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Шматко Н., Качанов Ю. // Социологические исследования. – 1998. - № 4. – с.94 - 102.
 12. Щепанський Я. Елементарні поняття соціології. Монографія / Щепанський Я. – М.: Прогрес, 1969. - 240 с.
 13. McMillan, D. W., Chavis, G. D. M. (1986). Sense of Community: a Definition and Theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6-23.
 14. Mannarini T., Rochira A., Talo C. How identification processes and inter-community relationships affect sense of community // *Journal of community psychology*, vol. 40, no. 8. – 2012. – p. 951–967.
 15. Mannino C. A., Snyder M. Psychological Sense of Community: Contributions Toward a New Understanding // *Building participative, empowering & diverse communities. - 2nd International Conference on Community Psychology. - Lisboa, 2th-4th June, 2008. – p. 401-406.*
- Literature
1. Abelyte L. L. Sozdaniye metoda dlya izmereniya urovnya chuvstva obshchnosti u zhytelei goroda Rigi (Latviya) / L. L. Abelite // Molodoi uchenyi. — 2013. — N6. — s. 637-641.
 2. Vasyutynskiy V.O. Socialno-psyhologichni pidstavy referentnosti spilnoty/ V.O. Vasyutynskiy // Psyhologichni perspektyvy – vyp.15 – 2010. – s. 18-34.
 3. Kryvokon N.I. Kategoriya nasnazhennya: vyznachennya zmistu na osnovi riznorivneвого analizu / N.I. Kryvokon // Socialna psyhologiya : Ukrainyskiy naukovyi zhurnal . – 01/2012 . – N1/2 . – s. 63-72.
 4. Morozova E.V. Lokalnaya identichnost: formy aktualizacii i typy/ E.V. Morozova, E.V. Ulko // Politicheskaya ekspertiza. – 2008. - N 4. – <http://www.politex.info/content/view/509/30/>
 5. Moskalenko V.V. Socializaciya osobystosti: monografiya / V.Moskalenko. – K.: Feniks, 2013. – 540 s.
 6. Najdyonova L.A. Refleksyvna psyhologiya terytorialnyh spilnot / L.A. Naidyonova – K.: Milenium, 2012. – 280 s.
 7. Orban-Lembryk L. Fenomen grupy v socialnii psyhologiyi: vid starogo znannya do novogo / L. Orban-Lembryk // Socialna psyhologiya. - N 4 (54). - 2012. – <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=64&c=1440>
 8. Pokalchuk O. «Kochka» zoru yak nacionalna ideya / O.Pokalchuk // Dzerkalo tyzhnya. Ukrayina. - N33. – 13 veresnya 2013 r. – http://gazeta.dt.ua/socium/kochka-zoru-yak-nacionalna-ideya_.html
 9. Sobolyeva N.I. Sociologiya subyektivnoyi realnosti / N.I.Sobolyeva.- K.: Instytut sociologiyi NAN Ukrayiny, 2002. - 296 s.
 10. Frejdzher R. Teorii lichnosti i lichnostnyi rost / R. Frejdzher, D. Feidimen // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/05.php
 11. Shmatko N. Territorialnaya identichnost kak predmet sociologicheskogo issledovaniya / Shmatko N., Kachanov Yu // Sociologicheskiye issledovaniya. – 1998. - N 4. – s.94 - 102.
 12. Shchepanskii Ya. Elementarnyye ponyatiya sociologii. Monografiya / Shchepanskii Ya. – M.: Progress, 1969. - 240 s.
 13. McMillan, D. W., Chavis, G. D. M. (1986). Sense of Community: a Definition and Theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6-23.
 14. Mannarini T., Rochira A., Talo C. How identification processes and inter-community relationships affect sense of community // *Journal of community psychology*, vol. 40, no. 8. – 2012. – p. 951–967.
 15. Mannino C. A., Snyder M. Psychological Sense of Community: Contributions Toward a New Understanding // *Building participative, empowering & diverse communities. - 2nd International Conference on Community Psychology. - Lisboa, 2th-4th June, 2008. – p. 401-406.*

Розділ: Юридична психологія

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Системний підхід щодо ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання

А. В. Сорока
appolon_18@mail.ru

Дана стаття продовжує розкривати процес виконання експериментального дослідження запропонованої нами програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації бездомної особи після звільнення від відбування покарання (перші 6 місяців після відбування покарання). Метою даного дослідження є визначення схильності до агресії досліджуваних та провести аналіз даних за віковими показниками груп досліджуваних. Нами використаний принцип системного підходу в психології та наведені окремі результати дослідження нашого системо-комплексу. За допомогою проєктивної методики «Тест руки» (Hand test), розроблений Е. Вагнер та ін., нами визначена схильність особистості до агресії в різних вікових групах досліджуваних після відбування покарання з метою їх оптимізації подальшої ресоціалізації у суспільстві.

Ключові слова: системний підхід, системо-комплекс, схильність особистості до агресії, схильність до агресії у вікових груп, психодіагностична програма, ресоціалізація особистості.

Данная статья продолжает раскрывать процесс выполнения экспериментального исследования предложенной нами программы исследования развития эффективности социальной адаптации бездомной личности после освобождения от отбывания наказания (первые 6 месяцев после отбывания наказания). Целью данного исследования является определение склонности к агрессии испытуемых и провести анализ данных по возрастным показателям групп испытуемых. Нами использован принцип системного подхода в психологии и приведены отдельные результаты исследования нашего системо-комплекса. С помощью проєктивной методики «Тест руки» (Hand test), разработанный Е. Вагнер и др., нами определена склонность личности к агрессии в разных возрастных группах исследуемых после отбывания наказания с целью их оптимизации дальнейшей ресоциализации в обществе.

Ключевые слова: системный подход, системо-комплекс, склонность личности к агрессии, склонность к агрессии у возрастных групп, психодиагностическая программа, ресоциализация личности.

This article continues to reveal the process of implementing the pilot study of our proposed program of the effectiveness study of homeless persons social adaptation after their release from punishment (first 6 months of sentence). The aim of this study is to determine the predisposition to aggression and analyze the performance data by age groups studied. We used the principle of system approach in psychology and presented some results of our research systems-complex. Using projective technique «Test hands» (Hand test), designed by E. Wagner et al., we determined individual predisposition to aggression in different age groups studied after serving their sentence in order to optimize further their resocialization in the society.

Key words: system approach, complex systems, individual predisposition to aggression, propensity to aggression in age groups, psycho application resocialization of the individual.

Актуальність дослідження. Вирішення завдань, пов'язаних із забезпеченням ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання, зумовило пошук нових підходів до їх вирішення. Одним з таких підходів є системно-структурний аналіз процесу ресоціалізації особистості колишніх засуджених, який дозволяє визначити зв'язки, відносини, функціональні залежності між її елементами і можливості їх раціональної реалізації в процесі ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання.

Сутність системного підходу у вивченні об'єктивної реальності міститься в тім, що об'єкти пізнання розглядаються як цілісні утворення. Системний підхід виходить із того положення, що специфіка системи (грец. *systema* ціле, складене із частин, об'єднання) не зводиться до особливостей складових його елементів, а корениться насамперед у характері зв'язків і відносин між ними.

Б. Ф. Ломову належить найбільша заслуга в розробці принципу системності та відповідному йому системному підходу в психології. Генеральним принципом, яким керувався Б. Ф. Ломов при постановці та вирішенні практичних завдань, а також при аналізі співвідношення прикладних і фундаментальних досліджень в психології, формулювався ним як єдність теорії, експерименту і практики.

Єдність теорії, експерименту і практики відкривається таким чином як «найважливіший принцип перспективного планування психологічної науки і професійної діяльності психологів» [2, с 51].

Нині, дослідженнями зазначеної проблеми займаються порівняно недавно. Окремі її

аспекти знайшли відображення в роботах педагогічних психологів (соціалізація і ресоціалізація особистості в ускладнених умовах), юридичних психологів (психологічна сутність злочину і покарання), пенітенціарних психологів (психологія особистості яка відбуває покарання) та ін. У педагогічних психологів ще з 30-их років з'явився інтерес до перевиховання злочинців. У цьому зв'язку заслуговують уваги праці Ю. М. Антоняна, М. А. Беляєва, В. І. Гуськова, Н. І. Волошина, А. Ф. Зелінського, І. А. Стручкова, І. В. Шмарова. Проблема ресоціалізації, різного ступеня, висвітлена в дослідженнях В. В. Голинь, І. М. Даниліна, В. С. Потьомкіна та ін.

Разом з тим не можна не відзначити відому односторонність опублікованих робіт, майже всі вони присвячені питанням трудового і побутового влаштування засуджених. Крім того, в більшості опублікованих досліджень переважає практичний аспект, в тій чи іншій мірі аналізуються труднощі, що виникають у людини при попаданні в місця позбавлення волі або при звільненні з них. Узагальненого ж теоретичного аналізу проблеми ресоціалізації особистості ще немає, особливо її психологічних аспектів. Відсутні також комплексні дослідження механізмів ресоціалізації, в яких би розглядалась взаємодія особистості і середовища виправної установи, формування особистісних структур необхідних для звільнення та після звільнення від відбування покарання.

Таким чином, виявляється, що в науці недостатня увага приділяється саме ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання.

Наше дослідження проводиться відповідно до плану наукової ради: «Зведені дані організації наукового супроводу сфери виконання кримінальних покарань Державної пенітенціарної служби України на 2014-2015 рр.».

В основу нашого емпіричного дослідження покладено розроблений в психології принцип системного підходу. Так, ресоціалізацію особистості після звільнення від відбування покарання, з одного боку, можна розглядати як систему, а з другого – як системний комплекс, який складається із двох самостійних, але взаємозалежних систем які умовно можна назвати як «Система ціннісно-нормативної сфери особистості» та «Система вольової саморегуляції особистості». Кожна з виділених аспектів є складною системою і, у свою чергу, потребує системного розгляду [1;3;4].

В даному емпіричному дослідженні ми додержувалися першої складової системоконструкції – «Система ціннісно-нормативної сфери особистості».

Мета дослідження: визначити схильність до агресії досліджуваних та провести аналіз даних за віковими показниками груп досліджуваних.

Дослідження проводилися на базі трьох центрів реінтеграції бездомних осіб Харківської області, різних форм власності. Вибірка дослідження складає загальною кількістю – 50 осіб чоловічої статі (перші шість місяців після звільнення від відбування покарання).

Для вивчення припущення про вікові особливості готовності до ресоціалізації досліджуваних звільнених від відбування покарання – вибірка досліджуваних була розподілена на дві групи за віковою ознакою: до першої групи (молодші за віком досліджувані) були віднесені досліджувані віком від 24 до 40 років у кількості – 25 чоловік. До другої групи (старші за віком досліджувані) були віднесені досліджувані віком від 41 до 64 років у кількості – 25 чоловік. Середній вік першої групи досліджуваних складає – 32 роки, а у другій групі складає – 50 років. Середній термін відбування покарання у першій групі складає – 9 років, а у другій групі – 17 років.

Для збору даних ми використовували проєктивну методіку «Тест руки» (Hand test), розроблений Е. Wagner та ін., модифікація Максименко С. Д. та ін., яка дозволяє передбачати не конкретний тип агресивної поведінки, а схильність суб'єкта до агресії взагалі, як фактору, що перешкоджає ресоціалізації особистості у суспільстві.

Аналіз отриманих результатів показав, що кожний з діагностичних показників, відповідно до тестових шкал, отримав відповідне середнє значення яке було потім порівняно з результатами емпіричного дослідження за даним тестом іншими авторами. Наочно результати загальних середніх значень показників перемінних схильності до агресії досліджуваних відображено на рис. 1.

Відповідно до рис. 1 загальні середні значення показників перемінних «Агресивність» та «Директивність» становлять (1,09 та 1,01, $p < 0,05$), це достатньо близький показник до рівня, характерного для чоловіків цього віку за тестовими нормами. Загальний кількісний показник /середнє значення/ схильності до агресії досліджуваних становить $A = - 2,67$ бали. Що відповідно до тестових норм, якщо показник A отримує мінусовий знак, то прояв агресії можливий лише в особливо значущих ситуаціях (це можна вважати нормою). Але середнє значення схильності до агресії окремих досліджуваних (12 чоловік) становить $A = 0 + 1$ бали, що відповідно до тестових норм, якщо показник A дорівнює 0 балів, це дозволяє припустити, що людина схильна до агресії по відношенню до тих, кого вона краще знає, але під час спілкування із незнайомими людьми успішно контролює свою агресію /6 чоловік/. Якщо показник A отримує позитивний знак, то людина схильна до агресії не тільки по відношенню до тих, кого вона краще знає, але під час спілкування із незнайомими людьми, таких виявлено 6 досліджуваних (8,6%) від загальної вибірки. Дані досліджувані взяті під особливий контроль при проведенні в подальшому відповідної психокорекційної програми.

Для якісної оцінки результатів дослідження було порівняно та проведено відповідний аналіз рангів, які займають значення показників перемінних «Агресивність» та «Директивність» серед інших перемінних за результатами показників досліджуваних.

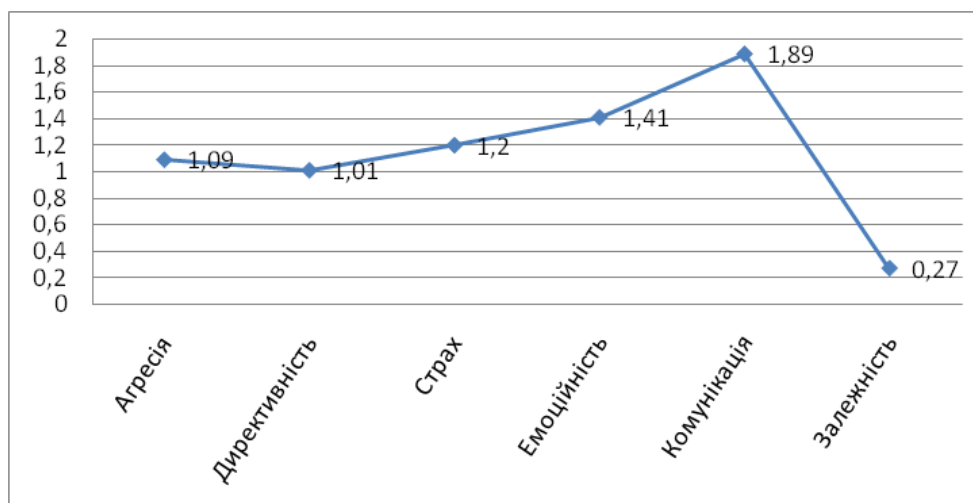

Рис. 1. Загальні середні значення показників перемінних схильності до агресії досліджуваних.

Рангові місця даних перемінних, із усієї вибірки досліджуваних, становлять відповідно 4-е і 5-е місце. Для порівняння показників серед неповнолітніх засуджених України відповідно становлять 1-е і 5-е місце. Серед дорослих ув'язнених США дані показники становлять 2-е і 1-е місце. Серед дорослих чоловіків Росії становлять 2-е і 4-е місце. Таким чином, такі перемінні як «Агресивність» і «Директивність», згідно отриманих нами результатів не є виразними серед досліджуваних нашої вибірки, але необхідно не забувати про те, що виявлено 6 досліджуваних (8,6%) від загальної вибірки у яких схильність до агресії підвищена і потребують негайної відповідної роботи з ними.

Звертає на себе увагу те, що 1-е рангове місце посідає середнє значення показника «Комунікативність», що виражає досить високу потребу досліджуваних у спілкуванні, підтримці зв'язків із оточуючими, зокрема, з тими, хто соціально «вищий» за них. Це виражається у відчутті певної залежності від тих, хто соціально «вищий» за них та в пошуку від них допомоги та підтримки.

Для порівняння, такий показник перемінної як «Комунікативність» у дорослих ув'язнених США посідає 4-е місце, а в дорослих чоловіків Росії 6-е місце.

Таким чином, як на наш погляд, можна вважати, що тенденція до вибору відповідей щодо перемінної «Комунікативність» при виконанні методики відображає характерний психологічний стан досліджуваних, переживання ними своєї нинішньої життєвої ситуації, пов'язаної з необхідністю як найшвидшої ресоціалізації у суспільстві.

Також слід відзначити достатньо високий 2-й ранг показника такої перемінної як «Афектація», що виражає достатньо високу зацікавленість досліджуваних у позитивних контактах з людьми та очікування активного позитивного життя у суспільстві.

Враховуючи, що методика дозволяє передбачити не конкретний тип агресивної поведінки, а схильність до агресії взагалі – можна вважати, що більшість досліджуваних не схильні до проявів агресії, а навпаки – психологічно готові до позитивної ресоціалізації у суспільстві.

Таким чином, результати діагностики вибірки за методикою тест Руки виявили певні характерні відмінності досліджуваних, а саме: наявність у них психологічної установки на спілкування, готовність до співробітництва та очікування допомоги й підтримки з боку інших людей щодо власної ресоціалізації, потребу у такій допомозі.

Як на нашу думку, результати діагностики за проективним тестом Руки за своїм психологічним змістом збігаються з попередніми нашими дослідженнями щодо готовності досліджуваних до спілкування з оточуючими з метою своєї ресоціалізації у суспільстві. Порівняння результатів двох груп досліджуваних, в залежності від їх вікового чинника, за методикою «Тест руки» за всією вибіркою наочно показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння результатів вивчення схильності до агресії в різних вікових групах досліджуваних (середнє значення)

№ з/п	Діагностичні показники схильності до агресії	Перша група /Молодша група/	Друга група /Старша група/
1.	Агресивність	1,04	1,14
2.	Директивність	1,12	0,85
3.	Страх	1,59	0,60
4.	Афектація	1,69	1
5.	Комунікація	1,54	2,39
6.	Залежність	0,35	0,14
7.	Загальний показник схильності до агресії	- 3,01	- 2,14

У першій групі /молодша група/, показники таких перемінних як «Страх» вище на 0,99 тестових бали, «Афектація» вище на 0,69 бали. Це свідчить про те, що для молодшої групи порівняно більш виразним є страх перед агресією з боку інших та боязнь перед можливим покаранням, а також готовність до емоційно позитивного ставлення до інших, прив'язаність, кохання і т. п.

У порівнянні з іншими показниками помітно відрізняється від першої групи /молодшої групи/, друга група /старша група/ у напрямку підвищення на 0,87 бали виразність показника «Комунікація». Це стверджує про те, що досліджувані другої групи /старша група/, намагаються більше спілкуватися з іншими, при цьому спілкування повинно бути пов'язано з почуттям рівності сторін та прагнення ділових контактів. За іншими тестовими перемінними відмінності між віковими групами незначні.

Кількісні показники схильності до агресії /А/ вираховуються шляхом віднімання від суми балів перших двох категорій суми балів наступних чотирьох категорій і становить для першої групи $A = -3,01$, для другої групи $A = -2,14$. Загалом кількісні показники схильності до агресії в обох групах на невисокому рівні та відповідають тестовим нормам, але шість досліджуваних першої групи /молодшої групи/, у яких показник А дорівнює 0 балів, дозволяє припустити, що дані досліджувані схильні до агресії по відношенню до тих, кого вони краще знають, але під час спілкування із незнайомими людьми успішно контролюють свою агресію. У шести досліджуваних другої групи /старша група/ показник А отримує позитивний знак, це говорить про те, що дані досліджувані схильні до агресії не тільки по відношенню до тих, кого вони краще знають, але під час спілкування із незнайомими людьми.

Висновки:

1. Нами використаний принцип системного підходу в психології та реалізується відповідна «Система ціннісно-нормативної сфери особистості». Можна вважати, що виділення основних компонентів даної підсистеми є основою розробки моделі дослідження ресоціалізації особистості після звільнення від відбування покарання, яка складається із таких етапів: створення елементарних умов зовнішнього середовища, що оточує особистість звільненого; вивчення актуального стану досліджуваних, а саме: їх потреб і проблем, що існують у їх особистому житті; вибір і застосування надійних, валідних методів, які б дали можливість здійснювати у майбутньому психокорекцію особистості; оцінка ефективності результатів дослідження та бажаний результат успішної ресоціалізації особистості у суспільстві.

2. Визначена схильність до агресії досліджуваних та проведений аналіз даних за віковими показниками груп досліджуваних, а саме:

– загалом кількісні показники схильності до агресії в обох групах на невисокому рівні та відповідають тестовим нормам, але три досліджуваних першої групи /молодшої групи/, у яких показник А дорівнює 0 балів, дозволяє припустити, що дані досліджувані схильні до агресії по відношенню до тих, кого вони краще знають, але під час спілкування із незнайомими людьми успішно контролюють свою агресію;

– у трьох досліджуваних другої групи /старша група/, показник А отримує позитивний знак, це говорить про те, що дані досліджувані схильні до агресії не тільки по відношенню до тих, кого вони краще знають, але під час спілкування із незнайомими людьми. Отже, у окремих досліджуваних другої групи /старша група/, схильність до агресії є дещо вищою, при підтвердженні на достовірному рівні / $p < 0,05$ / у порівнянні із досліджуваними першої групи /молодшої групи/.

Дані досліджувані взяті під особливий контроль при проведенні в подальшому відповідної психокорекційної програми.

В перспективі нашого дослідження ми плануємо провести аналіз застосованих нами психодіагностичних методик та провести психокорекційну програму відносно досліджуваних які мають негативні, або низькі показники із досліджуваних характеристик.

Література

1. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О. М. Лактіонов., Н. П. Крейдун, А. В. Сорока, та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. /Б. Ф. Ломов. – М. – 1984. – С.51.
3. Сорока А. В. Програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Х. : НУЦЗУ, 2013. – С. 330–337.
4. Сорока А. В. Особливості показників базових переконань бездомної особи після звільнення від відбування покарання. /А. В. Сорока // Вісн. Харк. нац. ун. імені В. Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – № 1095. – Серія: Психологія. – 2014. Вип. 53. – С. 233-237.

Literatura

1. Laktionov A. M. Osnovi penitenciarnej psychology: [train aid for the students of higher educational establishments] /A. M. Laktionov, N. P. Krejdun, A.V.Soroka, S. I. Skokov- X. : HNU imeni V. N. Karazina, 2007. – 150s.
2. Lomov B. F. Methodological and theoretical problems of psychology. / B. F. Lomov. - M. - 1984. - P.51..
3. Soroka A. V. Programs of research of development of efficiency of social adaptation of personality after liberation from penitenciarnej establishments /A. V. Soroka // Problems of extreme and crisis psychology. Collection of scientific labours. Producing 14. Part II – Kharkiv.: НУЦЗУ, 2013. – S. 330-337.
4. Soroka A. V. Features of indexes of base persuasions of homeless person are after a release from serving of punishment. /A. V. Soroka //Announcer Kharkiv national university imeni V.N.Karazina. Collection of scientific labours. – № 1095. – Series: “Psychology”. Producing 53. – 2014. – S. 233-237.

Надійшла до редакції 19.09.2015

Відомості про авторів

Архипенко Олена Петрівна, асистент кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології медичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Борисенко Тетяна Віталіївна, викладач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, методист Навчально-наукової психологічної служби Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Гончар Юлія Олександрівна, молодший науковий співробітник групи психоневрології, психотерапії та медичної психології відділу медико-соціальної експертизи та реабілітації при внутрішніх, нервових хворобах і психосоматичний розладах Державної установи «Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності МОЗ України», м. Дніпропетровськ.

Горяньська Анжела Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин.

Гулько Ганна Олександрівна, аспірантка кафедри психодіагностики та клінічної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

Денисенко Дар'я Олександрівна, магістр психології, м. Харків.

Заїка Євген Валентинович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Кириленко Ганна Олександрівна, магістр психології, аспірант кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Кряж Ірина Володимирівна, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Лісеная Алла Михайлівна, старший викладач кафедри психологічного консультування та психотерапії факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Лукашенко Ірина Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Луценко Олена Львівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Лучанінова Надія Вікторівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психологічного консультування та психотерапії факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Манаєнкова Валерія Костянтинівна, студент факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Марута Оксана Сергіївна, молодший науковий співробітник ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», м. Харків.

Мельник Інна Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Невоєнна Олена Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Ніколаєвський Максим Валерійович, методист, в.о. завідувача Навчально-наукової психологічної служби Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Онщенко Наталія Вікторівна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, м. Харків.

Перевозна Тетяна Олексіївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури, м. Харків.

Рисована Любов Михайлівна, асистент кафедри медичної та біологічної фізики і медичної інформатики Харківський національний медичний університет, м. Харків.

Сегеда Олександр Олександрович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Сила Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету, Чернігів.

Сорока Анатолій Володимирович, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Сукачова Ольга Миколаївна, асистент кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології медичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Терещенко Надія Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психологічного консультування та психотерапії факультету психології Харківського національного

університету імені В.Н.Каразіна, м. Харків.

Туренко Римма Леонардівна, старший викладач кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Фальова Олена Євгенівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри наукових основ управління та психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, Інститут післядипломної освіти, м. Харків.

Філоненко Ганна Сергіївна, викладач кафедри загальної психології, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Фролова Євгенія Валеріївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, м. Харків.

Фурманець Борис Іванович, кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології педагогіки та управління соціальними системами, Національний технічний університет «ХПІ», м. Харків.

Харцій Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури.

Шахова Олена Григорівна, кандидат біологічних наук, старший викладач кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, методист Навчально-наукової психологічної служби Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Штриголь Діана Вячеславівна, кандидат медичних наук, доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, методист Навчально-наукової психологічної служби Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Штученко Ірина Євгенівна, старший викладач кафедри «Педагогіка та психологія управління соціальними системами» НТУ «ХПІ»

Яворовська Любов Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, м. Харків.

Ямпілець Маргарита Сергіївна, магістр психології, м. Харків.

Яновська Світлана Германівна, старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Яновська Юлія Едуардівна, викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

Ярош Ніна Сергіївна, аспірантка кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

About the Authors

Archipenko Olena, Assistant of Department of Psychiatry, Narcology, Neurology and Medical Psychology of Medical Faculty of Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Borysenko Tetyana, Lecturer of the General Psychology Department, Methodologist of Learning Scientific Psychological Service, V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Denysenko Daria, Master of Psychology, Kharkiv.

Falyova Olena, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor Department of Management and Scientific Foundations of Psychology Kharkiv National Pedagogical University named after GS Skovoroda Institute of Postgraduate Education, Kharkiv.

Filonenko Ganna, Lecturer of the General Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Frolova Evgenia, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Furmanets Boris, **Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Professor of the Department of Pedagogics and Psychology of Social System Management, NTU «KhPI», Kharkiv.**

Gonchar Yulia, Junior Research Fellow of Scientific Group of Psycho-Neurology, Psychotherapy and Medical Psychology, Department of Medical and Social Expertise and Rehabilitation of Inner, Nervous Diseases and Psychosomatic Disorders, State Institution «Ukrainian State Institute of Medical and Social Problems of Disability of Ministry of Public Health of Ukraine».

Goryanska Angela, Candidate of Psychological Sciences, Ag. Associate Professor of Chair of Psychology at Nizhyn Gogol State University, Nizhyn.

Gulko Ganna, Postgraduate Student of the Department of Psychodiagnostic and Clinical Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Harziy Olena, **Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor Department of Social Psychology Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv.**

Ianovska Julia, Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Ianovska Svitlana, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Kryazh Irina, Doctor of Psychological Science, Assistant Professor, Head of the Department Applied

of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Kyrylenko Hanna, Master of Psychology, Postgraduate Student at the Department of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Lisenaya Alla, Senior Lecturer of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Luchaninova Nadiya, Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Lukashenko Irina, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Lutsenko Olena, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Manayenkova Valeria, Student of the Faculty Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Maruta Oksana, Young Scientific Researcher SI "Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology NAMS of Ukraine"

Melnyk Inna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Nevoynna Olena, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Nikolaievskiy Maksym, Methodologist, Acting Head of Learning Scientific Psychological Service, V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Onishchenko Nataliya, Doctor of Psychology, Senior Researcher, Leading Researcher of the Research Laboratory of Extreme and Crisis Psychology National University of Civil Defense of Ukraine, Kharkiv.

Perevoznaya Tetayna, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor Department of Social Psychology Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv.

Risovannaya Lubov, Assistant Department of Medical and Biological Physics and Medical Informatics Kharkiv National Medical University, Kharkiv.

Segeda Olexandr, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Shakhova Olena, Candidate of Biological Science, Assistant Professor of the Department of Sociology and Psychology, Kharkiv National University of Internal Affairs, Methodologist of Learning scientific Psychological Service, V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Shtrygol Diana, Candidate of Medical Science, Associate Professor of the Department of Sociology and Psychology, Kharkiv National University of Internal Affairs, Methodologist of Learning scientific Psychological Service, V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Shtuchenko Irina, Senior Teacher of the Department of Pedagogics and Psychology of Social System Management, NTU «KhPI», Kharkiv.

Soroka Anatoliy, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Sukachova Olga, Assistant of Department of Psychiatry, Narcology, Neurology and Medical Psychology of Medical Faculty of Karazin Kharkiv National University.

Syla Tetiana, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Dean of Social Work Faculty Chernihiv National University of Technology, Chernihiv.

Tereshchenko Nadiya, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Turenko Rimma, Senior Lecturer Department of English V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Yampilets Margarita, Master of Psychology, Kharkiv.

Yarosh Nina, Master of Psychology, Postgraduate Student at the Department of Applied Psychology V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Yavorovskaya Lubov, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

Zaika Evgen, Candidate of Psychological Science, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv.

**Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник
Харківського національного університету.
Серія Психологія»**

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел у транслітерації (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 8 – 12 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу:

yanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті **забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії**. Усі схеми мають бути у форматі jpg.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, прізвище та ініціали - українською та англійською мовами, електронні адреси; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. **Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено**. Список літератури (оформлений відповідно до останніх вимог ВАК) та **транслітерація** цього списку (латиниця, а не переклад).

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	НАЗВА СТАТТІ (<i>тільки прописними буквами</i>) ARTICLE TITLE (<i>only capital letters</i>)	Прізвище І.Б. N.F. Surname e-mail
Назва та анотація українською мовою (<i>першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті</i>)		
Ключові слова українською мовою		
Назва та анотація російською мовою		
Ключові слова російською мовою		
Назва та анотація англійською мовою		
Ключові слова англійською мовою		
	Текст статті	
	...	
	Література	
	1. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.	
	2. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – 3-е изд. СПб. : Питер, 2009. – 384 с.	
	3. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с.	
	Literatura	
	1. Hryshyna N. V. Psykholohyya konflykta / N. V. Hryshyna. – 2-e izd. – SPb. : Pyter, 2008. – 544 s.	
	2. Emel'yanov S. M. Praktykum po konflyktolohyy / S. M. Emel'yanov. – 3-e yzd. SPb. : Pyter, 2009. – 384 s.	
	3. Kupreychenko A. B. Psykholohyya doveryu i nedoveryya / A. B. Kupreychenko. – M. : Yzd-vo «Instytut psykholohyy RAN», 2008. – 571 s.	

До статті також **окремим файлом** додаються рецензії та довідка про автора (вказуються прізвище, повні ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса) - **українською та англійською мовами**.

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Випуск 58

Серія “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Севост'янов П.О.

Підписано до друку 30.10.2015р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк.19,66. Обл-вид. арк.22,86.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34
e-mail:bookfabrik@rambler.ru
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009